

ДІЛЛІНГ(АУКР)
KK 64

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр ШЧН(4Укр)К64 Інв. № 2271144

Автор Коцюскучій О.

Назва Вибрані твори

Місце, рік видання К., 1927

Кіл-ть стор. ХХХI, [1], 182, [1]с.

-\-\- окр. листів

-\-\- ілюстрацій

-\-\- карт

-\-\- схем

Том _____ частина _____ вип КН 1.

Конволют _____

Примітка

20.06.14.

БІБЛІОТЕКА „ЧАС“

Ол. КОНИСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Кн. I

Під редакцією і з переднім словом
— аkad. Сергія ЄФРЕМОВА —

ВИДАВНИЧЕ Т-во „ЧАС“
КИЇВ—1927

Київський Окрліт 2935.

Зам. №. 1008 -5000

Трест „Київ-Друк“, 6-та друкарня, вул. Леніна 19.

Олександер Кониський.

I.

Рід Кониських ще на початку XVII віку вийшов з Галичини, оселившись на Чернігівщині, де й брав здавна участь у місцевому житті. Але дав він і кількох всеукраїнської мірки людей. Таким був знаменитий наш письменник XVIII віку Юрій (Георгій) Кониський, відомий архиєпископ білоруський; до таких належить скромний та безчиновний його нащадок, наш сучасник—Олександер Кониський, не менш од того може славний у літопису найновішого нашого життя і письменства.

Олександер Яковлевич Кониський народився 6(18) серпня 1836 року на хуторі Переходівці, Борзенського повіту. Зубожіла вже тоді родина Кониських жила цілком патріярхальним життям, усіх народних традицій та звичаїв додержуючи. Це мабуть і дало хлопцеві Кониському те органічне знаття українського побуту, а надто народної—барвистої й запашної—мови, яким визначився Кониський-письменник. На сьомій весні Кониського «заучували» народнім звичаєм на Наума, (1 грудня) і початки науки побірав він у дома, в Переходівці-ж таки, од матери та діда—батько його тоді вже був на тім світі. Обставини старосвітського життя, а разом і свої роки дитячі змалював опісля Кониський в оповіданнях («Як мене заучували») та в хроніці «Молодий вік Максима Одинця», де багато знайдемо автобіографичного матеріялу.

Р. 1845-го родичі оддали хлопця до дворянської— було й таке тоді педагогичне диво!—школи в Ніжині. Проте й тоді ще дід мав великий вплив на настрої матія Олександра; бувши священиком та людиною релігійною, він прищепив був хлопцеві надмірну релігійність, духовний ентузіазм, екстатичність; Олександр рвався до духовної школи й мріяв про душпастирську кар'єру. Стала цьому на перешкоді його мати й одвезла сина до Чернігова, у «Сирітський дім», якого вихованці ходили до гімназії.

Був то час, коли Україна, не вважаючи на гнітуючу стужу миколаївської реакції, починала ніби одходити трохи й одживати. Шевченкова поезія збудила людей з живішою душою, а доля її творця, та й взагалі справа київських братчиків Кирило-Методієвців, широкою лунною розкотилася по Україні, не самий збуджуючи пострах, але й спочуття та зацікавлення до ідей так суверено покараного товариства. «Кобзар» залетів і до гімназії, де вчивсь Кониський. Кинулись хлопці переписувати його собі, нишком переказуючи популярні гутірки і про засланого на степ безводний автора. Дехто з гімназистів почали й собі віршувати, йдучи слідом геніяльного засланця, а між такими був і Кониський. Звичайно, гірка була тоді доля школярських поетів, то-ж не втік її й молоденький наш пілта. За якусь сатиру на законовчитея хлопця вибило різками й віршувати йому заборонено, а коли він заборони тієї не послухався, то двері гімназії перед ним і зовсім зачинилися. Життя привітало 13-літнього хлопця тим способом, що його вигнано з Чернігівської гімназії за писання віршів українською мовою. Довелося Кониському свою освіту кінчати в тому самому Ніжині й у тій самій дворянській школі, в якій він і почав був свою науку попереду. Вища освіта і зовсім йому не далась. Вступивши потім до Ніжинського ліцею, Кониський мусів покинути його через велике вбо-

жество, а надто через недугу на очі, і вже за часів Кримської кампанії бачимо його на службі, спершу—дуже не довго—в Прилуці, потім у Полтаві.

Це власне полтавський період життя Кониського й мав найдужчий вплив на всю його будучину, як такий на віку в людини час, коли у неї складається світогляд і назавжди визначається життєвий шлях. Вже в школі, як знаємо, непереможне на Кониського враження зробили твори українського письменства—найперше Шевченків «Кобзар», потім «Переяславська ніч» Костомарова та знаменита «Історія Русов», що під ім'ям популярного предка Кониського ходила тоді в рукописах по всій Україні. Запару на українство в молодій душі зроблено було добру. Треба було лиш людей, щоб на ній хліб учинили,—і таких людей і спіткав тоді Кониський у Полтаві. Було це вже по Кримській війні—коли вперше після страшної доби мертвущої реакції позначились подуви свіжого вітерця, коли оджило трохи прибите на цвіту письменство наше й на черзі стало вже питання про визвіл національного кріпацьких кайданів та про реформи в державному житті, а праця для освіти народної зробилась однією з найперших та найпекучіших справ поточного життя. Молодий Кониський, що дістав у Полтаві службу в суді, опинився серед високо-інтелігентного, освіченого та народолюбного товариства, у якому перед вели такі визначні люди, як Стронин, Пильчиков, Чубинський та Єфименко, і з запалом юнака та неофіта кинувсь до роботи—й для своєї власної самоосвіти й для освіти національного разом. Р. 1860—1861 в Полтаві українська громада заснувала була зо п'ять шкіл недільних та дві суботні (для євреїв) і ще одну вечірню щоденну для дорослих. У кожній з них працював Кониський чи то як учитель, чи як бібліотекар, чи розпорядчик. Разом з тим починається й на літературній ниві жвава робота. Ще р. 1858-го Кониський надруковав був (під псевдонімом Перебендя)

кілька віршів у «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомо-стяхъ». З Полтави він шле до «Основи» вірші, оповідання, дописи—здебільшого про освітні справи, а разом знаходить і за кордон шлях та цілу низку творів своїх з 1862 р. містить по галицьких виданнях, що під власним прізвищем, а що під псевдонімами: Переходовець, Верниволя й ін. Педагогична праця навернула Кониського до заходів коло шкільних підручників та популярної літератури, і з цієї парости письменства дав він також кілька праць. З них побачили світ тільки «Українські прописі» (1862) та «Арихметика або Щотниця» (1863), решта-ж попропадала в цензурі або серед тих пригод, що незабаром спікали автора. Робота в недільних школах мала й ті наслідки, що Кониський зав'язав знозини з Петербурзьким Комітетом Грамотності і в своїх листах до його став одним із пionерів ідеї української школи та перших перед російською громадою оборонців права українського люду на свою національну школу.

А тим часом збиралися вже на обрію темні хмари й загуркотів незабаром грім над українством, як цілим, та над більш енергічними його робітниками. Припинилась «Основа», впав «Черниговский Листокъ», де друкував Кониський свої літературні твори. Зникли під забороною недільні школи, в яких провадилася його педагогична праця. Відомий циркуляр Валуєва з його класичним «не было, нет и быть не может» на адресу української мови перетнув одразу, мов нитку тоненьку, всі заходи коло популярного українського письменства, до якого Кониський також вложив був свою лепту. Не стало місця незабаром, де-б прикладти можна було працьовиті руки. Почала насильницька рука добратись і до поодиноких людей, що виявили небезпечний неспокій духа. В житті бо запанував тоді на-голо Молчалін і щирим робітникам з негнучкою спиною не знаходилось кутка на поневоленій землі. «На лихо лю-

дям,— писав згодом Кониський,— з півночі віяло часом холодним вітром. Знати було, що от-от вітер нажене хмари й закриє нам сонце. Так воно й стало... Наступила була страшена непогода і темнота. Чисто глупа, темна, безпросвітня ніч, та довга-предовга» («Пригоди в дорозі»).

Не стало місця серед цієї глупої ночі й тим українцям, що за одлиги вийшли були на громадську роботу. Стронин, Чубинський, Єфименко—один по одному зникали з українського обрію, щоб виринути десь на далекій півночі, в цьому, за царських часів, «місці злачнім» для кожного народолюбця. Не минула така доля й Кониського. 9 січня 1863 року його арештовано й одвезено просто до Вологди. За віщо? — встає питання. Справа, на далекосягле око адміністрації, зовсім була проста. Стронинові, який стояв на чолі полтавської громади, жандарми своє обвинувачення формулювали буквально так: «Вы обвиняетесь в деятельности участии в образовании кружков для возбуждения под видом общества грамотности неудовольствия народа к правительству с целью отделения Малороссии». Отже ясно, що й Кониський, як тих гуртків енергичний член та співробітник, був так само й винен. Логика тих часів за таку провину карала—звичайно, без суду—засланням «в места не столь отдаленные». Виходить, не випадком, а зовсім природно стала на життєвому шляху в Кониського—Вологда...

З рік бідував Кониський у Вологді, а тоді заслано його в Тотьму. Про становище засланця за тих часів не треба багато говорити: чужа чужина, злідні, поневіряння по адміністративних митарствах, рафіновані знущання жандармські, як от заборона листуватись, цензура над читанням, повсякчасний догляд і т. і. Усього цього зазнав був Кониський ушерть. Заслання далось йому в знаки на цілий вік, виссало сили та злоров'я,—особливо з очима стало зло,—і нарешті почало

самому життю загрожувати. Аж тоді змилувались жандарми й дозволили хворому переїхати до Воронежа (р. 1865-го), а трохи згодом і за кордон.

З молодою дружиною, яку доля послала йому в Тотьмі, рушив Кониський з півночи. Іхав через Петербург, де особисто спізнався з Костомаровим, з яким у його була вже попереду літературна та листовна знайомість. За кордоном удавсь Кониський прямісінько до Львова, щоб на власні очі побачити ознаки й здобутки національного відродження в Галичині та спізнатись особисто з людьми, з якими вже працював поруч на літературному полі. Саме тоді одбувалась між галицькими українцями велика еміграція на Холмщину; на запрошення російського уряду багато їх виїхало з Т. Лебединцевим, що приїхав був навмисне набірати тут людей ніби на боротьбу з полонізацією на Холмщині. Кониський надививсь тоді на той кар'єризм та корисливість, що гнали нетвердих і малосвідомих людей на шкідливу для народу працю, і потім дав яскраві картини того руху в повісті «В гостях добре, а дома ліпше» (1887). Зо Львова подався Кониський до Німеччини, але недовго подорожував. У Липському (Лейпциг) він занедужав, обернувшись за порадою до знаменитого Бока, а той знайшов у його в надзвичайно гострій формі туту за рідним краєм і пораяв не гаючись вертатися на Україну.

Холодом проте дихнув на його рідний край. Пояліся знов адміністративні митарства, які довго не давали Кониському будлі-де нагріти місце. Він спробував був оселитися в Єлисаветі, де працював тоді український гурток з Михалевича, Федоровського, Ів. Тобілевича й ін., але губернатор херсонський вислав його до містечка Бобринця. Кониський спізнався тут з молодим Кропивницьким Марком і чимало допоміг майбутньому славному аристові в його розвиткові. В кінці 1866 р. міністерство внутрішніх справ дозволило Кониському

осісти в Катеринославі і тут прожив він шість років, працюючи на літературному полі та заробляючи на хліб адвокатською практикою. Р. 1872 з Кониського знято нарешті поліційний догляд і він перебрався до Київа, де й жив аж до самої смерти. Поруч літературної праці по українських (закордонних) та російських виданнях, Кониський разгортає широку громадську діяльність. Працював він у Київі як адвокат, як гласний місцевої думи, перший знявши тут питання про українську школу; не раз обертається в урядові сфери з меморандумами про заборони українського слова; часто одвідував Галичину, шукаючи там додіного поля для своєї кипучої натури; гуртував круг себе молодь і виховував робітників на українській ниві; був одним з ініціаторів Всеукраїнської Організації, заснованої р. 1897-го; робив заходи до поширення видавничої роботи і т. і. Минали роки, а завзяття й енергії не меншало у цього енергійного працьовника. Смерть (29 листопада 1900 року) застає його саме за широкими планами боротьби з цензурою на Україні Наддніпрянській. І перший може з українських працьовників за часів лихоліття зійшов у могилу Кониський помітно для широкої громади: часи вже видимо на краще повертали й прострація українського елементу в Росії починала розвіюватись. Похорон Кониського був нехай і несміливою, зате першою, по святкуванні 100-літнього ювілею «Енеїди», національною демонстрацією на Україні й розпочав цілу низку публічних виступів українства, для якого видимо наблизалася вже пора прилюдного існування.

II.

Кониський був мабуть чи не перший на Україні, що став виступати в письменстві не спорадично, не в часи вільного від службових обов'язків дозвілля, а постійно й систематично, як професіонал. Не маючи жадної урядової служби, міг він і своїм часом, і своїм ім'ям віль-

ніше порядкувати, ніж те могли робити люди його покоління. В зв'язку з надзвичайною працьовитістю та енергією це й дозволило йому розгорнути літературну діяльність на всеніку міру його письменницького хисту.

Як письменник, визначавсь Кониський широтою західів та ріжносторонністю. Твори його—віршем і прозою, публіцистика, критика, соціальні питання—розкидано по періодичних виданнях на протязі по-над чотирі десятки років (1858—1900) і тільки невелику частку його літературної спадщини зібрано в тих чотирьох томах одеського видання, що розпочав був за життя свого випускати сам автор. Дещо виходило за кордоном і окроме (повісті: «В гостях добре, а дома ліпше», «Юрій Горовенко», «Грішники», «Молодий вік Максима Одинця», кілька збірочок оповіданнів та віршів), але все це мало знаходило доступу на Україну. Ще менш відомі тут поезії Кониського, бо окроме майже зовсім не друкувалися, oprіч двох випадкових збірок («Порвані струни», під псевдонімом Яковенко, та «Вибір з поем»). Отже для свого часу поетичні й белетристичні твори Кониського безперечно мали чимале значіння, та й тепер воно ще не зовсім минулося, хоча українське письменство й збагатилось на нові придбання високої літературної вартості.

А проте рідко можна знайти письменника, якому-бтак не пощастило в критики, як Кониському. За життя він так і не дідждавсь оцінки своєї діяльності, окрім хіба кількох ущипливих уваг од свого політичного антагониста Драгоманова. По смерті—кілька некрологів та симпатична книжечка Франка, але вони так само не дали повної характеристики й оцінки письменника, що—будь-що-будь—у свої особі найбільше і найліпше може одбив лихоліття свого часу й ті заходи, які на-впроти лихоліття того українство могло поставити. Оголошено його «не художником» та й по всій справі, а тим часом забуто, що поколінню Кониського не сама

художність лежала на серці, що навіть художники мусіли, бо іншого не було способу, занедбувати свої художні заміри—згадаймо Франка!—заради проклятих питаннів скороминущого часу. Це забуття і неввага й зібрали коло постаті Кониського чимало непорозуміннів; найяскравішим прикладом їх може бути одна оцінка, на якій дозволю собі трохи докладніше спинитися.

Оцінка належить авторові популярних підручників, Ол. Дорошкевичеві. В першому своєму огляді («Українська література», 1922) автор не пригостив Кониського жаднісінським словом. Зате вже в другому («Підручник історії української літератури», 1924) Кониському приділено несповна дві сторінки, що переказують скорочено думки О. Дорошкевича з його статті «Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка» («Червоний Шлях», 1923, кн. IV—V, стор. 163—164); але й на такому невеличкому просторі автор умудрився так запутати справу, стільки приточити од власної вигадливості й перекручення і так радикально викривити постать письменника, що жаль бере за ті покоління української молоді, що мусять з Дорошкевичевого підручника вчитись історії українського письменства. Над Кониським спеціально стає О. Дорошкевич у пишну позу й кидає в його «насмешкою горькою обманутого сына над промотавшимся отцом». Твори Кониського «мають дуже невеличке значіння в українській літературі». «Кониський дає мертві, схематичні постаті». Кониський виявляє... свою рішучу ворожнечу до революційних методів боротьби з царом, даючи соціалізму негарне і невірне тлумачення. Натомість його ідеальні герої, «нові люди» пореформенної доби не мають виразної життєвої програми по-за своїм словесним українофильством і бажають, очевидно (!), зберегти своє соціальне панування над трудовим селянством. Невміння художньо освітлити суспільні явища в образах-синаезах

і скомпонувати психологічно вірний сюжет (*sic!*) робить із цих повістей лише матеріял, що відбиває однобоку консервативну ідеологію Кониського (стор. 147). Коли до цього додати ще із згаданої статті О. Дорошкевича епітети «ворог справжнього демократизму» та «класичний опортуніст»—в устах О. Дорошкевича це бренить особливо пікантно,—то матимемо ті останні удари, що ними автор підручника вбиває осикового кілка в могилу Кониського.

Не торкатимусь поки що художньої оцінки творів Кониського,—про це мова буде далі,—а попробую спершу розплутати громадські елементи «насмешки горької» обманутого О. Дорошкевича.

Головні від усякого письменника домагання,—і автори популярних підручників, я думаю, не сміють творити тут винятку,—знати фактичне ядро своєї теми, вміти орудувати загально-вживаними термінами і се-дай сяк-так зводити логічно кінці з кінцями, щоб вони не витикалися і не стирчали-б у його на всі боки. Що-ж виходить у О. Дорошкевича? Прочитавши в його сакраментальний закид про «консервативну ідеологію Кониського», кожен читач, знайомий хоч трохи з течіями в письменстві не з популярних тільки підручників, зараз пригадає собі певне в *pendan* приснopal'ятні імення Болеслава Маркевича, Ключникова, Авсеєнка й інших борзописців з Катковського «Русского Вестника» 60—80 років, що культивували спеціально «аристократичну» літературу проти народницького мужицтва, висміювали онучі й личаки завжди, викривали всюди «нігілізм» та воювали з стриженими курсистками. Ця література «подозрільного бель-єтажа», як влучно охрестив її Гл. Успенський, захоплювала не самих нездар, але, за дозволом О. Дорошкевича, частку своєї уваги й таланту віддавали їй і такі загально-відомі художники, як Лесков-Стебницький (*«Некуда»*), або Достоєвський (*«Бесы»*); навіть

Тургенєва пробували тодішні Дорошкевичі приточити до неї за «Дым» та «Отцов и детей». Кониський, звісно, цим талантам не рівня, ряботиння «консервативної ідеології» він не зугарен закрити червінцями художнього дару. Це, на тодішній маштаб міряючи, буде український Б. Маркевич, не більше,—такий висновок зробить читач, що вчитиметься української літератури з підручника О. Дорошкевича. Про що ж пише цей, за дозволом сказавши, український Б. Маркевич? Попитаємо в О. Дорошкевича. Кониський,—охоче пояснить він нам,—«темами своїх творів, довершених уже геть пізніше (в 70—80 р.р.), безперечно розсунув вузькі рямки побутової літератури, відзначивши нову економічну добу та її вплив на життя патріярхального села»—очевидно, тут ще «консервативної ідеології» не гурт. «Тому,—каже він далі,—в невеличких його оповіданнях ми бачимо картини експлоатації робітника на цукроварнях («Наймичка»), тютюнових плантаціях («Завертка»), великих капіталістичних маєтках («Сила Федорович Гарбuz», «Брати Чепіги»), бачимо початкову роль фінансового капіталу з його банками, акціями, дивідендами («Семен Жук і його родичі», «Бабуся Харитина»)»—це вже зовсім не зло, як на «консервативну ідеологію». Але О. Дорошкевичі й цього не досить. «Разом з тим,—до краю демаскує він Кониського,— виступає перед нами соціальна диференціяція серед одномасного ніби-то селянства, запекла боротьба між сільськими багатіями: напівспролетаризованими елементами села («Козадський ланок»)».. То це у вас так Маркевичі пишуть? Ша-сливі-ж з вас люди!—хіба зітхне тільки російський читач на ці пояснення О. Дорошкевича. Та й як-же не щасливі, коли у нас консерватори пишуть принаймні як Щедрин... Зате-ж і суворий з нас на предиво народ! За що в інших пам'ятники демократія ставить, за те ми просто «ворогом справжнього (!) демократизму»

пожбурило. Сурйозний народ... До цього додам хіба, що так влучно розгорнув «консервативну ідеологію» Кониського наш критик усього на одну сторінку перед тим, як пустити у його своєю «насмешкою горькою обманутого сына». І навіть покріплення себе авторитетом Драгоманова ні на що тут здалося просто тому, що Драгоманов умів зводити кінці і з рисковими тезами далі за приватні листи не йшов.

Як допіру чули ми від самого О. Дорошкевича, не Кониський обманював його своєю спадщиною. Він подав її чесно, без обману. І О. Дорошкевич також чесно її використав на всі 100 чи й більше відсотків, знайшовши в тематиці творів Кониського навіть усе те, чим боліє Дорошкевичева сучасність. Отже нема вини на небіжчикові. До чого-ж тут, запитаємо, ота «насмешка горькая» О. Дорошкевича над «консервативною ідеологією» Кониського, яку він сам показав не як консервативну? Як розуміти цей безплатний додаток, з доброго дива наліплений до спадщини Кониського? На це відповісти не берусь, а полишивши О. Дорошкевичеві довести фактами, що герой Кониського бажають, та ще й «очевидно», «зберегти своє соціальне панування над трудовим селянством»—піду за нашим автором ще в іншу сферу, в політичну, щоб перевірити, чи нема там тієї «консервативної ідеології» і чи не виправдує хоч вона «насмешки горької обманутого сына».

О. Дорошкевич знайшов. На його думку, «таким чином, Кониський виявляє тут свою рішучу ворожнечу до революційних методів боротьби з царом, даючи соціалізму негарне й невірне тлумачення». Висновок цей («таким чином») зроблено на основі повістей «Семен Жук» та «Юрій Горовенко». Доказів, звісно, ніяких, так що не знати навіть, чи перечитав названі повісті критик, чи знає їх тільки з переказу Огоновського. Проте, читав чи не читав їх О. Дорошкевич, а

що не зрозумів у них нічого і знов не в те місце трапляє—це вже річ певна. Теза його така: в повісті «Юрій Горовенко» хотів Кониський «дати постать такого мирного культурника-українофіла, що з його безглазда політика царського уряду зробила революціонера-народовольця». І далі йде «насмешка горькая»: «таким чином»... Гай-тай: і не таким, і не чином, і взагалі всеніка концепція О. Дорошкевича виявляє тільки, що він уперше од Кониського почув про речі досить таки відомі. Почув—і здивувався. Та замісць подякувати за науку. почутив себе обманутим. А тим часом даремно поспішився він це своє почуття виявити. Насамперед, чому змалювати еволюцію од мирного культурника до терориста, хоча-б і на українському ґрунті,—значить виявити ворожнечу до революційних методів боротьби і давати соціалізмові *негарне* тлумачення? Адже це, любезний земляче, справа не оцінки, не тлумачення, не ворожнечі—а факту: було чи не було? Кониський каже: було. О. Дорошкевич почуває себе обманутим. Але-ж що діяти, коли воно таки й справді було. Хочете доказів? Маєте ось. Щоб не далеко ходити, візьміть дуже відомі згадки В. Дебагоря-Мокрієвича і читайте. Візьміть «Історию моего современника» Короленка, теж не зовсім невідому книгу, і читайте. Візьміть десятки, сотні інших мемуарів з 70 років і читайте. Головне—читайте і в читане вдумуйтеся. Всі вони в один голос і одне говорять. «Если моя деятельность в народе,—послухаемо одного из них,—так мало представляла опасности для государственного строя, то тоже самое можно сказать и о деятельности почти всех пропагандистов 74-го года». «Еще год-два подобных странствований по деревням или жизни среди народа.—пише той самий революционер далі,—и мы отрезвились бы от наших революционно-народнических утопий. Движение наше улеглось бы, приняло бы более спокойное течение».

в конце концов, пожалуй, мы оказались бы ничем другим, как «крайней левой» нашего общеземского движения. Осели бы мы по деревням, кто в качестве учителя, кто фельдшером, кто ремесленником, и стали бы пропагандировать идеи социализма. Окружающая действительность скоро наложила бы печать на нашу пропаганду; мы увидели бы кругом себя почти поголовную безграмотность (а какая же широкая пропаганда возможна среди безграмотного населения?); сам собою выступил бы на очередь вопрос о распространении в народе грамотности и тому подобной культурной деятельности. Так рисуется мне теперь эволюция нашего движения, если бы условия русской жизни были сколько-нибудь нормальные, т. е., другими словами, если бы у нас вместо злого и глупого правительства оказалось бы умное, которое сумело бы правильно взглянуть на движение и предоставить его течение самому себе» *).

Почекайте-но,—може догадається перепинити цитату наш невблаганий критик,—адже-ж це ніби живцем узята «життєва програма» Семена Жука з його школами, ощадними касами та зразковими господарствами; адже це еволюція культурника Горовенка, з якого безглузда політика лихого й дурного урялу зробила народовольця-терориста! Ти глаголеши... Але тоді чому не пустити «насмешку горькую» і в таких «ворогів справжнього демократизму» та «опортуністів», як Дебагорій-Мокрієвич, як навіть Желябов**), як сотні

---

*) Дебагорій - Мокрієвич В.—Воспоминанія. СПБ, 1906, стор. 178, 179—180; порівн. ще 569—570.

**) Порівн. з листа Желябова до Драгоманова: „Таково положение вещей („опортунізм“), что исходишь от реальных интересов крестьянства, признаешь его экономическое освобождение за существеннейшее благо, а ставишь ближайшей задачей требования политические; видишь спасение в распадении империи на автономные части, а требуешь Учредительного Собрания“ („Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова“, т. II. Paris, 1906, стор. 417).

инших революціонерів, що перейшли власною ступою зазначену тут путь; чому й у них не пошукати «рішучої ворожнечі» до революції та «негарного (!) й невірного тлумачення соціалізму». Пошукати можна — аби охота. І знайти також можна. Але вартість того знайденого не багато переважуватиме те, що вже віднайшов О. Дорошкевич — оту з пальця виссану «консервативну ідеологію» Кониського.

Бо й що, справді, міг консервувати Кониський — типовий різночинець, попівський онук і син дрібного хуторяніна, що від юнацьких літ власною працею заробляв на себе, що давно позбувся «соціального панування над трудовим селянством», а замісць того здобув — тюрму, заслання, вічні труси й перекидання з місця на місце, неустанну боротьбу з цензурою за українське слово, роботу тяжку на теж таки трудове селянство? Саме це й одбив у своїх творах Кониський — одбив у міру даного йому від природи таланту. Не був з Кониського ні революціонер, ні соціаліст — це саме собою. Це був ліберал-народник, з культурницьким ухилом, до того-ж ще український, що міг відчувати не тільки загальні кривди режиму, а й спеціальну його тенденцію що-до українського народу. А в ті часи — «таково положение вещей» — коли ще навіть сами революціонери й соціалісти охітніше звали себе радикалами, ліберал-народник безмірно біжчий був до революціонера й соціаліста, ніж до консерватора, надто в його російському вигляді. І не дивно, що цього міг не помітити Драгоманов: між обома визначними сучасниками зайшло було стільки тяжких непорозуміннів, які ще чекають свого дослідувача і коментатора, що йм важко було просто по-людському справедливо поставитись одному до одного. Але дивно, як цього може не зрозуміти людина, що претендує на якесь історичне освітлення справи. Адже зумів це зрозуміти й одзначити навіть ученик Драгоманова Іван Франко, дуже від Ко-

ниського далекий, кажучи небавом по смерті і свого також анtagониста, що «повних 40 літ працював він на ниві нашого рідного слова, будив сонних і письмом, і словом, боровся з найріжнішими противностями, терпів (слушайте, О. Дорошкевичу!) переслідування від російського уряду і докори від власних земляків, та до самої смерті не переставав дбати про одне діло—про просвіту рідного народу і про вменшення на світі (слушайте-ж добре, О. Дорошкевичу!) здирства, кривди та неволі людської» *). Мало цього для непохитного в своїх переконаннях Дорошкевича? Може... Але в такому разі чи не завадило-б йому заздалегідь подумати, яку спадщину сам він по собі лишить і чим стріне її отой мабутній син...

III.

Зробивши чималенький екскурс до сучасної критики, я думаю, ми не тільки не відбігли від своєї теми, а власне до неї наблизились. Нам доведеться тепер спинитися на літературній спадщині Кониського, не плутаючи сюди вже тих сторонніх непорозуміннів, що густо були її обсіли.

Чисто літературну свою діяльність почав Кониський з віршів, містячи їх у «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» та «Черниговскомъ Листкѣ», а за кордоном у «Галичанинѣ» та «Слові» (Львів). Ці перші спроби Кониського відзначають у Галичині як свого роду визначне явище: вони були, мовляв Франко, «першою спробою українця заговорити безпосередньо до галичан і показати їм російські порядки. З тих віршів віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних українців, що надіялись при свободнішім розвою Росії здобути працею та просвітою відповідне місце І для свого рідного українського народу» **). Для Галичини,

*) Франко Ів.—Про жите і діяльність О. Кониського. Львів, 1901, стор. 3.

**) Там само, стор. 8—9.

тоді ще одрізаної духовно від України, такі вірші Кониського, як «Не призовайте всує бога», «Не вірю клятві я раба», «Спокою рабського не хочу я» і т. і., справді були нечувані і змістом своїм, і навіть формою.

Як поет Кониський свого часу взагалі подосався читачеві легким, чистим, хоч і примітивним віршем та ясною, прозорою думкою. Не мав він того високого натхнення, що появляє твори світової ваги, йшов він слідом здебільшого за Шевченковою музою; але як документи свого часу, поезії Кониського, можна сказати, напевне одбивають думки не самого автора, отже служать за літературні документи епохи, за безпосереднє відбиття тих настроїв, що ними жили тоді передові люди на Україні. Його поетичне *credo* висловлено в оцих рядках:

В дари принесу я коханому краю
Не золото, не гроші—пісню голосну,—
Ту пісню старую про волю нову,
Про рівність, братерство («Думка»).

І довелося Кониському, співаючи «ту пісню старую», спинячися здебільшого на темних сторонах нашого життя: надмірна праця українського хлібороба на «чужому, не-своєму полі», пориви до волі, тюрма, заслання на чужину далеку, розбиті надії, скалічене життя тих небагатьох одиниць, що знаходили в собі силу йти проти води, і сите існування тих «фарисеїв наших днів», що

Їх бог—брехня, ім гроші - бог,
Їх бог—їх раб багатий („Не вірю клятві я раба“).

На ці теми у його є написаний цілий цикл поезій, що зветься «З скорбних пісень», і тут автор здіймається іноді до справжнього поетичного натхнення, до загального образу повсюдної темноти під тиском соціально-політичного поневолення в країні рабів.

Дивлюсь, дивлюсь—на сході тьма,
Не проясняється, не дніє,

Нігде і променя нема,
Північна хмара світ закрила....

Проте не падає в безнадію поет, хоча й бачить не світ од сходу (*ex oriente lux*), а тьму саму:

Спокою рабського не хочу я,
Рабом в покої жити не вмію;
Дарма що тілом я марнію,
А житиме по-вік душа моя.

Спокою рабського не хочу я.
Він гірш мені тюрми, неволі;
Дарма, що я живу без долі—
Діждусь, зоря засвітить і моя...

Спокою рабського не хочу я.
Він серце труїть і морозить,
І сніgom душу він заносить,
Не любить він розумного життя.

Спокою рабського не хочу я.
Нехай рабам спокій і доля,
А я в чужині, у неволі
Бажаю з ураганами життя.

Так відповів Кониський на акт уряду, що заслав його на далеку північ. І дальнє життя письменника виправдало оцей крик обуреного серця, що прислав він «братам на Вкраїну».

Та-ж сама бальора думка переважає і в белетристичних творах Кониського, в його повістях, нарисах та оповіданнях, яких налічується в його спадщині до п'яти десятків. Темами своїми вони безперечно розсунули рямці української белетристики, одзначили новий круг інтересів. Автор має життя всіх станів громадянства на Україні, починаючи від народніх мас, і особливу увагу звертає на ті освічені—різночинські, мовляв—верстви, що на арену життя почали виходити вже після селянської реформи 1861 р. Сам до певної міри учасник тієї реформи, член перших просвітніх

турків, Кониський пильно додивлявся до народнього життя й шукав у йому тих одмін, що повинні були, здавалося, позначитися наслідком «волі». Шукав—і не знаходив... Це тому, що селянська реформа не тільки дала куцу волю селянству, всякі можливості для його розвитку приборкавши, а й розвязала руки всяким експлоататорським елементам, випустила їх на темні, безборонні маси, а ці останні зробили добрим і безпечним пастовнем для них. А заразом державний лад ще й перекопав усі шляхи до народу країнм, народолюбним людям і тим ще більш знесилив одпорну проти хижачьких насококів здатність народу. Адвокатська практика постачила Кониському багатющий ілюстративний матеріал з цієї грабіжницької сфери і письменник рясно його використовує в своїх белетристичних творах. Численних жмикрутів, «аблакатів», нових панів і нових кріпаків, людей грошового мішка з його банками, акціями, дивідентами, нову неволю, другу панщину або щось і за панщину гірше—ось що ставить на очі читачеві Кониський. Такі його оповідання як «Наймичка», «В день святої вслі», «Козарський ланок», «Грошолюбка», «У тісної баби» та інш., подають надзвичайно тьмяний образ дійсності,—і не лурно одне з них автор закінчує словами: «І тісіньку ніч я очей не сплющував. Усю ніч ввижалася мені «тісна баба» і не давала спати» («У тісної баби»). «Є ступінь того тяжкого убожества,—констатує Кониський,—що з людської твари стирає слід божого образу. Я бачив таких злидарів: і страх, і жах переймали мою душу. На тварі таких злидарів нема іншого виразу, oprіч убожества»,—і в низці сцен і картин показує автор причини й наслідки того останнього ступеня вбогої долі («Наймичка»). Глибоко в глиб життя сягає Гін, шукаючи причин до того стану, що вже стирає з людей і слід людської подоби, а разом шукає жадібно й ознак діяльного протесту проти такого стану, визбі-

рує найменші окрушини того протесту, щоб із них бодай на прийдуще зліпити образ—людини-борця, не-примиреного серед понурої дійсності («В день святої волі», «Козарський ланок», то-що). Ці зародки соціального невдоволення ще не скріплено свідомістю, це швидче стихія, а не свідома себе сила («Протестант»), але й вони вносять неспокій і заколот у спокійне життя хижакьких вершків; це перші подуви соціальної бурі, і в тому їхнє позитивне для автора значіння. Разом з своїми героями не раз мучить себе й автор «новими», мовляв, питаннями: «чому не всім людям добре жити? Як треба жити? Як спекатися лиха? Хто винен, що люди бідують?» («Козарський ланок»). Так само стихія тільки і такі позитивні уламки старого минулого, як дід Євмен в оповіданні під тим самим і заголовком: вони поки що, перед народженням повної свідомості, дають єдину ясну пляму, на якій може спочити спостерегач нашого села. Пробує, нарешті, Кониський малювати і таких людей—«гуртовиків»—що вже знайшли вихід у формулі «не твоє, не мое, а всіх нас, а що всіх, то і твоє, і мое». «Почав я радитися з дітьми,—розповідає один з братів Чепіг, колишніх злодіїв,—а потім і з усім нашим родом: а що, коли-б почали ми хазяйнувати в своєму хуторі так, як той радив: не твоє, не мое, а всіх нас, а що всіх, то й твоє, і мое? Приміром так: хата і що в хаті—те мое; а що на дворі й за двором—те гуртове. Порадились, умовились, спробували: добре діло йде; і скотини побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили... горілки ніхто з нас і не лизне; сваритися й лаятися ми забули вже і як. І в селі тепер нас люди не цураються, а шанують, тільки продражнили нас «гуртовиками»; та ми на це не ображаємося. Що-ж! ми справді живемо й працюємо гуртом...» (Стельмахи). Кониський чи не перший у нас, ще в 70—80 роках, додивився й зафіксував оцю тенденцію в народі до коопе-

рування, що такою широкою хвилею прокотилася вже згодом по його смерті.

З зовнішнього боку мало не всі оповідання Кониського—це нариси, спостереження, виришки з записної книжечки, або,—як влучно охрестив був їх сам автор—«фотографії з старого моого альбому». В основі їх лежить часто якийсь випадок із життя, поодинокий факт, іноді анекдотичної натури (див. напр., «Пригоди в дорозі», «Отак були вскочили», «Млин» та інш.). Иноді якась дрібненька сама по собі подія дає тільки привід до оповідання, а сама аж губиться в численних деталях цінного побутового змісту,—таке напр., дуже інтересне типовими постатями й ситуаціями оповідання «Баба Явдоха». Можливо, що цю форму моментальних знімків запозичив Кониський з російської літератури, що в 70—80 роках мало не вся була зійшла на нариси, спостереження, малюнки з натури, без ширшого тла й глибшої основи. Але в зазначених межах нашому авторові дуже вдаються оті безпретенсійні психологічні малюнки, як от «Хоча-б була постати дожала», «Дід Євмен», «Завертка», «Млин», «Грішник», то-що. Письменник бере тут здебільшого безпосередню форму оповідання від першої особи,—оповідає не автор, а якана будь баба Прядчиха, або черничка Ксенія,— і це дає їйому можливість близнути всіма скарбами народньої гутірки, такої в устах оповідачки натуральної й безпосередньої. Цю в українській літературі досить звичайну ще од Марка Вовчка та О. Федьковича форму Кониський умів використати, уникаючи часто неминучої при ній одноманітності.

Окроме треба поставити повісті Кониського з життя інтелігенції,—«Перед світом», «Семен Жук і його родичі», «Юрій Горовенко», «В гостях добре, а дома ліпше», «Непримиренна», «Грішники», «Молодий вік Максима Одинця». Опіч хіба останьої, що має більш побутовий характер, усі вони художні завдання відсо-

вують на задній план, а натомісъ ставлять проблеми громадських стосунків. Автор пробує в них висвітлити політичну сторону тогочасного життя, вияснити умови, що заважали народові йти до кращої будучини, подати низку позитивних і негативних постатів, ніби схоплених під самий момент їхньої діяльності. Подекуди,—наприклад, у згадуваному вже не раз романі «Юрій Горовенко»,—Кониському справді іщастило занотовувати типові риси часу, але це тільки виняток. В цих спробах соціального роману, у нас тоді ще нових і незвичних, все-ж занадто маємо публіцистики. Кониському не вистарчило хисту, щоб поєднати певну тенденційність з художніми засобами, і ці його твори промовляють не так образами, як авторськими ремарками та нескінченими розмовами дієвих людей. Вони занадто мляві, їм бракує руху, життя, яскравих фарб, динаміки. Способ оттінювати позитивних осіб протилежними негативними, взагалі дуже примітивний, у Кониського ще погіршується тим, що і чеснот і злочинів наділяє він своїм героям по-над усяку міру. В результаті розмови й змагання цих манекенів з етикетами жадного не справляють вражіння, і таких, напр., «Грішників» важко було дочитати до кінця навіть тоді, коли цей роман мав ніби-то актуальне значіння. Майстрові окремих малюнків, доброму оповідачеві—Кониському рішуче не повелося з ширшими полотнами, і вони мають хіба тільки ілюстративну вагу, як свідки того, що за того, чи іншого моменту цікавило свідому українську громаду.

Треба ще в історії нашого літературного розвитку поставити Кониському в безперечну заслугу — його мову. Як знавець української мови з усією різноманітністю й багатством народної лексики та синтакси, як письменник з смаком що-до мови і вмінням орудувати народнім матеріялом, Кониський стоїть недосяжно високо: це ціла скарбниця мови, натуральної, живої й

барвистої, і її справді можна вчитись на його творах. З цього погляду писання Кониського повинні бути поставлені серед класичних зразків у художньому обробленні українського слова й стилю.

Варта уваги також і публіцистична та наукова спадщина Кониського, бо й тут дав він чимало замітних, як на свій час, праць («Коли-ж виясниться?», «Критичний огляд драматичної української літератури», «Відчити з історії українсько-руського письменства» і т. інш.). Останні роки свого життя присвятив Кониський праці над Шевченком, написавши низку нарисів, що склалися в цілому на велику книгу—найдокладніший досі життєпис поета під заголовком «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (2 томи, видано також і в російському перекладі). Зібрано тут і використано та критично опрацьовано ввесь матеріал про Шевченка, що з'явився до того часу друком. Скінчivши життєпис Шевченка, Кониський захолився був збирати матеріал до такого-ж життєпису Костомарова, але цю його роботу перепинила смерть.

IV.

З натури своєї Кониський проте більше здався-б на громадського діяча. Його палка, невисипуща, активна й кипуча влача завжли й тягla його найдужче до громадської діяльності. В іншій країні вийшов-би з його може не аби-який політичний діяч, що своїм практичним розумом та ініціативою вів-би людей громади за собою. Та народився Кониський і жив у Росії, та ще під ту безпросвітну пору, коли громадська діяльність один мала звичайно фінал—подорожування «в места столь и не столь отдаленные». Цю вищу й неминучу науку всякого громадського діяча в Росії здобув, як знаємо, замолоду разом з іншими своїми товаришами й Кониський, бо проникливе ско начальства в просвітно-культурній роботі вгляділо бажання одірвати

Україну від Росії. Але й ця досадна наука в північних сторонах не проходила Кониського,—навпаки, тільки більшого йому додала гарту й завзяття до праці коло тієї справи, до якої пристав за молодих літ. Він почав шукати нової арени для публічної діяльності й знайшов її за кордоном, у Галичині. Власне з Кониського може й треба починати історію тісного єднання двох кордонами порізнених частин української землі, бо коли звязки бували й до його, то тільки спорадичні й між поодинокими людьми,—Кониський-же зробив ці звязки постійними й систематичними, а через те й міцними. Він на довгі літа мало не всю свою роботу переносить до Галичини, так що там ім'я його далеко більш відоме було й популярне, ніж на Україні, хоч увесь час він жив і працював тут. Кониський, як ніхто в 60 роках, розумів важу Галичини для відродження цілої України, як того гезервуара, в якому повинні збиратися й до кращих часів переховуватись культурні вартисті на користь цілого. Він вірив і надіявся, що кордони не вік високою стіною стоятимуть, і тоді ті спільними силами надбані запаси стануть у пригоді всьому українському народові. Починаючи з 1862 й особливо 1866 року, коли Кониський уперше сам одвідав був Галичину, його ім'я стріваємо там усюди, де тільки можна й треба було виявити якесь активне співробітництво. Без його участі не обходилась ні одна літературна справа, а вже року 1873 з його ініціативи засновується Т-во імені Шевченка у Львові, року 1892, знову-ж його ініціативою та заходами, перетворюється воно на наукове. Досить тільки пригадати собі, яку величезну важу мала в нашему культурному житті ця інституція, щоб по заслузі оцінити ту світлу думку, на яку так щасливо натрапив був Кониський. Вже це одно давало-б йому право на вічну серед нашадків пам'ять.

Але на цьому не обмежується організаторський вплив

Кониського в Галичині. По-за цими показними подіями стоїть менш широкій публіці помітна, але не менш своїми наслідками важлива щоденна практика, яка часто направляє життя та згодом і до тих показніших подій доводить. Непомітно, але невтомно й тут справляв Кониський свою творчу організаційну роботу. Франко, що добре знав позалаштункову сторону тогочасного життя в Галичині, свідчить, що через Кониського «руки йде майже вся кореспонденція галичан з українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою і молодою генерацією, впливати на зміну способу редактування журналів в Галичині». Сліди цих спроб лишились між іншим у заснуванні «Руської Історичної Бібліотеки», із до виданнів «Наукового Товариства імені Шевченка» була в Галичині чи не єдиним либо єдиним солідним науковим видавництвом. Так само не без впливу Кониського відбулась реформа літературного органу «Зоря», що при кінці 80 років робиться фактично всеукраїнським органом і збирає побіля себе всі визначні літературні сили з усіх частин України.

Разом з тим Кониський робить для Галичини спробу й однієї політичної комбінації, яка могла, на його думку, цілком одмінити політичне становище галицьких українців. Маю на думці так звану «угоду»—порозуміння з польською шляхтою й видання політичного органу «Правда» (з р. 1888-го). З «угодою» тією не повелося; дрібні політичні уступки, які пощастило здобути у поляків, не варті були тих жертв матеріальних і моральних, на які змушений був український елемент у Галичині. Це була велика помилка Кониського, що надіявся шляхом не боротьби, а компромісу вирвати народові права од польської шляхти. Але навіть оця невдатня спроба негативним, так скажу, шляхом довела таки до кращого. Безперечно бо, що в звязку з нею стоїть оживлення громадського життя в Галичині, останній і рішучий розрив демократії з опортуністич-

ною політикою й народженням того потужного руху народного, що тоді-ж таки виявився в заснуванні першої на галицькому ґрунті широ-демократичної партії—радикальної, з Драгомановим і Франком на чолі. Угодова тактика себе не виправдала, і це довело потребу іншої політики, на силах самого-ж народу заснованої,—і з цього погляду навіть помилкові заходи Кониського не проминули таки марно.

Організаційну роботу Кониського знає добре не сама Галичина, хоч тільки там організаційний хист його міг ширше розгорнутися. Довгий час і тут, на Україні Наддніпрянській, був Кониський тим центром, що збірав коло себе молодих працівників, гуртував їх і власним прикладом вів на політичну й культурну роботу. В добре пам'ятній багатьом світлиці небіжчика на Бібіковському—тепер Шевченківському — бульварі, проти пам'ятника Бобринському, не одна розпочалась громадська справа, не одна звідти вийшла корисна думка, не одно народилось діло, не один з українців знаходив там пораду, підмогу й заохоту до праці. Я думаю, що багато з пізніших ліячів українства можуть з подякою згадати ім'я Кониського, як свого хрещеного батька на ниві практичної роботи для України. Можна було з ним розходитися в теоретичних поглядах, але не можна було з пошаною не схилятись перед тією скарбницею невичерпаної енергії та любові до рідного краю, невтомних за-для його заходів. Це й притягало до його молодь, і вона часто забувала про свої теоретичні з ним незгоди, йдучи в практичній роботі поруч із цим сивобордим дідом, який так багато зберіг у собі молодечого запалу та енергії. Як зразок такої спільноти роботи можу назвати перше в Київі постійне українське видавництво «Вік». Воно хоч держалось руками зеленої молоді, повстало все-ж з ініціативи Кониського та з його участю й на широких планах реорганізації цього видавництва власне й спіткала його смерть.

Рік 1900-й, рік смерти Кониського, застав його на тій самій позиції народньої роботи, на яку він став року 1858-го: з тієї позиції він і не сходив ніколи протягом цілих десятиліttів. Проте мало сказати — не сходив, бо здебільшого він перед вів у роботі, організовував робітників, гуртував людей і прихиляв їх до роботи. Це був типовий працьовник передсвітньої доби з усіма плюсами й мінусами такого типу робітників. Не мав часу поглиблюватись у роботу, бо всюди треба було поспішати, де бракувало робочих рук, глибину виконання надолужувати шириною розмаху. Не створив, та й не міг створити, нічого вікопомного, зате всюди лишав сліди своєї невичерпаної енергії. Як той Мойсей, він умірає на порозі землі обітованої, тільки здалеку, немов з високої гори побачивши перші ознаки громадського проциду та початок жвавішої роботи, перші подуви волі для письменства, що йому стільки сили своєї віddав. Але, як Мойсеєві, належить йому заслуга одного з проводирів українського народу по пустині лихоліття — і певне місце в пантеоні наших робітників, яких працею український світ держався і вдержався. Перед світом він жив і працював, але його між іншими працею наблизено було справжній день відродження, що прийшов таки для українського народу.

Сергій Єфремов.

ОПОВІДАННЯ

elib.npu.org

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК.

I.

Над селом Горбанівкою стойть страшенна спека: звісно—літо, варом так і варить, дух займається. Тим-то отець Кузьма Гречаний з самого ранку, як заліз у клуні на засторонок свіжого сіна, так до хати цілий день і не навідувався. Та й чого йому до хати, коли й на засторонку він місця не знаходив від духоти й від уїдливих мух. Мухи, крий боже, як допікали Кузьмі!... Сам тому винен; сам приманив їх на засторонок. Через духоту та спеку отець Кузьма не пішов і обідати в хату, казав принести йому в клуню, а мухи чуткі,—як почули дух їстовного, так і вдарились роєм до клуні...

Поблагословивши полну миску холодцю з таранею та полуносок вареників з вишнями, отець Кузьма спорожнив глечик холодного кисляку та закусив динею-дубівкою. Коли-б не так було млосно, він-би ще дечого перехватив: нівроку йому, він не лінуеться розмовляти з стравами та їжою; так-же спека така, що до гарячої страви, хоч-би яка вона смачна була, хоч-би й индик пряжений з начинкою, не береться рука, рота не роззыває. Відома річ, що в спеку не йде їжа на душу; так отець Гречаний хоч і перекусив дечого, то не тому, щоб він їсти хотів, а на те, щоб менш у горлі сохло, щоб «печія заніміла».

Перекусивши, отець Кузьма не то щоб заснув—спати мухи не давали— а так тільки трошечки очима звів.

Починало вечоріти. Гречаний протер очі, позіхнув, потягся і промовив:

— Господи! як я упрів; сорочка—наче хлющ, хоч викрути... коли-б за роботою, то-б і не жаль, а то лежачи. От спека! Воно то й добре, сіно люди впорають за години; та не шкодило-б, коли-б і дощик скропив землю.

Гречаний неправду мовив, кажучи, що він облився потом не від роботи: правда, руки його нічого не робили, зате в голові у його йшла невсипуща робота; думка про «Козарський ланок» куйовдилася там і не давала Гречаному спокою. Давно та думка туди залізла, давно звila собі кубло в мозку Гречаного й давно йому мулиль, а сьогодні, мов умисне, в'їлася, присікалася і дратує о. Кузьму так, що нема у його сили відкараскатися від неї, просто наче її гвіздком хто туди забив, і мулиль вона, так мулиль, що аж у піт чоловіка кидає... Мулиль так, що Гречаний не втерпів, щоб голосно не промовити:

— Та чи вже-ж таки той ланок не буде моїм! не-вже він втече з моїх рук? Ні! Я не я буду, коли не придаю його... тоді я не Кузьма, не Гречаний, а просто гнила устілка з жидівської пантофлі, от що!

З сим словом Гречаний аж підскочив, наче його хто шилом в жижку вколов; він сів верхи на рубель, спустився з засторонку на тік, обтрусив з себе сіно, крякнув і пішов до господи.

— А хто тут є?—спитав Кузьма, прочиняючи двери в пекарню:—Горпино?.. нема; Лукино Максимівно! жінко!—нема... ні духу; а може хропуть.—Він зазирнув на піч, хоча й тямив, що в таку спеку ніхто не полізе спочивати на топлену піч. «Ні, і тут нікого... де-ж вони? хіба чи не на городі, або чи не в садку біля вишен замісьць шпаків працюють... Ох! народ, народ!»

Отець Гречаний завернув в кімнату, зняв з кілочка рушник і пішов до колодязя. Тут трохи постояв, ніби чекав, щоб хто прийшов. Ніхто не йшов. Тоді він подивився навколо й гукнув:

— Діду!

— Ніхто не обізвався; дід не йшов.

— Діду! Кононе!—гукнув Гречаний вдруге, і знов те-ж святе: ні гуку, ні відгуку нема.

— Ну, народ! от народ, так народ!—хоч ти цілий день гукаї, хоч горло перерви, гукаючи, їм байдуже... Не чує-б то, а певне отут де-небудь у холодочку рутиться. Ді-і-ду! Ко-но-не!—гукав Гречаний.—Нема! отсе-б то самому воду тягти! Кононе!... І де він забрався!... Готов забожитися, що чує, та навмисне не обзивається... за-ціпило-б йому. Вже... залив він мені за шкуру лою; коли-б не такий дешевий, і одного дня не держав-би його. С-то-о-ороже! Діду Коно-не!—гукнув ще раз Кузьма.—Тривай-же ти, знатимеш ти, як не чути, недовірок!.. А ну ще раз!—і Кузьма, що було сили, гукнув: «Ко-н-н-но-не-е-е!!» Аж Рябко злякався від того гуку й загав-кав на озереті.

— Бач! Собака й той почув, а він не чує. Ох ти, Аред, Аред!.. треба самому.

Гречаний взявся за журавля й витяг повен цебер сві-жої води, налив трошки в ночви, сполоснув, вивернув, тоді постановив ночви на корито, насипав з цебра води, закачав рукава по самі лікті й почав вмиватися. Набере повні пригорщі води, та собі на лиці і причитує: «Во ім'я отця, і сина, і святого духа! Ух, яка холодна, гарно освіжає»—та знов вдруге, аж щоки одтопириє—порсь-каючи, наче хоче нагріти воду. «Серце чисте созіжде!—пфу-пфу! яка-ж холодна!—во омовені душі моєя—ух-ух!.. наче лід!»

Трохи втершись, Кузьма повагом ішов до кімнати і, йдучи, кінчив втиратись. В хаті розчесався, накинув легенький синій каптанець, узяв солом'яний бриль, ціпок і став проти дзеркала, оглядаючи самого себе з усіх боків.

Подивитися було на що! Гречаний—чоловік не старого віку, може чи є й тридцять п'ять літ, тілистий, широкоплечий, русявиий; борода, немов лопатою, усі груди

йому покриває. Вид у його червоний, круглий, аж вили-
скується, як не репне з жиру; а на шиї хоч обідя гни!
Та й увесь він так обріс тілом, що аж із шкури преться.
Голова у Гречаного нагадувала ті макітри, що наші мо-
лодиці становлять в них опару. Здоров'я у Гречаного
так і світилося, нівроку йому.

— Гм! — промовив він, подивившись на себе: —
піду, прохожуся, та на ячмінь подивлюся; може, чи
не пора женців заводити.

Гречаний пішов за греблю, виводячи на півголосу:
«Ой не спав я нічку та одную, та не буду спати ще
й другую...»

II.

Сонечко сховалося вже за густими вербами, не вид-
ко його, тільки косе проміння його золотить воду на
ставку. Гречаний зупинився на греблі біля водяного
млина, перегнувшись на містку через бильця і, дивлячись
на лотоки, мовив:

— Бач! Я так і знат, що заставка не щільно
стоїть! Ех, мірошник, мірошник! Ледащо ти, не бере-
жеш ти моє добро: байдуже тобі, що вода й так
спала, нічим скоро молоти, без борошна сядемо. Ох,
скрізь треба своїх очей, свого догляду.

Гречаний притис щільніше заставку і рушив «по-
дивитися на ячмінь».

Мовити правду, його тягло не до ячменю, а до «Ко-
зарського лану», що був суміжний з його двома ла-
нами. Ланок той не так то й великий, та ба! черезполо-
сию він робить в землях Гречаного, лежить посеред їх.

От вже й царина. Ще кілька гоней і Гречаний,
обпершишь обома руками на ціпок, стояв перед «Ко-
зарським ланком» і так пильно дивився на його, не-
наче зроду вперше бачив його... Золотовусий ячмінь
схилив униз своє буйне колосся, немов кланявся та
прохав мерщій його жати.

Дивиться Гречаний на ланок та на ячмінь на ланку й гадає собі:

— Добрий ячмінь, та шкода, що в такого ледачого господаря! Будь інший господар—давно-б вижав, а Олешко не доведе його до пуття; перенівечить лодар, лінтуга... І нашо йому оцей ланок?! Скільки разів я торгував у його... затявся: «Не продам! батьківщина свята!»... А треба, треба якось умогоричити, а то аж дивитися мені нудно, що він перерізує надвоє мій лан.

— Добрий вечір вам!

Гречаний аж здригнув, почувши сі слова: він був певний, що він тут на-самоті і так задивився на «Козарський ланок», що й не примітив, коли підійшов до його горбанівський шинкар, жид Мошко, високий, сухорлявий чоловік з рідкою, рудою, ніби трохи попелястою, борідкою.

— Цур тобі, аж злякав мене!—мовив Гречаний.—Чого ти тут?

— Я чого?—спитався, наче-б то не дочув, Мошко.

— Еге.

— Гм! Чого-ж більш, як не за ділом... гостей жду...

— Яких се? Чи не з Бердичева цадика?

— Гм!—всміхнувся Мошко,—може й цадика, та не нашого і не з Бердичева, а з Дрімайлівки. Сьогодні приїде до нас новий вчитель.

— Як се ти знаєш? Сорока на хвості принесла, чи що?

— Мошко усе знає, Мошко мусить усе знати,—гордовито мовив корчмар:—не буде Мошко усього знати—з голоду опухне... Він учора з Дрімайлівки рушив, от-от небавом приїде...

— Шинкарі справді усе відають,—мовив Гречаний з глумом,—ну, вже народ з вас!... Де й не сієш—ви й там родитеся!... Не жнете, не косите, готове носите... Народ!... І яке тобі діло до вчителя? Що, ти знаєшся з ним?

— Нащо мені з ним знатися?! досить з мене й того, що я відаю, що він іде сюди й чекаю на його... Мошко мусить знати, що кватири у його тут нема, Мошко мусить тямити, що він, приїхавши, захоче істи, треба йому десь заночувати, треба самовару, вечерю; хто-ж йому прислужиться тут? Вже-ж ніхто, як не Мошко... Мошко й заробить—з того Мошко й живе, з того й дітей контентує.

Се все Гречаний і сам добре розумів.

— Ох,—промовив він,—скрізь ви поспієте... Ну, рушай-же своєю стежкою, я тобі не товариш...

— Хіба я вам що?—здивувався Мошко.

— Те, що... ну, сам тямиш добре: ти шинкар, вчитель новий чоловік... для мене ніяково, «не благопристойно» з тобою прохожуватись без діла; він подумає, що ти зо мною за пані-брата, не годиться так... з шинкарем...

— Хіба шинкар не чоловік?

— Говори!

Гречаний ступнів зо три відступив і знов задивився на ланок.

— Ох, який добрячий ячмінь в Олешка!—промовив Мошко сам до себе, але так голосно, щоб почув Гречаний.

Гречаний мовчав.

Мошко знов мовив:

— Е-ех! коли-б сей ланок та в чиїх добрих руках, щоб не в Олешкових...

Гречаний не озивався... Мошко бачив, що його дипломатія не бере, не спокушає Гречаного на розмову. Тоді він повернувся до Гречаного й мовив:

— Сам бог призначив вам отсей ланок: гляньте, як його обгорнула ваша земля.

Тут вже Гречаний більше не видеряв. Мошко зачепив його за саме боляче місце, він так і занявся, заіскрився і промовив:

— Чому-б не воно!...

Мошкові сього тільки й треба було; він добре відав і тямив, як той ланок мулив Гречаному, і став на тому, щоб подратувати його, помститися за те, що Гречаний одійшов від його на бік, кажучи, що йому з ним «не благопристойно» бути.

— Сам бог велить вам придбати, купити в Олешка отсей ланок,—мовив корчмар.

Гречаний аж зітхнув від сих слів і відповів:

— Купи вже ти, а я в тебе...

— Цм, цм!—зацмокав Мошко:—чому-б я не купив, коли-б було за що, коли-б у мене було купило... Ого! Я-б давно...

— Не продає Олешко!—промовив Гречаний і в голосі його чутно було, що йому і прикро, і шкода.

— Продав-би! Ще як продав-би! Я зумів-би купити.

Гречаний підійшов до Мошка, а Мошко, ніби не помітивши того, говорив:

— Коли-б купило!.. Коли-б мені гроші; коли-б вони з вашої кешені хоч подивилися на мене!..

Тут вже Мошко несподівано вразив Гречаного в інше боляче місце: Гречаний був вельми скупий, видавав з себе чоловіка убогого й сердився, коли хто уважав його за людину грошовиту.. Він скоса блимнув на того і промовив до нього:

— Хіба ти був у мене в кешені? Як ти знаєш, чи є у мене гроші, чи нема?

— Нехай мене бог милує, щоб я лазив по чужих кешенях! Я від людей чув, люди знають... Ой, вай-вай! люди знають, ще як знають, що у вас грошей велика сила...

— Брешуть люди!—перебив Гречаний.—Хто рахував? Кому я признавався? То у вас, жидів, тугі кешені, а в нашого брата де візьметесь, з чого? З якої благодаті?... Ми не шахруємо, з неба нам гроші не си-

плються... Ми трудівники, а в трудівників що?—вітер свище в кешені, от-що!

— І-ги! коли-б той вітер, хоч помилившись, подув у мою кешеню, я-б тоді з одного слова умогоричиз Олешка; та на отсьому ланку такий-би заїзний двір з корчмою ушкварив, що ну, та й годі! Ой вай! цм, цм!—Мошко аж облизався і, глянувши на Гречаного, помітив, що вцілив як-раз туди, куди мітив. Тоді він, тямлячи Гречаного вдачу, зараз звернув річ на другий бік і став доводити, що «Козарський ланок» тільки тии і має vagу, що межа в межу з Кузьминою землею, а без того—тільки й годиться, що під заїзд...

— Чому так?—питається Гречаний.

— Що в тому ланку?—земля, як попіл, тільки слава, що земля; коли-б вона була така чорна, як ваша, наче сажа, тоді інша річ, а то... тільки під заїзд. Олешко не дорого-б взяв...

Гречаний аж розсердився.

— Не чуєш ти, що кажу я? Чи віри не ймеши,—мовив він:—ні-за-що не продає...

— То вам, він вас не долюблєє, а мені-б зараз продав.

— Купи, я перекуплю...

— Можна, а що буде факторового?

— Та ти тільки купи, а за факторовим я не постою, могорич буде...

— Куплю, на те я фактор... тільки могорич—любовна річ, а в Мошка діти є, вони їсти хочуть... Шкода, що я давно не знав, досі-б кілька разів можна купити... Я куплю, аби факторове... Одначе, пора на зустріч: он бачте, курява, то певне вчитель іде...—Мошко став рушати.

— Тривай. Мошку, ще поспієш, не втече, давай з'єднаємось. Кажи, що візьмеш? Ну, кажи? Як буде?

— Якось воно буде, про се треба поміркувати колись іншим часом.

Гречаному кортіло зараз поєднати Мошку і швидше пустити його снувати павутиння, де-б заплутався Олешко з своїм ланком. А Мошко добре тямив, що чим довше подратує Гречаного, тим більшого заробить від його факторового.

— Віч, він, треба йти назустріч,—промовив Мошко й пішов шляхом, а Гречаний став, встремивши очі на ланок.

III.

Мошко не брехав: того самого дня виїхав з Дрімайлівки в Горбанівку вчитель народньої школи Ілля Коломієць. Коломієць родом попович; сирітство і вбожество не дали йому довчитися й вийти на попа. Та з його вдачею наряд чи й вийшов-би дотепний піп, хоч не такий, щоб душу свою покладав «за овцы своя», та хоч би такий, щоб тямив духове життя своїх парафіян і дбав про його більш, ніж про власну кешеню. З духовної семинарії Коломієць мусів перейти на земську вітельську семинарію; скінчив її і став учителювати в селі Дрімайлівці. Шість літ сидів він тут, привик до села, до людей; обжився, гадав собі потроху завестись власними ґрунтами, збудувати власну хату, одружитися, коли трапиться до пари, та вже в Дрімайлівці звікувати вчителем. З ним жила й сестра його Настя.

Усе було гаразд, аж ось—несподівано приїхав саме на Петра й Павла шкільний інспектор і привіз йому наказ перенестися до Горбанівки.

— За що се ви мене караєте?—питався Коломієць інспектора.

— Хто вас карає!—відповів інспектор:—ні в кого й гадки про се нема. Ми відаємо, що з вас дотепний вчитель і, шануючи вас, переносимо в Горбанівку, щоб ви там завели лад. Старий диякон нехтував там школу, тільки марно брав гроші. Ми не хотіли ображати старого й мовчали. Тепер він догадався вмерти, так ми

до вас, і певні, що ви заведете там лад, зробите школу школою.

Коломієць добре тямив, що інспектор лебезує, що справді його переносять з Дрімайлівки за те, що він не подобався інспекторові; однаке змагатись нікуди було. Прикро, школа було кидати свою любу школу у Дрімайлівці, школу влаштовану, прилажену як слід, перебиратися до чужого села, заводити там «лад», спокутувати гріхи старого диякона, та розумів Ілля й те, що хоч не хоч, а перескоч: воля начальства—й годі. Не хочеш перебиратися до Горбанівки, знайдеться натомісць десять охочих, аби, мовляв, болото... Не поїхати в Горбанівку, йти проти інспектора, значить, на довгий час сісти без хліба; бо вже проти волі інспектора не добудеш вчительства в тому самому повіті. Мусів Коломієць зложити на два вози свою злиденну худічину й рушати в Горбанівку...

Курява, що загледів Мошко, осіла й невидко було, щоб хто їхав. Мошко дивувався, однаке згадав, що не доїздячи до Горбанівки, великі піски; він запевнився, що новий вчитель з'їхав на піски, іде повагом, тим-то й куряви нема. Він тихенько пішов далі назустріч.

Справді Коломійцеві вози з'їхали на піски. Пісок був великий, трохи не по саму маточину, коні потомилися й ледве-ледве переступали з ноги на ногу.

— Н-н-но! Но, голуб'ята, но, ще трошки, не багато вже, от-от доїдемо, спочинете,—гомонів погонич, ілучи біля переднього воза і хвиськаючи по конях конопляною пugoю.—Ну, та й пісчуга! І нашо вона, кому вона потрібна!.. Ну-ну-ну! коненята!... Затого виберемося з отсього пекла.

А коні наче й не чують, наче не до них річ. Погонич знов хвиснув пugoю і, вже сердячись, мовив:

— Та нуте-ж бо, нуте! Везіть, гаспиди! Но!... Хом'як!... но!... Падло!

Пуга простяглася вздовж Хом'якової спини, але від

того не прибавилося у Хом'яка сили, він тільки махнув хвостом і прогнав уїдливих мух.

— Бач, Юхиме! — озвався погонич до свого товариша, що йшов, похнюпившись, мовчки біля заднього воза: — на мое вийшло! Раяв іхати об'їздкою, досі-б давно приїхали; сказано — хто кругу не боїться, той дальше становиться... Не послухали мене...

— Зате голови і в'язи цілі, — відповів погонич Юхим.

— Но-но, дияволи, гаспиди! Наче три дні не їли! Но-ж, кажу вам!... — Погонич з усієї сили оперезав огобельного коня пugoю й несамовито гукнув: — «Тпrrу! — Коні стали, наче вкопані.

— А бодай-би тебе рвало день і ніч та й не переставало! — квилив погонич. — Бач! тут і так вечір на дворі, а її розносило рватися, наче-б їй не було другого часу. Тпrrу, здохлятина! якого ти біса не встоїш... як везти, так не підженеш тебе, а треба стояти, тоді не встоїш.

— Що там тобі бог дав? — спитався Коломієць у погонича.

— Який там бог!... Хіба-б бог пішов на таке! Є там у бога час рвати у подорожніх людей супоні, наче йсму другого діла нема... Гляньте! супоня натroe! От клята! Що-б було довезти до села, та там і рваться, а то звязуй тепер! А бодай тебе на віки звязало!

— Святе діло до дишля, там супоня не порветися, — мовив Юхим.

— Говори-ж!... і який його враг вигадав отсі дуги! Ти її стягуєш, напручуєшся, а вона тобі — лусь! — і звязуй її, гаспидську душу. І чом-би не видумати дротяної або іншої якої супоні, такої, щоб звікувала, а не порвалася.

— Еге! — мовив Юхим, може коли й видумають, он я бачив дротяну линву...

— Линву! — линву не штука, нехай супоню видумаютъ.

— Ну, лагодьте та ідьте,—мовив Коломієць,—а я піду попереду. Ходім, Насте!

Брат з сестрою пішли понад шляхом і небавом, перейшовши піски, зустріли Мошка. Мошко зняв свій капелюх, вклонився по самий пояс і промовив до Коломійця:

— З приїздом поздоровляю—до нас вчителем?

— Еге!—відповів Ілля,—а вам що?

— Мені?—нічого; я з приїздом поздоровляю. Я тутешній фактор, заїзний двір держу. Може чого треба буде; ви чоловік новий, нікого тут не знаєте, вам услуги треба... кватиру треба.

— Кватиру? Авже-ж!... Кватира вчителя в школі... де вона у вас?

— Школа?! Гай-гай!—школа стоїть у нас без вікон, дітвора повибивала... Там така школа, що просто тъфу! доброго слова вона не варта.

— А як-же вчительська кватира?—питався Коломієць, дивуючись.

— Кватира—така кватира, що й увійти в неї гідко... там диякон птичник був завів, гусей держав.

— Погано,—промовив Ілля;—чуєш, Насте, що він каже про нашу кватиру?

— Чую, та ще чи правда то? Самим треба побачити, тоді...

— Ай вай!...—перебив Настю Мошко:—не ймете мені віри... що там бачити!.. Ну, звісно, можна полагодити, причепурити, тоді інша річ, та на те-ж треба і людей, і часу... тепер які люди?—саме жнива... А доки полагодять, не сидіти-ж вам проти неба, треба якогось захистку, а в мене кімнатка просто—антик, хоч якому великому панові не встид...

— Знаю я ваші «антики»,—відповіла Настя,—блоти та блощиці... хоч греби.

— У мене сього не водиться, я сам чистюк, і жінка моя чистючка... от і побожуся...

— Справді нема блошиць? — допитувалася Настя.

— Не без того, щоб ні одної; одна, нехай дві може де й завалялися, а щоб більше — їй-богу нема. Вже, пані, чи панночко, і самі тямите, що в болоті не без ділька, в хаті не без блошиць.

Тимчасом вози догнали Коломійців. Брат і сестра сіли на воза. Мошко й собі сплигнув на віз і промовив, сідаючи на передку.

— Я з краєчку.

Вони рушили; Мошкові довгі ноги звісилися з воза й телюпалися, наче причеплені до полудрабка. Мошко на те не вважав.

— У мене і самовар, і бублики, і молоко незбиране, і юшка з курятиноро... — гомонів він, ідучи.

В кінці греблі догнали отця Кузыму: він пильно з-під лоба глянув на Іллю, а ще пильніше на Настю.

— Се наш священик, — мовив Мошко до Коломійця.

Ілля зняв бриль і вклонився Гречаному; піп ледве кивнув головою.

IV.

Шкільний будинок у Горбанівці був справді, як мовив Мошко, «тьфу». Це була стара, низенька будівля на дві половини. В одній була школа, та не було тут нічого прилаштованого для школи; троє звичайних маленьких вікон, тих вікон, що тільки влітку не плачуть, вельми мало давали світу; велика вариста піч займала трохи не третину хати; помосту в хаті нема; земляна долівка походила на шлях з великими вибоями. По стінах від стелі до низу видно було патьоки, в хаті несло цвіллю. Чотири шибики в вікнах були вибиті, дірки позатикані дрантям. В другій половині, де була призначена кватира вчителеві, було ще гірше. З хати смерділо так, що Ілля мусів швидче зачинити ту-

ди двері і спитався в того хлопця, що послав Мошко провести вчителя до школи:

— Хто тут жив?

— Ніхто не жив,—відповів хлопець,—сюди диякон пускав Мошка держати гусей та телят...

— Як-же се так?

— Мошко перепродує дробиною й телятами: на-купить по селу курей, гусей, качок і возить спрощувати до міста. Дома в його нема такого зручного захисту, так він і впросився у диякона, диякон і пустив його. Чому не пустити, хоч-би й на мене: все одно хата пустує, а Мошко за те давав йому щось горілки.

Настя нехотя згадала свою чепурненьку, як віночок, кватиру в Дрімайлівці і зітхнула; на очах у неї блиснула слозина. Ілля понуро вийшов на двір.

— Гаразд, що ще хоч на дворі тепло: якось перебудемо, доки причепурять. Треба тільки прохати, щоб не гаялись, швидче... До старшини треба,—мовив Ілля.

— Вони тепер сїме у волості,—озвався хлопець.—Коли що—я проведу час туди, волость недалечко.

— Спасибі, хлопче! Я й сам потраплю, на тобі на бублики та йди до господи.—Коломієць дав хлопцеві мідного п'ятака, а сам пішов до волости.

Як тільки Ілля ввійшов у волость, на зустріч йому встав із-за столу пузатий, голомозий чоловік. обсмикав полі своєї жупанини й пильнував перенятися видом якоїсь значної урядової огоби. То був нолосний старшина, Тимофій Передерій. Ілля повів йому, хто він такий.

— Чув, чув, що ви приїхали,—мовив на те Передерій...—От воно й добре, що приїхали, ми сподівалися вас... Просимо сідати.

Ілля сів і мовив:

— Школа трохи тесе, не так як слід... треба де-що полагодити...

— Може що й треба, не без того... Я, признаєтися вам, давно не був на тім кутку села, не доводилося; і не відаю що там такого треба лагодити...

Ілля розновів, чого бракує в школі.

— Егэ,—мовив на те Передерій,—так воно виходить, що там і доволі дечого треба, от як! Гм!... Звісно, що треба, то треба, тільки хто його зна, коли його і як? Тепер гарячий час, жнива; усі люди на полі, хіба, як дасть бог обробитися... як ви про це гадаєте, Єлисей Савич?—обернувся старшина до писаря, що сидів за другим столом і писав щось так шпарко й так жваво, що гусине перо на всю хату рипіло.

— Га? Що кажете?—обізвався писар, ніби він нічого не чув з того, про що розмовляли Коломієць і Передерій.

Ілля глянув на писаря; Єлисей Савич зігнувся, зморщив своє пикате лицце, надаючи йому такого виду, наче він бажав, щоб у ту годину не було у його жадного виду.

— Я кажу про школу,—мовив старшина:—от пан вчитель кажуть, що треба швидче лагодити школу,шибок нема, теча є, ще чогось нема... Так якої ви про се думки, Єлисей Савич?

— Що-ж,шибки повставляє шкляр, як приде з міста,—ледве проїдив крізь губи писар, не відволячи очей з свого писання,—шибки вставимо, та тільки не зараз; бо вже-ж не посылати до міста за шклярем, сам приде—тоді.

— Що так, то так!—мовив Передерій.

Ілля почав змагатися, що з розбитими вікнами й серед літа не можна жити, і знов прохав швидче хоч трохи причепурити школу.

— Зробимо, зробимо, усе справимо, от тільки нехай трохи люди обробляться; стане вольніше, то ми зараз; бабів зженемо, вони вам за один день усе приберуть; а тепер—будьте ласкаві ~~погодите~~, ~~одягав~~ Гісар.

— Авже-ж повременіть,—озвався луною за писарем старшина:—повременіть, а за нами діло не стане.

— Та коли-б ви на день, чи на два хоч одну бабу приставили, то-б вона причепурила поки що, я-б і заплатив їй. Сам бачу, що час робочий, так же-ж і в школі таке... коли-б ви сами зайшли та глянули, що там діється...

— Отсе таки, нехай бог милує, щоб у школі гірш, ніж у хліві! Як се можна!... І що-ж там такого діється? Хата, як хата; звісно не по-панськи, та небіжчик же диякон кілька літ правив школою, а не нарікав,— мовив Передерій, гордовито міряючи поглядом Іллю.

— Диякон там не жив, то йому і байдуже було: він туди пускав Мошкову дробину...—змагався Ілля.— Тим то й тепер так смердить, що й носа поткнути не можна.

— Коли дробина була, то вже-ж без того не можна... Ви двері та вікна порозчиняйте, то воно вітром і перейде,—радив Передерій.—І ніс згодя привикне, то так з першого разу воно вдарило, особливо хто не привик, а ми люди призвичаєні, то нам і байдуже!

— Коли-б ви зайшли подивилися...

— Коли там мені заходити, у мене нема зайвого часу, та й чого я там не бачив? Нехай, як доведеться чого бути на тім кутку, то може й зайду, як не забуду, а тепер не до того. Вибачте... Он на завтра знов сподівається начальства, треба, щоб отут усе було до ладу, а школа ваша ніде не дінеться. На все свій час...

Ілля запевнився, що нема про що більш бити язиком і пішов.

Тоді Передерій мовив до писаря:

— Воно й справді, Єлісей Савич, наче трохи не до ладу наша школа; треба-б трохи причепурити. Як ваша думка про се?

— Треба, я не проти, та на все свій час. Люди аж рвуться з шкури на полі, а йому заманулося в сю

пору школу мазати. Школа не втече, а жито, як перестоїть, що тоді?—вдруге літа не буде... Нехай підожде...

— Чи нехай, то й нехай, аби за себе від земців чого не було... як ви про се?

— А що там буде?—nehай жаліється... Хіба земці не тямлять, що у нас крепаків нема, з поля людей не зганяти.

— Що правда, то правда! Ще коли-б, сказати, для якого важного діла, або для начальства, то й зігнав-би, а то для школи, для вчителя! Ге, не великий пан, підожде!...

V.

В неділю вранці отець Кузьма, вернувшись з церкви, сидів над чаєм. На другому кінці столу проти його сидів Передерій. На столі, oprіч чаю, стояла пузата куховка з горілкою, біля неї дві повні здорових чарки; на одній тарілці лежав нарізаний хліб, на другій сало шматочками і зелені свіжі гурки.

— Торкай Климе—мати підкине,—мовив Кузьма, ковтнувши з чарки і вказуючи старшині на другу.

— Може ліпше буде після чаю,—відповів Передерій:—більше смаку.

— По доброму звичаю не завадить і до чаю... Ось ну! торкай за попом.

Передерій взяв лівшою чарку, побожно перехрестився і мовив:

— Царство небесне, вічний спокій усім помершим, дідам, і батькам, і всім хрещеним, а нам посилай, боже, віку та здоров'я! Будьмо живі!—з цим словом обняв губами чарку, перекинув її й одним духом проковтнув горілку, скривився, втерся полою й мовив:

— Добряча! І гірка, і пече, і по серцю йде; так і чуєш, як іде!

— Животкова!—відповів Гречаний:—по рецепту

одного лікаря настояна на різних лікарственних зіллях і квітках.

— Се зараз знати: тільки до губ притулиш, то й чуєш, що лікарственна.

— Тепер літня пора, спека, недовго застудити жівіт; часом холодної води невміру нап'єшся—от і лихо; попсуєш в животі, а от із сієї кринички,—говорив отець Кузьма, вказуючи на куховку,—як проковтнеш чарку-другу, то й полагодиш, нагрієш у шлунку. Звісно, там наче в печі—без огню страва не звариться... Еге... Так і новий був сьогодні в церкві?...

— Був; на крилосі біля мене стояв, славно співає; голос добрий у його; так реве, хоч лопатою горни,—мовив Передерій.

— Що й казати! Славно горою виводить, а низом як візьме, так аж гуде. От коли-б нам з таким голосом диякона, як-би то гарно на молебнях він виводив: «благоденственое і мирное житіє!»—о. Кузьма взяв горою й обірвався.—Еге! шкода, нема в мене голосу, а колись був гарний тенор; я в архиєрейському хорі співав. Еге... Так-би з таким голосом,—а з таким басом якби то диякон!... усе-б брав угому, вгору, та як ревнув-би: «М-но-о-га-я літа!», аж шибки-б у церкві задрижали! Люблю я басів... ох, як люблю... П'ють вони здорово, йдучи до церкви півкварти нахилки витягне, ну зате-ж і співають!—Гречаний допив чарку й попробував знову вивести басом «рцем всі от всея душі» і знов обірвався.

— Ні, шкода,—мовив він, перекашлявшись,—не бере... Еге... в церкві був, а до мене щось не йде..:

— Прийде ще.

— Повинен-би вже! Як-же так—не ввічливо; та й те треба-б пам'ятувати, що школа під моїм доглядом. Хоч вона і земським коштом, а у мене єсть наказ з консисторії, щоб потай бога назирати і на школу, і на вчителя, щоб пильнувати, аби того духу, духу щоб

ні, ні... Отець Кузьма посварився пучкою, наче той «дух» стояв у його перед очима і, дивлячись сувро на Передерія, казав далі:

— Духу, чуєш ти: духу...

— Еге-ж! а в нас, як на те покійний диякон завів у школі великий дух.

— Що кажеш?—спитався Кузьма положливо:—диякон дух завів? Чи справді? Як-же се можна?

— Авже-ж завів! Нехай вже бог з його взище, коли се гріх... не сам він заводив його...

Отець Кузьма насторочив вуха і впився очима в Передерія...

— Ну, ну?—мовив він.

— Не сам, кажу, заводив, а пустив у школу Мошкову дробину, а вона й завела той дух; звісно—птаство, без того вже не можна хоч де... Новий вчитель чк вчув той дух, трохи не зблював.

— Ха, ха, ха!—зареготався отець Кузьма.—Та й налякав-же був ти мене. Я слухаю, слухаю: як-же се так, що я не доглядів за дияконом? Аж бачу, ти не тямиш, який то дух...

— Смердячий, звісно, не який більше.

— Я не про той дух... ха-ха-ха!—реготався піп, взявши у боки.

— Не про той!—протягом мовив Передерій,—а я гадав, що про той, та й собі якось ніяково; думка: коли у вас з консисторії наказ є...

Отець Кузьма взявся просвіщати старшину, про який «дух» іде річ.

— Еге, так воно он-що,—промовив старшина, вислухавши попову річ.—А я думав собі, що інше... Коли так, то се, звісно, непотрібна річ; до чого вона, і нашо нам той дух?—цур йому, цур. І звідкіль він береться, той дух?

— Таке вже попущення боже за гріхи людські. Та мабуть і розвелося його скрізь багацько, бо вже-ж то

не даром шарять його і урядники, і станові, і жандарми. От і справник прибігав і мені і шинкарю наказував— пильно вартувати...

— Доки що в нас бог милував.

— Доки що!—переговорив отець Кузьма:—доки що! а хто нас запевнить, що завтра він і в нас не про-кінеться? А може вже й прокинувся, та ми не спосте-регли .

— Ні, ні! Вже коли-був, то хто-хто, а Мошко спостеріг-би.

Отець Кузьма налив по чарці, похитав головою і мовив:

— У жида жидівська віра, може й спостеріг та мовчить... А хто то з новим вчителем? Жінка?—спи-тав він у Передерія.

— А хто з ним є? Я собі й байдуже, чи є хто з ним, чи нема.

Отець Кузьма докірливо похитав головою і мовив:

— От бач, як то ви пильнуете свої обов'язки! А кому-ж се знати? Хто в нас на селі начальство? Га?.. То-то! Я й не старшина, а більш вашого відаю... Як-же... приїз... привіз кралю... Мошко каже: сестра.

— Вже коли Мошко каже,—мовив Передерій,—то так воно і є; Мошко все знає, на те він Мошко.

— А я тобі поражу, що в таких справах не слід на Мошка покладатися,—докторально напучував старшину о. Кузьма.—«Мошко каже?» Гм! А що, коли по-кажеться, що то сестра з Остра? Хто тоді відвітить перед начальством: чи Мошко, чи Передерій? Еге!... Ти старшина, ти й повинен спитатися: нехай він тобі «вид» покаже: чи там прописано, що вона йому се-стра?... Тепер такі «сестри» розвелися, що!...—Отець Кузьма не договорив, а замісць того заплющив очі й плюнув.

— Що-ж!—це не довго,—відповів старшина,—я спитаю «вид», а не то—нехай писар, він дотепніший...

та коли що, то ми зараз і теє... начальству на його напишемо!...

— Авже-ж! Треба вартувати. От я знов про той дух... Ось випиймо! Будьмо здорові!... Кажеш, духу того у нас не чутно?

— Не чутно!

— Ой, чи так! Вам воно, звісно, видніше, на те ви начальство, а на мою думку... Отой Олешко.

— А що таке Олешко?

— Він чоловік з духом, та ще з яким!

Отець Кузьма аж носом покрутив і нехоля згадав собі про Олешків «Козарський ланок».

— Олешко-б то?—дивуючись промовив Передерій.

— Авже-ж!

— Та він справді, наче теє...

— Я не брехатиму... гріх!

— Я й сам помітив, що Олешко чоловік не гнучкий,—відповів старшина.

— Тото-ж!

— Що й казати... з духом людина..

— То й треба-б провітрити.

— Не гріх-би було.

— Не те, що «не гріх», а прямо треба приборкати...

Що він проти громади діє? Чисто нехтує її, та й про вас...

— Про мене?—спитався старшина.

— Ще як! Таке несе...

— Що-ж він, вражий син, про мене?

— Гм, що? Таке, що й гидко, й сором... Коли-б у мене не сан мій, я-б сказав.

— Байдуже, байдуже, не соромтесь, пан-отче! Бог простить, кажіть... коли він що про мене таке, так я йому зараз теє... утру носа.

Горілка й цікавість підбурювали і дратували Передерія.

— Не тямлю, як і казати!—відповів Гречаний:—

я досі мовчав, не мое діло було; а тепер, коли мене начальство напирає нишпорити дух... я проти начальства не потаю... гріх не на мені...

— Так що він таке про мене? може про те...— Передерій лукаво моргнув оком, усміхнувся і спитався:—може що до Марусі вчащаю? Так йому за те зась!—Передерій тупнув ногою.

— То-б ще нічого... а то, бачте... ви-ж у нас начальство.

— Авже-ж не хто!—гордовито відповів підпільний старшина.

— Значить, хто против вас, хто не кориться, не слухає вас, той іде против начальства, значить його обував дух своєвольства...

— Ба!—перебив старшина,—тепер розумію, розумію! Тривай-же! Нуте, може ще що про мене?

Отець Кузьма нахилився до Передерієвого вуха й розповів йому щось нишком.

— Так отаке він! Цільте-ж! Це вже іменно сущий дух! я-ж з його той дух викурю, вижену... знаємі він, як про мене таке верзти!.. Я його...—Передерій заскреготів зубами...

В ту саму хвилину відчинилися двері і в світлицю ввійшов Коломієць.

Отець Кузьма кинувся до його на зустріч, не знав, як привітати, де посадити.

— Чайку з нами?—потчував він Іллю.

— Дякую!—зараз тільки напився.

— Так по чарці?

— Дякую, я не питуха, не вживаю; зроду й не контував.

— Як-же це так?—озвався Передерій,—який вже з вас і вчитель буде?...

— Сестриця ваша здоровенька?—спитався отець Кузьма, щоб натякнути Іллі, що й Настя повинна була прийти з ним.

— Дякую; впоравшись трохи, вона зайде до вас, щоб вклонитися і спізнатися з вами і з пані-маткою.

— Раді будемо... раді вельми... як-же вам наша Горбанивка?

Ілля зараз звів річ на школу.

— Не турбуйтесь про те,—озвався Передерій,— полагодимо; так не буде, тільки повременіть.

Отець Кузьма вступився за Коломійця і став дорікати старшині за те, що так неохайно в школі.

— Приберемо. От сьогодні під вечір збереться громада, так я і тес. Коли-б не такий робочий час! та вже-ж якось воно буде. На тім тижні в середу свято, Прокопія, здається; люди в нас в сей день на себе нічого не роблять, щоб довша вовна на вівцях росла; так коли не гріх на школу, то й нехай... Чи не гріх?—спитався Передерій у попа.

Піп пошився в дипломата й мовив:

— Не дай боже пожежі, то й на великдень не гріх гасити.

— І в мене така сама думка,—сказав Передерій.

— А як що, то й повременити можна,—промовив Гречаний, помітивши, що Передерій навпаки зрозумів його дипломатію.

— Дуже вельми загиджена хата,—промовив Ілля.

— Диякон щось на те не нарікав,—відповів йому Гречаний.

— Те-ж і я їм казав,—додав Передерій.

— Та вже благословіть; нехай в середу хоч трохи приберуть,—благав Коломієць, дивлячись то на попа, то на посоловілого старшину.

— Як ви на се?—спитався у попа старшина.

— Про мене...

— А не гріх буде?

Отець Кузьма здигнув плечима й відповів:

— Каяття здіймає гріх... Я не бороню, хоч-би й міг... Та вже вважаю... Он, здається, ваша сестриця йде?— мовив Гречаний до Коломійця.

Справді, в двері йшла Настя.
Отець Кузьма вийшов до неї на зустріч аж в сіни.

VI.

Того самого часу з Мошком у нього в корчмі розмовляв козак Наум Олешко. Се був чоловік на вид не-старого віку, літ може під сорок; бравий ще козарлюга, високого зросту, чернявий, чорновусий, жилавий і кремезний.

Вдовець він, колись чоловік заміжний; з жінкою жив в одну душу, та не довго: родила йому Олена дочку Марусю та й богові душу віддала. Наум почав нудитися, потроху запивати. Дочка зросла така ограйна та вродлива; недовго дівувала, побралася з міщанином Притикою. Наумові не подобався Притика, та він не змагався: —«Нехай іде,—думав він,—не мені з ним жити; я до міста зроду-віку не переберуся». Він спродав усі свої землі, які були, oprіч оттого «Козарського ланка»; усі гроші дав дочці на віно; собі лишив хату з городом, та й перебував самотою. Сам того ланка Наум не пахав, люди брали в нього з половини, а в хату пустив жити до себе свого приятеля Василя Гуркала з жінкою. Грошей з них ні за хату, ні за город не брав, ще й з ланка віддавав їм половину скіпщини; за те вони його годували й доглядали, коли, траплялося, було вернеться до господи від шкляного бога не в доброму здоров'ї.

Траплялося це ряди-в-годи; Наум не був п'яницею, а як доведеться в dobrім товаристві, то таки любив поцілуватися за чаркою. Не без того, що, було, й переборщить, та це нікому не шкодило, бо Наум був вдачі тихої, рахманної, а вже правдивої—то й не сказати; за правду ні проти кого не змовчить: чи піп, чи урядник, чи старшина, чи хоч-би хто там—Наум в зуби не дивиться, на догад буряків не буде, а що гадає, те й мовляє; що на душі, те в його й на язиці. Особливо допікав він багатирям Горбанінським; та ще, було, коли під чаркою,

та як почне прикладувати, як скаже, та прикаже, так аж пучки знати. Зате-ж багатирі й «начальство» недолюблювали його, ворогували з ним. Та на це він не звертав уваги: «що вони мені!—каже, було, він,—моя душа не їла часнику, то й не смердітиме!» Чіплявся Наум тільки до таких річей в громаді, які належали до чого будь громадського, а про себе він байдужий був. А коли що й траплялося самому в кого для себе прохати, він наче не вмів сліва промовити, наче уста в нього зашиті, та-кий неговіркий він тоді та соромливий, наче дівчина пе-ред старостами. Аби-ж річ знялася про що громадське, або про такого чоловіка, що треба було вступитися, де тоді в Наума й слова бралися! Та ще які слова! Гострі, колючі, добірні, сипле ними, немов з рукава, і ніхто його не переговорить! І вже коли кого захоче—роз-дратує, допече так, що чоловік і не стямиться!

Так ото Мошко, запевнившись, яка в Гречаного оскома на Олешків ланок, і напосівся могоричити Наума.

— І нащо тобі, Науме, той ланок?—говорив жид.

— А тобі нащо? Хіба сажі там побудуєш, та свиней на сало годуватимеш?

Мошко скривився й мовив:

— Мені... мені що інше, я там заїзний двір заведу.

— Брешеш, по очах бачу, що брешеш. Для кого там заїзний двір? Коли-б ще тут ішов який великий шлях, а то чисто, наче злодійська доріжка.

— О! о! буде колись і шлях!

— Се вже ти скажи своєму рабинові, а не мені, мене не проведеш. Побаришувати сверблять у тебе руки, хіба я не тямлю.

— Кому, oprіч мене, треба твій ланок!—зневажно мовив Мошко.

— Кому?... Ох Мошку, Мошку, наче ти й не тям-шиш, кому? Наче не Кузьма тебе підставив! Наче, не відаєш, як Гречаний зориться на той ланок?—Олешко

вийняв із рота лульку і цвиркнув крізь зуби, так, що слина долетіла аж до порога від столу.

— Добрі-б тобі гроші дав,—говорив Мошко.

— Годі! Сказано—не продам! Доки живий не продам.

— Чому?

— Тому, що не хочу!

— Чому «не хочу»?

— Тому, що не хочу й годі, і відчепись; пристав, наче кліщ до ягниці... той ланок мене до смерти догодує.

— А як помреш? Ну? За пазуху з собою не візьмеш... А я-б... я-б... ой, ой і догодував-би тебе і поховав, та ще як!... цм! цм!—Мошко зацмокав і облизався...

— Бач, невіра, що вигадав: він мене поховає! Не діждав-би ти про це й думати.

— Ну, ну, Науме! ти не сердсься; ти розкинь головою; а голова в тебе не аби-яка, золота; коли-б у мене така голова!

— То-б рабином був?—перебив Олешко.

— Що рабином! Слухай, Науме: кому піде на спадщину твій ланок? Хіба тому?

Мошко не договорив кому. Олешко й без того догадався, на кого він натякає, і відповів:

— Тому я ось що дам!—Олешко скрутів дулю.
— Нехай він подавиться тим, що я дав за дочкою!
Громаді покину, на школу запишу, от кому.

— Пхе! Велика вам користь з тієї школи! Як з цапа вовни...

— Про те вже я знаю; а щоб продав,—доки живий, свій предківський ланок,—ні во вік!

Довго ще Мошко частував Наума, довго влещував його, та нічого не здобувся: Наум, як затявся, з чого почав, на тому й скінчив: «не продам! Та ще, щоб у

Гречаного руки—хоч ти мене золотом обсип по саму шию, сього не зроблю...»

У Мошка, однаке, надія умогоричити Олешка не зникала: «Не тепер, то в четвер»—думав він; а коли Олешко вийшов з корчми, Мошко промовив услід йому:

— Ведмідь дужчий, та й йому в губу циган каблучку управляє.

VII.

Біля волости зібралася громада. Старіші громадяни сиділи—хто на рундуці, хто по призьбах; молодші по-присідали, на чім стояли. На рундук вийшов Передерій.

— Перше діло,—мовив він і повів очима по громаді; погляд його впав на Олешка й очі заіскрилися зеленими іскрами, наче вночі у сіроманця.—Еге, громадо! Першим ділом ота школа, як з нею будемо?

— Так, як і було досі,—відповів чийсь голос з громади.

— Коли-б то так,—мовив далі Передерій.—Также новий вчитель каже—треба полагодити... знов-же й начальство часом щоб не гримало... диякон не доладу зробив, що дух завів там... Та як на вашу думку: чи тепер, чи нехай ще? Як ти, діду Охріме?—спитався старшина у низенького сивобородого діда, що стояв попліч його.

— Ат, про мене байдуже,—відповів дід,—мені треба дбати та лагодити не школу, а домовину; на той світ я й неписьменним втраплю, а ви собі як знаєте.

— Еге! а ти, Семене, як?—спитався Передерій у другого діда.

— Я за людьми...

— А люди-ж як?

— Ми так, що це самі вигадки. Де в біса видано, щоб у жнива возитись коло тієї школи! Дощ за шию не йде, можна повременить,—обізвалося кілька голосів.

— Коли-б отим временінням не навременили ми собі якого лиха,—промовив Корній Сластьон.—Повременить не штука, а що, як прибіжить яке начальство, та зараз до школи?... А що се, скаже, у вас таке: чи школа, чи свинушник? А вчитель додасть ще: я, скаже, благав і старшину, і громаду... Еге! на кому тоді окoshиться, як не на старшині?

— Авже-ж на мені,—мовив Передерій:—твоя, Корнію, річ до діла і моя така думка—не рука временити; а виходить-би то воно ось як: отсе-б то на середу зігнати людей, та й нехай полагодяль коло тієї нахаби...

— Так не добре буде,—відповів Корній.

— Авже-ж так не до ладу!—говорив ще хтось. Сластьон смикнув за полу Охріма.

Охрім кашлянув і мовив:

— Який вже там лад буде? Гуртова робота там не годиться; се не те, що толокою в клуні тік місити, та й там треба ладу і приладу, а то, сказано, школа...

— Так що, що школа,—перебив Охріма Семен,—хіба вже наші баби недотепні зашпарувати та виблілити; от і все...

— Ні, не все,—мовив Сластьон,—треба, щоб у вікна вітер не віяв, щоб стеля не плакала, щоб криша не світилася, та ще що може... треба роздивитися; раз робить треба, а не десять. Хіба к Петру, а не к Різдву йде? Треба, щоб діти не дубіли, й тому, хто вчитиме, щоб за шию не текло та шпаги в руки не заходили.

— Авже-ж так!—озвався десь ззаду Олешків голос.

Звірем блиснули Передерієві очі на той голос.

— Авже-ж,—говорив Сластьон,—треба добре роздивитися, що воно там і чого бракує? Тоді, може, хто один пійметься на всю роботу, а громадська робота незручна, сама тільки переводня часу буде. По-моєму отак: роздивимось спершу, а вже як зведемо рахунки, полагодивши, тоді й розкинемо на громаду, скільки впаде чи на двір, чи на душу, стільки й заплатимо.

— Так себ-то виходить, Корнію, ти на підряд гнеш? — спітався Передерій.— І моя така думка. А як ви, Єлісей Савич, про се? — спітався старшина у писаря.

— Як громада; нехай вона радиться, її діло, вона й платитиме... по-моєму і з підряду річ не лиха.

— Ні, вже з підрядом гетьте! — озвавсь Олешко:— знаємо ми добре підряди! Тямимо, що тим підрядчиком ніхто більш стане, як Сластьон, або Мошко... вони нам навергають на промаду такого підряду, що опісля мулько нам буде. Не треба підряду, сами полагодимо.

— Не треба, не треба! — загомоніло кілька голосів коло Олешка.

— Цитьте! — grimнув Охрім,— дайте старішим слово сказати; по-моєму— святе діло підряд; оддав гроші і квит; з підряду нехай Корній бере...

— З підряду, — гукнули голоси біля Охріма й Сластьона.

— Не треба, не треба! — перегукували їх з другого кінця.

— З підряду!!

— Не треба!

— З підряду!!

-- Не треба!!

Серед такого галасу виразно було можна спостережати, що старішого віку й заможніші люди гукають «з підряду» й тягнуть руку за Сластьоном: він-же й орудував підрядами на цілу волость. Люди молодші, найпаче голота, стояли за Олешка. Сам Наум змагався не стільки проти підряду, скільки проти Сластьона: він добре тямив, в яку ціну Сластьон вжене підряд.

Цей Сластьон був з панських ще крепаків, колись був у панів за гуменного; як завелося земство, він туди й примазався, спершу за якогось прикажчика, далі став брати підряди, лагодити греблі, мости, перевози. Йому поталанило, він розжився й тепер коверзує, як сам знає. В громаді він ніколи різко не виступає, більш

того, що нишком-тишком верховодить; жив він в добрій згоді з старшиною, з писарем, з попом; має власних підручників, а вони вже за ним, як за батьком! В церкві він раз-у-раз, жадної служби не пропустить: сьогодні подасть на часточку «о здравії», завтра «за упокой», позавтрому молебень найме; тричі на рік водосвяття у себе в господі справить. До одного образа в церкві лямпадку купить, до другого—привіски, перед третім—Сластьонів ставник. Отак після кожного доброго зиску з підряду Сластьон не забуває божого дому й наділить його коли не хунтом оливи, то квартовою церковного вина. Зате Сластьона всі знають, хоч не всі шанують; але таких не багацько: Олешко та ще там кілька чоловіка з молодших. Голота, звісно, як і скрізь голота,—не любить Сластьона, підлизою та здирником величає, звичайно не прилюдно, а де в закутку, нищечком. Прилюдно в громаді—на се не відважиться й сам Олешко. Що тут дивуватися—хіба між нами, людьми освіченими, інтелігентними, не те-ж святе? Хіба є у нас такі відважні, щоб злодія і шпигуна цуралися скрізь, гидували їми, не давали руки? Ого! більшість за вічі ганить, а в вічі лебезує і єсть у злодія накрадений хліб-сіль... Компроміс та погані умови з власним сумлінням що-дня більш і більш, як той вовчий лишай, розідає нашу моральність...

Ото-ж і горбанівські громадяни рік чи два роки назад тому були ніби сміливішими проти Сластьона, а отсе як той та другий покоштували на власній шкурі або кешені Сластьонової сили, так щось осілися, вгамувалися. Молодші може й не пом'ягшали, не зробилися приязнішими до Сластьона, вони тільки притихли, іх приборкали, а в душі вони ще гірш лютують.

Отець Кузьма запевняє повітове начальство, що горбанівська молода громада стала чогось жорстокою, черствою «до всіх людей». Я й сам помітив, що по українських селах з того часу, як розвелися урядники

та «кулаки»-жмикрути, люди стають нещирими, не сердечними і менш прихильними до чужого безталання, до чужої біди. Мені здається, буцім-би то разом з жмикрутством, почало ширитися по наших селах «філософське» правило: «кожен сам для себе»; або—«не постерігся, не зумів обминути лиха, сам вскочив у пригоду, сам і вилазь із неї, а моя хата з краю». Та годі про це...

Так ото за ту школу і зчепився Олешко з Сластьоном. Наум аж охрип, доводячи, що підрядом не слід лагодити школу. А Передерій аж пінівся, перебиваючи Наума й не даючи йому говорити.

— Та годі вам гиркатися, ось прикуси ти, Науме, свого язика, а ви, люди добрі, не вважайте на його, та послухайте моєї поради,—мовив нарешті дід Охрім: —nehай старшина з писарем та чоловіка два тямущих обдивляться ту гаспідську школу, зведуть рахубу, що вона коштуватиме, та й скажуть Сластьонові полагодити.

— І моя така сама думка!—промовив старшина.— Як ви, громадо?

— Авже-ж так, так! Дід Охрім добре радить, нехай по його, годі нам язики клепати,—загуділи громадяни.

— Ні, так не можна!—гукнув з усієї сили якийсь босий чоловік в латаній свитині.

— Ти чого тут ореш!—гримнув на нього Передерій:—це тобі не в шинку і глухих між нами нема... Ще й воно лізе з своїми латками... Чого ти?

— Того, чого й ви,—огрізнулася латана свитина.

— Цить, кажу! Латаний!—гримнув Передерій.

— Латане, та не хапане, а зароблене, замозольоване,—вставив своє слово Олешко.

— Що ти кажеш, Олешку?

— Те, що чуєте.

— Ану, ще раз скажи!

— І скажу, коли треба буде...

— Це ти до мене «хапане» рівняєш?... що я хапав?

— А хіба я знаю... я собі до людей, а не до вас... а то виходить таке, наче ви за Сластьона, як за себе...

— Мовчи! бодай тобі заціплю...

— А хто мені закаже?

— Я!—гримнув Передерій, тупочучи ногами.

— Овва!

— Не оввакай, а цить, не-то я тобі засупоню пашу.

— Овва! Отсе який страшний, наче попова квочка на припоні!

Дехто з громадян так і покотився з реготу, а Передерій так і занявся, немов хто на нього приском сипнув.

— Так се ти мене, сякий-такий сину, до попової квочки прирівняв!—гукнув старшина на Олешка, сікаючись до нього з кулаками.

— Гетьте!—мовив Наум, подаючись назад.—Чого лізете? Запінівся, наче шум на буряках, аж трясеться.

— Бодай під тобою земля стряслася, Ареде! Та я тебе, знаєш як!—похвалявся старшина:—ти бунтуєш, ти проти начальства!! Я з тебе викурю той собачий дух!! Я тебе широким шляхом запроторю геть за Москву...

— Короткі руки!—спокійно відповів Олешко:—ви-бто й радніші, та бачте, коли-б на кропиву не мороз, та вона-б і зимою людей пекла.

— Це правда,—загомонів хтось збоку,—коли-б жабі хвоста, вона-б усю траву витолочила.

Знов почувся регіт; старшина ще більш лютував і гукнув з усієї сили:

— Цить, голото!!

— Плюньте на них, та нумо кінчати діло,—радив Охрім.

— Ні, так не можна!—вихрився Передерій.—Я цього не подарую Олешкові! Я йому покажу, чи можна царське начальство до квочки рівняти.

— От розприськався, наче сукно мочить!—промовив спокійно Наум.

Новий регіт.

Вмішався писар, спитавши громаду:

— Кажіть, як з школою буде?

— Вже-ж не як, як так.

— Іменно так.

— Ег-ж так.

— Себ-то як?

— Та так-же, як казали.

— А як казали?

— Хіба не чув?

Після такої розмови громадян, Передерій промовив до писаря:

— Так і запишіть: така, значить, прирада громадська, от і все.

— Значить за Сластьоном?—спитався писар.

— За Сластьоном!—ревіла громада, покриваючи кілька голосів тих громадян, що не годилися на таку прираду. Олешко насунув на счі шапку й повагом пішов геть.

VIII.

Увечері в Сластьоновій господі пили могорич: Передерій, писар, діди Охрім і Семен, та іще чоловіка зо три Сластьонових підручників громадян.

— Ну, та й невживчива-ж людина отой Олешко,—мовив Сластьон, докірливо хитаючи головою.

— Запекла вдача, нікому не вважає,—відповів Передерій.

— Сама пиха! Несеться—«ось я—не я», а розбереш, то й вийде попове теля,—вставив Семен.

— Баламут; начальства не шанує,—мовив Сластьон.

— От в цьому то вся сила! I де він набрався такого поганого духу?—питався старшина.

Дід Охрім на те:

— Він з батька такий.

А дід Семен:

— I мати в нього така була; було як гляне на тебе!.. Крий боже! ти їй слово, а вона тобі сотню. Постав проти неї сім терниць—усіх переб'є! Вже язиката людина була! нехай їй там легко лежати.

— Я ще й діда його зазнаю,—мовив далі Охрім:—так і він, нехай вже царствує, на всі чотири був кований; і вмирав, а ногою дригав.

— Не диво-ж, що й Наум з зубами родився...

— I кому тільки він не залив за шкуру сала! От і сьогодні, як при всій громаді образив Тимохвія Кипріяновича!—підратовував Сластьон.

— Я йому сього не подарую...

— Не можна й не слід: дивлячись на його і другі будуть неслухняні... Баский він, треба спинити, та ма-буть не нам його гамувати!—промовив Сластьон, лу-каво дивлячись на писаря.

— Чому не нам?—озвався писар.—Наче ми не люди, не громада, або Олешко велика цяця!—аби воля громади: зараз пригсвор і гайда широким шляхом на Сибір....

— Шкода, швидкий ти вельми!—мовив дід Охрім.—Сибір далеко, на се громада не пристане.

— Вміючи взятися, так пристане: підмогоричити, відро-друге буjoї слози, от і пристане.

— Я готов четверо відер постановити, аби його спекатися,—мовив Сластьон.

— I моя така думка,—озвався Передерій.—Вже він давно у мене в печінках сидить, та я людина добра, усе терпів, усе переносив, а тепер бачу—ні, годі! Гляньте й сьогодні—прирівняв мене до квочки.

— Як його й переносити таке! Тут хоч-би і кам'яне серце, то не відержиш, а то ваше?.. На мене-б, то я-б його в мотлох!—дратував Сластьон.

— Утру я йому носа!—Передерій перехрестився і мовив:—побий мене отсей святий хрест, коли я його не запроторю у хурдигу, в саму Сибір, на саме дно! Можна, кажеш ти?—спитався він у писаря.

— Аби воля громади, та ще коли-б і отець Кузьма шепнув у місті.

— Шепне! Отець Кузьма шепне!—запевняв Сластьон.—А громаді що йому в зуби дивитися! Нашо громаді такі непокірливі, такі баламути?!

— Цитьте-ж, — озвався Передерій, — я йому! Я йому!...

Довго ще в господі Сластьона кружала чарка й пашкували про Наума Олешка.

IX.

Минуло тижнів зо два.

Одного дня над вечір Коломієць вовтузився в шкільнім дворі на дровітні над корявим дубовим оцупком. Треба було на ранок нарубати дров. З волости привезли таких грубих оцупків, що, не поколовши, вони не влезили в піч.

Колоти було нелегко, бо окоренкуваті оцупки були бельми сухі, клин не брав їх. Треба було доволі сили вигнати з себе, щоб загнати клин. Уволя нагепався Коломієць, доки розколов один оцупок, взявся за другий, а піт з його так цівкою й біжить...

— Добрий вечір вам!—промовив Олешко, підійшовши до Коломійця.

— Здорові були!—відповів Ілля, втираючи з чола піт рукавом сорочки.

— З цим днем, що сьогодні, поздоровляю, поможи вам боже!

— Спасибі.

— Самі колете?

— Як бачите, Науме.

— Бачу, що окоренок неслухняний,—всміхнувшись, мовив Олешко;—та таки й руки не по окоренку; звісно, хто до чого призвичайся. Не на цьому зросли... Тяжко?

— Байдуже, не первина... Сторож мій занедужав, треба самому.

— Хоч і не первина, а сокира у вас не туди дивиться; та ще й сухе дерево, наче кістка... тут якби шлягою, так-же шляга не по ваших руках...

— Чому?

— Тому, чому ваше перо для моїх рук важче, ніж шляга... А кете лише мені сокиру, може в моїх вона стане слухнянішою й окоренок пом'якшає.

Олешко зняв шапку і свитку, затесав кілька клинів і взявся колоти окоренки. Обух відскакував, а Олешко тільки: ге! ге! ге!

— От завзяте, прямо—кістка! Коли вже мене не слуха, то де вже вам...

Нарешті Олешко переміг; окоренок почав тріщати й розколовся.

— А що, на чиє вийшло!—весело мовив Олешко:— сказано, то чоловік, а то дерево! Чоловік усе переможе, аби умів, аби тямив, якого де пристрою треба.

У воротях показався отець Кузьма. Ілля пішов на зустріч йому. Повітавши Іллю, отець Кузьма спитався в Наума:

— На поденщину став, Науме?

Олешко ніби й не помітив, з якою думкою спитався у його отець Кузьма, і відповів:

— Вгадали, пан-отче!

Коломієць пішов з попом до хати, а Олешко докловав дрова.

— Нащо ви берете поденщиків?—мовив Гречаний

до Іллі, вдаючи, ніби-то й справді він поняв віри, що Олешко рубає дрова за гроші:—волость повинна вам постачати колоті дрова; ви їм нічого не даруйте, а то вони й на шию сядуть... Та й сторож у вас є.

— Сторож нездужає.

— Нехай з волости пришлють кого, доки видужає

— Шкода людей відривати,—відповів Ілля:—час робочий, у кожного ще роботи по шию; в кого на полі, в кого на дворі.

— Вже-ж і вам з яких достатків наймати поденщиків!

— Я не наймаю; то сам рубав, а се Наум, спасибійому, поміг. Іде повз двір, бачить, що я нічого не вдію з окоренками, він і взявся поколоти.

— Се що інше; а я думав, він за гроші. Наум, чоловік роботягий; однаке я не раяв-би вам... теє... ви дальш від його.

Ілля зумівся; він не знав Кузьминої вдачі, нічого не відав про ланок.

— Хіба Наум' що?—спитався він.

— Лукавий чоловік...

— Хто-б його отсе гадав! А мені він здавався таким щирим...

— Лукавий! На ввесь світ чи є хто такий лукавий, як він; та се ще-б байдуже; а то гірше лихо: батамут з його неприкаянний; задира великий і не доведи господи, який невживчивий!—Отець Кузьма обома руками погладив бороду.

— А я сього й не помітив,—відповів Ілля.

— Коли-ж вам було й помітити; поживете довше, побачите більше.

Настя подала чаю.

— А моя попадя й досі ніяк не збереться до вас,—мовив Гречаний до Насті;—ви вже, будьте ласкаві, вибачайте їй, не ремствуйте.

— Помиримося,—відповіла Настя.

Гречаний знову звернув розмову на Олешка й малював його вдачу недобрими барвами. Ілля слухав уважно; він хоч і не суперечив, бо ще не встиг добре спізнати Олешка, однаке сам не тямив, чому душа його не няла віри Гречаному; Коломійцеві здавалося, що в такого лихого чоловіка, яким Гречаний малював Олешка, не може бути такого ясного і привітливого погляду, такої широї усмішки, такого симпатичного виду, як у Наума. З усіх горбанівських людей, з якими досі спізнався Коломієць, йому Олешко найбільш сподобався, найбільш припадав йому до серця.

Гречаний не довго сидів. Напившись чаю, зараз попрощався, ще раз застерігши Іллю й Настю, аби були «дальш від Олешка».

— Він чоловік такий, що з «ним дружи, а каменюку за пазухою держи»,—промовив отець Кузьма, виходячи з хати.

Наум чекав на вулиці, доки ліп піде до господи і, спостерігши його на вулиці, зараз повернув до Іллі в хату. Слово по слові Олешко й питається у Коломійця:

— А що, Гречаний доволі висипав на мене гречки та рудяку?

Коломієць всміхнувся і змовчав...

— Я знаю,—мовив знову Наум,—він примів-би в ложці води мене втопив. А чи знаєте ви за що?—повідати, так глум один: за те, що я не хочу поступиться йому предківською нивою.—І Олешко розповів Іллі й Насті історію з «Козарським ланком».

— Зроду-б я на таке не сподівався,—промовив Ілля.

— Не продавайте, Науме!—не втерпіла порадити Настя:—тримайтесь землі, хоч-би що: в землі вся сила.

— Авже-ж! без землі чоловік що?—відповів Наум:—все одно, що деревина без кореня; ні на чому йому рости і кріпнути; поневолі мусить засохнути...

X

Почав Олешко вчащати до Коломійця трохи не щодня; або дров прийде нарубати, або води наносити, двір прибрати; зайде він чого замутитися, та й просидить кілька годин, розмовляючи з Ільлюю. Коломійцеві щоразу більш і більш подобався Наум за свою вдачу. Іллі здавалося, що Олешко—чоловік тієї нової генерації, за якою йтимуть вже люди, призначенні оновити життя селян. Він гадав, що Наум з тих людей, що геть далеко вже відбилися від того покоління селян, що родилося, росло, жило і вмиralо під пugoю панів, або «окружних начальників», та ще не встигло пристати до певного берега і плentaється самотою, не тямлючи, де його беріг, не бачучи в потьмах, де та стежка, що веде до спасенного берега. Справді, Наум вештався самотою, тинявся незадоволений нічим і сам не тямив, не міг зрозуміти, чого йому бракує, чим би він задовольнився. Одно тільки він на-віки добре тямив, що «живеть так погано, що аж остобісіло так живеть», що «певна річ, треба якось інакше жити, щоб ліпше було».

— Та як-же, вам здається, треба жити? — питався у його Ілля, щоб вивідати ума.

— Якось інакше, не так, ладу більш треба; треба... ну, як-би вам мовити?... треба, щоб не так було.

— А як-же?

— Та от кривди багато в нас; коли-б багатирі та оті пузаті Сластьони менш кривдили нашого брата; особливо хто вбогий, тому тяжко.

— Се вже, Науме, про других... Остогидло, кажете, що-ж вам не подобається?

— Не скажу гаразд; не по-людськи якось ми живемо!.. Чи я не такий, як усі люди, чи люди не такі, як я.

І скільки Ілля не допитувався, Наум не вмів відразно повідати, чим йому не подобається життя селян і як треба жити «по-людськи».

— Чоловік в чоловіка в'їдається, наче кліщ в овчуку,—мовив Наум.—Ну, чому воно так? Чому на мене напосідаються і Передерій, і Сластьон, і Гречаний? Гречаний—ще туди-сюди, розумію, ланок мій йому спасти не дає. Добре. А ті за що?

— На всіх не вгодиш, Науме!

— Авже-ж... Та тільки-ж і остогидли вони мені дуже; особливо той Сластьон, Мошко, Охрім... що я їм вдіяв?.. Громада таки ледача в нас: вівці, а не люди... От скажіть, чому воно так?—ще доки чоловік босий і голий, то наче й по-людськи думає; аби-ж почав обростати м'яском, зараз і верне проти людей...

— Ви, Науме, нарікасте на громаду, а й вона не повинна.

— Так хто-ж повинен? Чому вона живе не власною головою, а Сластьоновою? писаревою?—чому?—От які думки мене за війна беруть! Безголова громада, дурна громада; тільки звання, що громада, а всім орудує писар. На кого нацькує Єлісей, на того й гавкає вона... Сама свого лиха не розбере.

— Громада—великий чоловік!—мовив Ілля, щоб заспокоїти Олешка, у которого очі горіли, лицє аж палало.

— Може де й так, та не в нас, не привикла вона жити своєю головою, чи хто його знає.

— Ніколи було привикати, Науме! Чи ви пам'ятаєте крепацтво?

— Авежж! Я був добрым вже парубком тоді, як люди здихалися панів.

— Ото-ж нагадайте собі, як тоді люди жили? Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? Що пан або окружний веліли, те люди й робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те ніхто не міркував; ніхто не розбигав, чи доладу, чи ні; сказано, звелено робить—роби та й годі...

— Та хіба-ж воно й тепер не те-ж святе? Та те-

пер ще чи не гірш; то було пан орудує, а тепер такі п'явки, як Сластьон. І нічого йому не вдієш, усі за його: і волосний, і становий, і мировий, і піп, і земці—усі за його, а він окульбачив громаду, та й їздить на нас верхи... що товста кешеня у його, що він лямпадки у церкву справляє, так хіба-ж то не з людського поту та крові?.. От ви й гадайте, чи не гірш отсе, як було за панів... Сластьон став паном!... Тьфу!

— Трохи чи не вся ваша громада, Науме, ті-ж люди, що родились і зросли під панами та під окружними. З тих, що родились на волі, ще не багацько в громаді...

— Чоловіка десять є; сі, правда, іншим духом дишуть; инколи наче й думають і йдуть не вслід Сластьона та писаря; так що-ж!—їх така жменя, що й голосу їх не чутно...

— Тривайте, що-року більшатиме таких.

— Овва! доки їх побільшає так, щоб переважити, то Сластьон та писар з Мошком усе село, немов обценъками, або супонею, стиснуть та обдеруть. От і вчора була в нас рада, як магазей полагодити, і нічого не вдіяли: як Сластьон схотів, так і сталося.

— А ви-ж що?

— Нічого! Гукав, а мене не слухали...

— І віддали Сластьонові?

— Ні, на весну сказали—nehай... Та що-ж з того. На весні інакше не буде.

Наум замовк і сумно повісив голову? Ілля тим часом доводив йому, що не треба рук опускати, треба ходити на громаду, терпіти, ні на що не вважати.

— Ні вже! Втомився я з ними! Годі!—мовив Наум.—Ще коли-б у самого на серці не така нудота, а то й без них мені світ божий не милим стає. Часом прімів-би що!...—Наум аж зубами заскреготів...—Нудно мені, нудно!.. На серці наче холодно! Сам сижу—до

людей тягне; з людьми сижу—верне від них... Одинокий я чоловік, от що.

— У вас-же доня є!—вмішалася Настя.—Ви-б до неї перебралися.

Олешко махнув рукою.

— Чого я там не видав?

— Пожили-б з ними, помогли-б по хазяйству і вам-би веселіш було...

Олешко похитав головою й мовив:

— Зять любить взяти, а доньчин хліб гіркий мені; я вже коштував його раз, вдруге не хочу!...

Наум зітхнув, помовчав трохи, далі мовив:

— Як видав я доньку та поїхала вона від мене, напала на мене така нудьга та журба, що я сам себе не тямив... Потягло мене до доньки; так потягло, що я все кинув, жнива навіть кинув, та до неї. Живу у них, придивляюся до їх життя, а про свою господу й забув. Бачу, живуть вони собі в згоді, в любові і до мене нічого, тільки ніби чого стережуться зо мною, не так, як з батьком, а наче з ким чужим... щось воно не так, думав я: чи не я тому причиною? Усе думаю, усе думаю; ні, за собою нічого не бачу; тоді друга думка до мене; от, кажу сам собі: зі пса солонини, а з зятя дитини не буває... дарма про нього, а от дочка так скребе мене по душі, та й скребе! Чим, думаю, я не догодив їй? Чому воно не так, як у людей? У людей і кілька дітей та гарно, а в мене вона одна, та не ладна... Вже як я не спостерегав, як не примірявся, не зрозумію—чому моя дитина не горнеться до мене? Більш пильную зрозуміти—більш почуваю, що серце гірш у мене щемить... От, думаю, правду люди кажуть, що від малих дітей у батьків голова болить, а від великих душа кипить... Знов я став помічати за дочкою якусь зажерливість: дітей нема в них і достатки є, злиднів не видно, а вона зранку до ночі все працює, та дбає, та скриню набиває; нашо воно? кому треба? хто споживе? Хіба ім на двох

мало того, що є в них?... Як почав я от над цим міркувати, чую—еge! верне воно мене й від доньки. Я тоді за шапку, за ціпок: «Прощавайте, діти! Нехай вам талан росте!»—сам до старого свого кішла....

— Чудний ви чоловік, Науме!—мовила до його Настя:—вже-ж люди на те й живуть, щоб робити та працювати...

— І нехай собі робить і заробляє, та міру знає. На мою вдачу так: зароби собі, скільки треба на прожиток без розкошів, та й годі, а більш і не рвись, нехай ще другим.

— Як-же се так?

— Я вже не тямлю того, як; а мені здається—побожому так; вже-ж і в церкві читає отець Кузьма: «не собираите в житниці».

— А сам він?—перебила Настя.

— Ото-то мене й дратує! З книжок людям одно,— а собі друге... Чи воно скрізь так? На що-ж ті святі книжки? Е-ex! Коли-б я був письменний!

— То що-б?

— Знав-би, як на світі жити... кажуть, усе те в книжках прописано. Я тоді-б тямив, що і як людям порадити. Добре письменним бути.

— Отже ваш писар письменний...—подратував Ілля.

— А п'явка... воно правда: от ви й навчіть мене, чому воно так? Значить, і письменство не в лад.

Наум вертався додому ще більш роздратований, ще більш мучили його нові питання: чому не всім людям добре жити? Як треба жити? Як спекатися лиха? Хто винен, що люди бідують?—Він не міг дати собі жадної поради...

XI.

Коломійцева сестра, Настя, була людина простої, широї вдачі, сама зросла на селі, серед народу. Тим-то

і в Горбанівці вона не цуралася людей, небавом здружилася з дівчатами і стала між ними «своїм братом». Почала, було, ходити з ними й на вулицю, та о. Кузьма косо на те глянув і порадив їй «не шкодити і сої братові».

— У нас,—казав він,—урядник і становий—лихі люди: довідаються, що ви з людьми за пані-брата, Зараз почнуть сочiti, якого ви духу, чи не баламутите людей проти начальства, чи віруєте в бога, чи не сієте в народі «плевел крамоли»... Послухайте мене, не то побачите—накличете на свою голову лихо; брата за вас зсадять з учительства.

Натякав на це й писар Коломійцеві. Мусіла Настя не ходити на вулицю з дівчатами...

Внадився до Коломійця писар; спершу він заходив раз на тиждень, далі двічі, а нарешті трохи не щодня. Ілля не цурався його; Ілля був чоловік сторожкий, не любив дратувати «начальства» і хоч инколи і прикро було йому сидіти цілий вечір з писарем, однаке він і виду того не подавав. Та правду мовити, пан писар більш залишався до Насті та все силкувався манівцями натякати, яка то він заможна людина, які у нього великі достатки і як йому нудно жити самотою.

— Чом-би-ж вам не одружитися?—мовив йому Ілля.

— Пари бог не дає; не знайду до вподоби,—відповідав писар.

— Мало хіба дівчат в Горбанівці,—мовила Настя.

— Дівчат не мало, та не по мені...

— Який-же бо ви вередливий...

— Не вередливий, а вже-ж не можна мені братися з простою дівчиною, що не вміє ні стати, ні сісти. Мені треба дружини такої, щоб вгадала мою душу, щоб була такою освіченою, як я... та бог досі не привів...— писар зітхнув і пильно глянув на Настю. Настя не по-

мітила ні зітхання, ні погляду і, не відриваючи очей віл свого шитва, мовила:

— Мабуть ви не шукали такої?

— Де його шукати?—та й часу у мене нема: за службою ніколи з села вирватись. А в Горбанівці—хто тут? самі мужички! Та й що з того шукання! Сказано:—судженого конем не об'їдеш; коли вже кого бог призначив, то й не шукавши знайдеш.

Траплялося, що разом з писарем сидів у Коломійців і Наум. Наум мало розмовляв, більш мовчав та слухав, хіба коли-не-коли шпигне писаря такою приказкою, що того наче шилом уколе. Зате Наум не зводив очей з Насті: куди вона повернеться, де ступить, туди її Наумові очі. Писар помічав це і йому здавалося, що Настя більш привітна до Олешка, ніж до його. Він почав ревнувати! Писарське серце почуло, що воно кохає Настю.

На Миколая з самого обіду писар до вечора пересидів у Коломійця і все залиявся з Настею. Він бажав висловитись ій, посвататись до неї й ніяк не відважувався. Усміхнеться Настя,—в його так і закипить коло серця, так і заграє кров, так слова й обсядуть язик, повен рот іх, та ні одно не зірветься з язика, наче вони поприлипали до піднебення, наче хто губи йому зашив...

З тим вернувся він до господи і цілу ніч не спав. Настя не давала йому спати; вона стояла у його перед очима, всміхалася, очима говорила, дратувала його, а він ніяк не набереться відваги! Насилу вже перед світом задрімав Елісей. І тут знов наснилася йому Настя: привиділося йому, що вона стоїть на рушничку з кимсь. Елісей хоче вгадати, з ким—придивляється й пізнає, що то Олешко!

— Не буде сього, ні во-вік не буде, не попущу!— скрикнув писар, прожогом схопився з ліжка, умився, причепурився й побіг до Коломійця.

Ілля був у школі, Настя на базарі... І тут невдача!—
мовив собі писар і побіг на базар.

— Куди се так?—спитався у його Гречаний, стоячи
біля своїх воріт.

Писар відповів якоюсь вигадкою.

— Ось нуте, лишень, заходьте ліпше до мене та
поснідаємо.

Зайшли. У попаді сиділа Настя. Єлісей, як побачив її, так і занявся! Усе, що ввижалося йому у сні,
знов повстало в його думці! Він сам себе не тямив! Не
йшло йому на душу снідання; зате прийшла нова сві-
тла думка:

— «От хто мене і порадить, і поможе—поможе!
Дурний я, що досі не обернувся до отця Кузьми». З сим
словом Єлісей налив собі другу чарку горілки, випив
і мовив до попа тихенько:

— Пан-отче! Треба вам «Козарського ланка»?

Отець Кузьма аж підскочив.

— Як не треба! З лумки у мене не йде: так-же
іражий Олешко наче затявся.

— Ото-ж послухайте мене—будьмо сватами: вам
кортить ланок Олешків, а мене господь бог привернув
до Коломійцівни. Висватайте за мене Настю— ваш ла-
нок буде!

— Як-же се ви вчините?—спитався Кузьма.

— Вже я про те знаю.

— Так не можна, треба шоб і я знат, а то я вам
висватаю, а ви й забудете про ланок.

— Убий мене бог, не забуду! Аби Настя моя була,
ланок—ваш... Мало сього, от ще вам п'ятдесят рублів
за сватання, п'ятдесят—за повінчання... Берете?

— Я з дорогою душею.—відповів Кузьма, дякуючи
в душі богові і всім святым угодникам, що посилають
до його таку благодать.

— Коли-ж ви?—питався писар.

— Я хоч і сьогодні, та тільки як-би ви мене запевнили за ланок... Олешко не продасть...

— Продасть! Ми так прикрутимо його, що продасть... Ми не будемо панькатися з ним та могоричити так, як Мошко; ми так зробимо, що мусить продати...

— Як же се ви так?

— Тоді побачите.

— А нуте-бо скажіть, щоб не кортіло.

— Громада вся проти його; старшина давно гострить на його зуби, а я вже зумію підвести Олешка, тільки тут треба, щоб і ви помогли...

— Авже-ж поможу...

— Не велика там і поміч: аби написали до благочинного та до спраєника, що Олешко баламутить людей...

— Що-ж, се правда; я давно остерегаю Передерія, що в Олешка недобрий дух проти начальства.

— Отож-то й воно... Так ми його теє... а вже-ж ланка з собою не забере... Нуте-ж, тепер помолимося богові та й ідіть сватом.

— Готов, готов!

Увечері того-ж самого дня отець Кузьма лебезував коло Насті, сватаючи її за Єлісея. У Насті й на думці не було зробитися писарихою. Однаке вона не відважилася дати прямого гарбуза, а мовила, що нема в неї думки виходити заміж, доки бурлакуватиме Ілля.

Гречаний сього не сподівався. Така близька, така, здавалося, вірна надія і на ланок, і на сто рублів так швидко зникла!... Вернувшись до господи, він застав Єлісея.

— По вас бачу, що нема удачі...—мовив Єлісей.

— Неможна сього сказати,—відповів Гречаний:—не дала ні одказу, ні приказу... сказала: «подумаю».

Єлісей похнюпився й кілька хвилин сидів мовчки, наче хмарою обгорнений. А Гречаний тим часом ходив по хаті і скуб свою бороду. По очах його знати було,

що він щось пильно мізкує. Нарешті він підійшов до писаря, ласкаво вдарив його долонею по плечі й мовив:

— Не журись, Єлісей Савич! Я певний, що можна справу налагодити на твою руч... Настя тебе не втече... Мені здається, що вона й тепер-би згодилася, та якась тут з боку притика є...

— Яка-ж би се?—спитався писар і погляд його трохи повеселішав.

— Вгадай.

— Не вгадаю.

— Закохана вона... та чи знаєш у кого? — в Олешка.

У писаря аж ноги зомліли.

XII.

За кілька днів Олешко зайшов до Коломійця. Таким сумним і суворим ніколи ще Ілля не бачив його.

— Прийшов поздоровити вас,—мовив він якось понуро.

— З чим добрим?—спитався Ілля.

— З тим, що старостів відбули.

— Ви се як знаєте?—здивувалася Настя:—сорока вам на хвості принесла?

— Ні, не сорока, а Мошко. Мошко все знає. Мошко факторує в попа, могоричить мене за ланок: от воно й виходить, що піп ділиться з Мошком, а Мошко зо мною...

Олешко замовк і якось незвичайно поводив навколо очима... Згодя він мовив, наче сам до себе:

— Щастя його, що йому гарбуза дали, а то-б... тямив-би він... Я-б йому ребра порахував.

Коломійці промовчали на се,—чи вони не дочули, чи може й дочули, та не хотіли розводити про се річ.

Згодя Настя пішла до вечерні. Се трапилося в суботу. Наум лишився з Іллею й сидів понуро мовчки.

Ілля й собі мовчав та спостерегав Наума, вгадував, чого він такий журливий, такий сумний.

— У вас, Науме,—мовив він нарешті,—щось недобре є на душі.

— Чи воно добре, чи недобре,—про те не скажу, а тільки важке; хотів-би спекатися його, скинути, та не скину... не здолію.

— Чому?

— Тому, що, бачте, сам тямлю, що селеха з куркою не спаруєш...

— Ви так чудно сьогодні манівцями говорите, що я й не розумію.

— Хотіли-б ви, щоб просто я говорив?

Олешко став проти Іллі і впився в його своїми великими, палкими, чорними очима.

Ілля не видержав того погляду, спустив очі вниз і відповів:

— Авжеж просто.

— Настю вашу хочу сватати!—от вам і просто, коли хотіли! Чи чули ви таке?

Ілля нехоля подався назад.

— Чого-ж мовчите?—сміливо якось незвичайно допитувався Наум:—Що? Нерівня? Кажіть: чи гарбуз, то й гарбуз...

Ілля не сподівався такого від Наума; ніколи про се й не гадав, ніколи з Настею про се й слова не промовив і не тямив, що відповідати. А Олешко кидав на його іскрами з очей і твердив одно:

— Кажіть, кажіть!

— Се бачте, Науме, така річ... се вже самої Насті треба спитати, се її діло.

— А ви якої думки?

— Я?

— Еге, ви?

— Що-ж я! Про мене... як знає... заміж піти не те, що кисличку покуштувати...

Наум мовчки сів на лавку. Йому здалося, що Ілля виляє, не хоче правди мовити. На серці у Наума закле-котіло почуття, похоже трохи на те, яке він почував до панів і урядників: «і в його та сама кров, ті самі нелюдські думки, і він з того-ж кодла!... Помилявся я, гадаючи інакше про його»,—думав собі Олешко.

Трохи згодя він промовив до Іллі:

- Як-же буде?
- Спитайтесь у Насті...

— Добра рада, й за те спасибі... У Насті? Авже-ж... тільки самому мені боязко питатися, не відважуся, а от ви поможіть мені, спитайте у неї... Завтра, йдучи до церкви, я заверну до вас і почую ваше слово. Ви тільки скажіть їй, що я не Єлісей Савич, що без неї не буде мені життя... Прощавайте!

Наум не пішов до господи. З вечора вештався по селу, потім до півночі просидів у корчмі, хоч до чарки й не доторкався, з корчми знов тинявся до самого світу по селі й думав одно: що скаже Настя?

«Не рівня я їй, сам добре тямлю, та тямлю й те, що я її кохаю, що в бога всі люди однакові. Люди повигадували панів і мужиків, а в бога сього нічого нема; люди кажуть: «кінь з конем»,—так що-ж! І в мене душа не яка,—людська; а що вона панночка... Гм! Що-ж! Що-ж і мені діяти? Хіба я винен, що вона панночка? Що мое серце покохало її? «Мужик, подумає вона, неотеса». Авжеж!... Ну, а що, як згодиться! Госполи, який я тоді буду радий та щасливий...»

Ледве розвиднялося, Наум сидів вже під школою на рундуці, ждав, щоб Ілля вийшов відчиняти оконниці... Віком здавалися Наумові години того ждання.

— Нуте!—спитався він, як тільки побачив Іллю на порозі.

- Які ви ранні,—відповів Ілля.
- Сон не бере... кажіть швидче...
- Треба, сказала, підождати.

— Підождати... переговорив сумно Олешко...

Довго?

— До тієї осени, хоч до Покрови...

— До Покрови не близько...

З цим словом Наум рушив до церкви. Усю службу він простояв наче несамовитий: не то що не міг молитися, а навіть рука ні разу не знялася положити хрест. Як ввійшов у церкву, то вставив очі в образ Христа, розп'ятого на хресті, так до кінця служби й не зводив їх, тільки зітхав глибоко.

— Чого се, Науме, ти такий смутний?—мовив до Олешка Сластьон, виходячи з церкви.

— Геть к бісу, ідоле!!—гримнув на його Олешко й почвалав своєю стежкою до господи.

XIII.

Наступили різдвяні свята.

Єлісей Савич хоч і не відав, що Олешко свагається до Насті, та він був певний, що Настя кохає Наума і через те дала йому гарбуза. У його цвяшком засіла в голові думка спекатися Олешка, і він усі свята тільки те й робив, що, гостюючи то в Сластьона, то в Охріма, то в кого іншого, баламутив громадян проти Олешка й вигадував на його нісенітницю.

На другий день водохрищ зібралася громада перевірити своїх збирщиків і касу, кого зсадити, кого на ново обірати.

Олешко, йдучи на громаду, зайшов до Мошка. За третьою чаркою Мошко не втерпів, щоб не зняти річ про «Козарський ланок».

— Чи знаєш, Мошку, що я тобі скажу,—мовив Олешко.

— Н-ну, почуло.

— Слухай-же моого останнього слова.

— Н-у, н-у...

— Не нукай, вражай сину, а то я як нукну тебе

отсію пляшкою по голові, так або пляшка, або твоя
голова надвое!

— Який ти, Науме, сьогодні, ой вай!—мабуть лів-
шою встав.

— Надопік ти мені отим ланком, так що примів-би,
межи вічі тобі плюнув...

— Пфе! Який ти!... Пфе!

— Ось слухай, доки я не пфекнув тебе: щоб ти
мені до самої Покрови жадним словом і не згадав про
той ланок. На Покрову я сам тобі скажу. Чуєш? Не
доведи-ж тебе господи хоч одним словом нагадати мені
до того часу! Я тебе тоді, як те кошена задушу! Чуєш?

Мошко глянув на Олешка і спостеріг, що він не
шуткома веде річ.

— Нехай і до Пскрови... я мовчатиму, аби ви—аби
Єлисей Савич не перебив... він теж...

— А що він?

— Хоче ланок придбати.

— Ось йому що покажи!—Олешко скрутів дулю.

— Він не для себе, він для Гречаного, за те, щоб
висватав йому Коломійцівну...

Олешко не всидів на лаві, схопився і швидче побіг
з корчми.

— Так отак ти... моїм добром поступаєшся проти
мене моєму ворогові!—Олешко скреготів зубами гірш,
ніж рипів у його під чобітьми сніг.

Збентежений, обурений прийшов Олешко на гро-
маду. Хто-б глянув тоді на його, спостеріг-би, що в
душі у його полум'ям палає, що він у ту годину—сам
не свій.

На громаді як на те-ж повстала колотнеча. Ра-
хунки збирщиків викликали нарікання кількох грома-
дян. За збирщиків вступився Передерій, за громадян
Олешко. Передерій слово—Олешко йому десять.

— Та вгамуйся ти, удоде смердячий!—гримнув
старшина на Олешка.

— Вгамуйся сам, шершень рудий!
— Отсе так! Отсе славно! Отсе так на старшину!
— лебезував Сластьон.

— Се так на царське начальство! — озвався писар.
— Се так на мене! — гукнув Передерій.
— Та як-же се він смів так на начальство?
— Ах він чортів кришеник!
— Ах він бунтівник! Баламут!

Велика більшість громади так і накинулась на Олешка, більш усіх лізли осою на його Сластьон, Єлісей та збирщики. Громада забула про рахунки, а збирщики тому й раді і пильнували ще більш розводити огню, більш цькувати Олешка.

— Сього у нас зроду-віку нечувано, не видано, щоб хто отаке на начальство! — гомонів писар.

— Треба йому заціпiti рота.
— Авжеж, треба!
— Як-же так можна!

— Ти чого стаєш на дibi! — спитався Олешко у Сластьона, — хочеш покривати мошенство? Свого тобі мало?... Га? — Олешко так зблизився до Сластьона і таким хижим звірем дивився на його, що той подався швидче назад.

— Чого тікаєш? — гукнув на його Олешко. — Правди боїшся!...

— Плюю на твою правду!
— Плюєш! Так ось-же тобі, на!

З сим словом Наум на повен рот плюнув межи очі Сластьонові, насунув шапку й повагом пішов до господи.

— Протестуюся, громадо! Протестуюся! — гукав Сластьон: — такого мені зроду-віку не траплялося! З земцями, з великими панами, з губернатором говорив, а ніхто мені в вічі не плював! Люди добрі, заступіться-ж за мене. Згляньтесь на мою наругу!...

Люди добрі загуділи, наче рій чмелів коло дупла.

- Сього так не можна!
- Не можна! Не можна!
- Під арешт Олешка, в холодну!
- Під різки його!
- Засипати йому березової каші, такої, щоб аж ногами вкрився!
- Хлосту йому, хлосту!
- Писар, помітивши, що громада добре вже нашпитована проти Олешка, мовив:
- Ось цільте, люди добрі, та послухайте, що старшина казатиме.
- Добре, добре, нехай каже.
- По-моєму, тут хlostи мало,—мовив Передерій.
- Мало! мало!—гули громадяни.
- Він показав зневагу громаді.
- Правда, правда!
- Він мене образив!—мовив Передерій.
- Старшину образив, а старшина, ви знаєте, царське начальство,—додав писар.
- Він у нас баламут, людей бунтує! ось нехай Єлісей Савич виложить вам усе те, що в його списано про Олешка,—мовив старшина.
- Нехай, нехай.

Писар витяг з-за пазухи папір і став вичитувати Олешкові «провинності»: чого там тільки не стояло!— зневага громади, неслухняність, непокірливість, баламучення проти урядників, нехтування начальства!.. Все те було списано правничою мовою російських канцеляристів. Громада слухала, нічогісінько не розуміла; одначе вслід за Сластьоном чутно було голоси громади:

- Так, так! Правда!
- Шо-ж йому за се?—спитався Передерій, коли писар скінчив читати.
- Що-ж йому? Коли, кажете, хlostи мало, нехай ще поставить він на громаду відер двоє горілки,—радив дід Охрім.

— Ні, не так! Так не можна! Олешко всім допік,— говорив Сластьон.—У його й на макове зерно нема шанування до громади...

— Се правда: несеться, наче вихор поверх дерева, — додав дід Семен.

— Треба його приборкати, спинити, а чим його спиниш, такого голінного? До його ні лайка, ні бійка не пристане. Нам треба його спекатися, відцуратися від його,—мовив Передерій.

— Пора! Давно пора!

— Як-же його спекатися?—спитався хтось з громадян.

— Вже не як, по-закону треба,—відповів старшина.

— Звісно, по-закону, щоб оуло не гріх, по-божому... а як-же там по-закону?—питався Охрім.

Писар вичитав закон. Громада тільки й зрозуміла одно слово з того закону: «Сибір».

Писар став висловлювати, що громаді закон надає право зробити приговор і заслати непотрібного громадянина на Сибір.

— Коли вже що робити, то робити раз та гаразд, — додав писар.

— Авжеж ліпше зразу,—мовив Охрім:—відтяв зразу і квит! А то воловодсья з ним!

— На Сибір його!

— І моя така думка,—промовив Передерій,—але воля громади.

— На Сибір!—гукнуло кілька голосів.

— Тривайте, люди добрі!—озвався Наумів приятель Василь Коряк.—Сибір ніде не дінеться, не провалиться. Треба по-божому. За що Олешка на Сибір?—ні душогубства, ні розбишацтва, ні крадіжки за ним нема.

— Се правда,—озвався навіть дід Семен:—сього гріх на його сказати.

— Єсть за ним ще гірше: царське начальство нехтує,—мовив писар.

— На Сибір! на Сибір його!

— Не треба, не треба!

— Шкода чоловіка...

— Кому шкода його—nehай сам за ним мандрує,
—мовив писар.

— Та за що-ж?

— За що? Не чув ти хіба?—проти царського начальства йде! Він гірш душогуба!—твердив Передерій.

— На Сибір! На Сибір його!

— Пишіть приговор, усі руки дамо, щоб його на Сибір.

— Ні, брехня! Не всі! Я гріха на свою душу не візьму, руки не дам.

— І я не дам.

— І я не дам!

— Еге, так се, значить, і ви однієї з Олешком думки!—промовив писар.—Ану, виходь на бік, хто руки не даст! Побачимо, хто там проти царських законів, значить і проти самого царя...

Остання писарева грізьба уцілила в свою мету: кіхто не відважився вийти на бік. Однаке змагання довго ще стояло. Нарешті, громада розійшлася, сказавши, щоб писар написав громадський присуд, аби запроторити Наума на Сибір.

XIV.

На такий присуд громади Олешко ніколи не сподівався; почувши про його, він спершу не няв віри.—«Що-ж я такого вчинив, за що-б мене в Сибір?—пітався він сам у себе.—Яка за мною провинність? Що я кому заподіяв лихого? Хіба що пильнував про громадське добро? Хіба що сперечався з Сластьоном? Заступався за людей, не давав кривдити, та не згодився

продати попові свій предківський ланок? Так отсе така пргвда на світі! А ще кажуть: правда є!.. І той самий Гречаний напучує: «Живи по правді». От тобі й правда! А може і я не по правді жив?»

Олешко починав сповідатися перед власним сумлінням: нишпорив у себе в душі, силкувався знайти там що таке, що-б вимагало на його такої нелюдської кари. Не знаходив нічого.

— Та що-ж діяти? Чи вже-ж отак живцем і пропасти, віддати себе кроволивцям на поталу, та й мандрувати на Сибір? Мабуть-же можна поборюватися ще? Мабуть, і для них закон є? Повинен бути...

Олінко йшев на пораду до Іллі.

Коломійця глибоко вразила звістка про Наумову пригоду.

Треба запомогти людині, треба в'жити всіх засобів і скасувати сей нелюдський присуд!—думав собі Коломієць і не тямив з якого боку зайти.—«Почну з попа»,—думав він: «піп приятелюс і з старшиною і з писарем, а писар тут усім орудує».

Ілля вдався до Гречаного заступником за Наума.

— Я в такі справи не втручаюся,—відповів о. Кузьма Коломійцеві:—як собі знає громада, а моя хата з краю. І мені, по-християнству, школа Олешка, велика школа. та що-ж я відіс! Коли-б було знаття, та ще заздалегідь, то можна-б декому й мовити, а тепер вже приговор...

— Та приговор ще не написаний, а хоч-би й написаний був, то громада має право сама його скасувати, наче. його й не булс,—мовив Ілля.

— Про се не скажу, не темлю, се річ правнича, а не духовна. Як собі громада хоче; її сила, її воля, нам, духовним, не можна в такі справи вмішуватися... Та й вам не радив-би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже як бог дастъ, так і йде воно, а я молитимуся за Наума.

— На бога надійся, кажуть люди, та й сам не пло-

шай,—мовив Ілля,—що бог, то бог, а що люди—то люди. Треба, пан-отче, запомогти Олешкові... запоможіть!

— Чим-же я запоможу?—питався Гречаний, зложивши навхрест руки і дивлячись ласкавим привітним поглядом на Іллю.

— Ви сказали-б писареві...

— Не послухає: се вам самим ліпше сказати йому; вас він швидше послухає, та ще особливо, коли-б ваша сестриця...

— Ні вже,—перебив Ілля,—годі сюди сестру вмішувати.

— А писар певно-б послухався її,—напучував Іллю Гречаний.

Похнюпившись, пішов Ілля до писаря.

— Я з дорогою душою; я радніший-би,—лебезував Єлісей Савич.—Та що-ж я вдію! Сами тямите, що я тут нічого, п'яте колесо до воза; мое діло писарське; що громада скаже, те я напишу... А громада уся до одного чоловіка на диби стає проти Олешка,—усім він увірився... до всього він лізе, усе ганьбити; старіших людей нехтує, зневажає...

— Так за се на Сибір?

— Звісно, занадто вже; та бачите, коли-б не такий час... тепер аби що хто трохи проти начальства зараз його і в лабет... бачте, велено стерегтись, щоб ніхто проти начальства ні слова не смів; щоб, бачите, духу неслухняності ніде й не пахло.

— Значить, погибати Наумові?..

— Як бог та начальство... їх воля... Ми пошлемо свій приговор до псуїтowego начальника, а звідтам піде у губернію; може там і не затвердять нашого приговору... та ще коли-б зумів Олешко підмазати... Тільки—ви йому не кажіть, що се віл мене чули... се для вас тільки... Я вас поважаю, і серце в мене не лихе, і бога в душі маю. Рад запомогти, та нічим. А коли в Наума єсть чим підмазати...

— Де в його ті гроші!

— Нема... звісно... а вже-ж і без грошей не вдіє нічого; хто маже—той і їде. Не штука й на гроші розжитися: у його єсть нивка, поміж з поповою,—нехай її по-боку, та й теє... Вже-ж душа миліша, ніж нива; а отець Кузьма добре-б заплатив за неї.

Ні з чим вернувся Ілля від писаря, а Олешко, довідавшись про його розмову, мовив:

— Ні вже! Сього не буде! Піду на Сибір, а попові не поступлюсь ланком.

— Вже-ж я не правник.—мовив Ілля,—а маю надію на бога, що коли не в повітовому, так у губерському місті, а відкинутъ присуд громади!

Ілля сів і написав Олешкові, як сам умів, скаргу на громадський присуд.

Час ішов. В Горбанівці усі були певні, що Олешкові не втекти вже від Сибіру.

— Отак, ні-за-що, ні-про-шо загине чоловік!—
балакали проміж себе молоді громадяни.

— Говорили-ж! Чиста напасть! На Сибір—за що? Глум сказати: значить, що-б не говорив Сластьон, що-б не робили наші волосні урялники, а ти собі мовчи, рота проти них не роззявляй... Се-ж до того йде, що скоро ні кому життя не стане.

— Прямо що так, чисто—хоч спродуйся, та вихоль на Кубань, або на Амур...

— Далекий край...

— Авеже далекий, та й тут-же вони, отті сіпаки, заїдять ваші голови.

— Тепер за їх усі... в кого кешеня повна, тому все можна. а наш брат хоч умирай... де та в бога правда...

— В кешені, брате, захована.

А Сластьон тим часом ще більш набирався сили. Пригода з Олешком, немов важким каменем, придала усіх молодших громадян: кожен став остерега-

тися на громаді проти Сластьона та проти старшини й писаря. Люди то були несміливі, а то наче їм заціпило.

Час ішов.

В повіті затвертили громадський присуд і послали в губернію.

— Довго щось нема нічого з губернії,—говорив отець Кузьма писареві.

— Прийде! Хіба в них там тільки й діла, що про Олешка... прийде: буде по-нашому... я певний—коли в повітовому місті за нас, то і в губернії.

— Повинно-б так... Сластьон хвалився, що він і там дещо... тес...

— Хвалився й мені...

XV.

Прийшла весна. Весняне тепло пригріло і горбанівців; вигнало їх на поле. Ожила рослина, ожили й люди. Орали, сіяли, сподівалися, що літо полатає ті дірки, яких наробила довга, голодна й холодна зима.

— Добра корівчина була в мене, та не догодував до весни, нічим було,—геверів сгин,—мусів продати... За безцінь взяв Мошко.

— А в мене яких пару назимків Сластьон забрав за те, що дав топлива та борошна. Тепер-би, кому й не треба, за тих назимків дав-би сорок рублів. а він за лесять придбав... клята його душа.

— Збувся і я телиці.

— А я лошиці.

— Що лошиці! Лошиця річ наживна, а он Петро Хруш трьох дітей збувся: ми думали, з якого недугу вони повмирали, а лікар. як подивився—каже з голоду...

— Авежж з голову, се я без лікаря тямлю, бо знаю, що в Хруша з самої масниці не стало хліба, цілий піст сиділа сем'я над самою картоплею; і то ще добре, що піп зглянувся, та на відробіток дав.

— Спасена душа наш отець Кузьма: мені зарадив

четири мірки картоплі, щоб літом поставив йому за те чотирьох женців... Воно-б і нічого, хоч трохи й сутяжно, та недобре те, що як перебрала молодиця ту картоплю, так половина одійшла гнилої... «Не моя вина,—каже отець Кузьма:—я її не гноїв, сама погнила».

— Авже ж сама...

— Еге, сама, а ти за гнилу картоплю постачай йому женців, та ще й мовчи.

— Авже-ж мовчи, а то буде те, що з Олешком.

— Пропаде Олешко, знівечать чоловіка.

— Вже його й так знівечили, став він на себе не-іохий: сновигає, немов непритаманий...

— Сновигатимеш, коли знатимеш, що не сьогодні, завтра тесь в пuto, та й поженуть з душогубами та злодіями.

— Великий гріх взяла наша громада на душу...

— І нащо ми приставали на той присуд? Шкода!

— Говори-ж, коли-ж страшно й не пристати. Що, коли-б не пристали—де-б тепер ми добули на насіння ячменю та гречки, як не в Сластьона! Хто-б нам дав випасів, як не він?

— Звісно, ніхто-б; бо він побрав в оренду і панські й казъонні землі; його сила: не схоче й не дастъ... Де тоді пастимеш скотину,—хіба на току?

— Та воно так, та й за Олешка іріх...

— Бог простить! Отець Кузьма відмолить нас... сам він радив...

Одначе-ж не сталося так, як сподівалися Гербанівці

Одного дня писар, вернувшись з міста, прийшов до Іллі: по виду було знати, що Єлісей Савич вдає з себе веселого чоловіка, а що на душі у його якась хмара.

— Добру новину привіз я з міста,—мовив він до Іллі.

— Кажіть.

— Олешко виграв справу.

— Як?

— В губернії не затвердили нашого присуду, сказали: ні-за-що. Се таки правда, що ні-за-що було; я й тоді казав, та мене не послухали.

— Знає про це Олешко?

— Зараз я звістив його: дивна річ, і не зрадів чоловік, та ще якось сксса, всроче подивився на мене. Наче я в чому винен був; мое діло писарське... отець Кузьма та Сластьон мутили проти його.

XVI.

Коли чиї найбільш пішли тепер прахом мрії й надії, так іменно попові: ланск—немов той в'юн—вінирнув у його з-під рук. А був він так близько! Тільки Олешка на Сибір—і «Казарський ланок» у Кузьминих руках. Отже ота губернія вирвала у Кузьми з рук ланок. «Та ще тепер і Олешко,—думав собі Гречаний—нaberеться сміlosti, ще більш глумитиметься з людей». У голові Гречаного повстали роєм нові думки:

— Се все так накуїовдив Коломієць,—говорив він Передерієві:—він поглумився з нас; у його там в губернії якась рука є, він вступився за Наума. А чи тямиш ти з якої речи?

— Одним миром мазані,—відповів Передерій.

— Усі ми одним миром мазані, та не всі-ж такі баламути. Я тобі давно кажу: треба стерегтися того духу...

— Та й стережемося.

— Не бачу сього я: як се «стережемося», коли Коломієць пускає між людей той дух.

— Може й так.

— Не може, а певне, що так. Раджу тобі пильнувати ліпше та прислухатись, присочити, чому напучує Коломієць людей? Чого у його цілу зиму збиралися парубки в школі по вечорах?

— Не самі парубки! ходили й жонаті, навіть і я раз заходив; книжки він читав, а люди слухали.

— Еге, книжки, а які книжки?

— Про те не скажу! При мені щось про жука читав, та я гаразд не розібрав, що він там про його твердив... а більш не знаю що.

— А я знаю...

Небавом отець Кузьма поїхав до повітового міста; якась там у його справа була і до благочинного, і до справника, і до інспектора народніх шкіл.

А тижнів за два приїхав у Горбанівку справник розпитувати, нашо Коломієць збирав у школу дорослих людей і про що розмовляв з ними?

Саме на Тройцю прийшов до Коломійця приказ переноситься в інше село.

— Що воно за морока отсе?—думав собі Коломієць,—за що земці не злюбили мене? За що другий вже рік туряють мене з села в село?

Так-би ніхто й не тямив причини, коли-б попадя не проговорилася Насті, та не натякнула, що не слід Іллі вступатися за Олешка.

— Так се нам за те?—спіталася Настя.

— Авеж за те; се я запевне відаю від самого інспектора.

Небавом, як скінчився в школі іспит, Коломійці рушили з Горбанівки.

Олешко, провівши їх, вернувся до корчми.

— Давай, Мошку, чвертку!—мовив Наум, і, взявши повну шклянку горілки, проковтнув її одним заходом.

— Ну, Мошку!—мовив Наум.—Не забув про нашу умову?

У Мошка аж очі заблищають.

— До Покрови ще даліко,—відповів жид.

— Не твоє діло; не ти змилив слово, я. Купуй тепер і ланок, і ґрунт, і хату!

Мошко не зразу поняв віри; йому здавалося, чи не причувається йому Олешків голос.

— Ви шуткома?—спіталася він у Наума.

— Не до того мені, щоб шуткувати! — кажу купуй.
З'єдналися...

Олешкова земля була предківська, козача, і по-закону йому не можна було її прямо продавати нікому, опріч козакові. Але на се є об'їздки... Мошко взяв з Наума не купчу, а векселі... Олешкові землі пішли на ліцитацію... Купив їх Мошко за свої векселі...

XVII.

З того самого дня, як Олешко, взявши з Мошка гроші, невідомо куди зник з Горбанівки, минуло більше року...

«Казарський ланок» опинився в руках Гречаного.

Там, де була Наумова хата, виросла добра Мошкова корчма.

Про Олешка якось забули в Горбанівці; ніхто не відав, де він дівся; не було про його ні слуху, ні вісти. Хіба коли-неколи на громаді, як вже почне Сластьон велими цупко тягти з громади, то дехто з молодих стиха промовить: «Нема Олешка! Що-б то він заспівав, коли-б був отаке почув».

Не було в Горбанівці ні сварки на громаді, ні лайки! Тихо і спокійно йшло життя в громаді. Село, бачте, спекалося «баламута» Олешка...

На Кузьму-Дем'яна Гречаний щороку справляв свої іменини. Тут вже на обіді у його благочинний, і справник, і становий, і інше таке «начальство».

Торік на Кузьму-Дем'яна день винявся гарний, хоч і холодний,—мороз був,—зате ясний. Сонечко підбилося вже геть високо й так привітно дивилося на Горбанівку, наче ніжна мати на своїх коханих діток. Задзвонили до служби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити і кілька вже років Горбанівці святкують сей день, наче яке урочисте свято.

Люди зібралися до церкви. Правив благочинний з

отцем Кузьмою. Тільки що почали «Іже херувими», як на дзвініці ударено на гвалт.

— Пожежа! пожежа! — загомоніли люди і раптом кинулися з церкви.

У попа на дворі горіла комора. Поломення шугало через двір прямо на будинок.

— Рятуйте, рятуйте! — голосила несамовито попадя! — біжіть, хто в бога вірує, до отця Кузьми, нехай швидче ключі несе, у його ключі від усіх комір, скринь і комодів!..

А в церкві, oprіч благочинного та Гречаного, не зісталося нікогісенько, бо навіть і диякон і дяк лишили службу божу й побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти з церкви, доки не скінчать службу. Вони й не правили, а тільки якось нервово шепотіли слова.

— Пан-отче! давайте ключі швидче, у вас горить! — промовив до отця Кузьми титар, вбігши у вівтар... комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіди, титар дістав ключі з кешені попової ряси, що висіла на кілочку у паламарні, і прожогом побіг з церкви.

Отець Кузьма й не стямився, — затрусишся й спопом гепнувся на долівку...

На попівському дворі страшенно гоготіло полум'я. Огонь з комори перекинуло на стіг сіна. Чорний густий дим закрив сонце... Попадя здіймала до бога руки й невимовно голосила, аж квиліла, люди кричали, коні в стайннях іржали, воли, корови, назимки ревіли, немов скажені... Люди, немов та комашня, снували то в будинок, то з будинку, виносячи усе, що попало на очі. Покрівля на коморі впала на стелю і разом з нею провалилася в комору.

— Ха, ха, ха! — реготався хтось у клуні й плескав у долоні. Аж ось ворота з клуні відчинилися, на порозі стояв Олешко...

— Олешко! Олешко Наум! звідкіля ти взявся?!--
дивувалися люди й на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав, дурні! Ха, ха, ха!

Олешко репоготовався несамовито й плескав у долоні.

— Добре горить! важно горить! Ха, ха, ха! Є де
руки погріти! Ха, ха, ха! Є де люльку запалити! А що,
добре? чи й мій ланок тут згорить? Ха, ха, ха! А
Настя де? де Настя? Отам? там?..

Олешко вказав на стіг сіна, що вже палає навколо, розігнався, що сили було, й плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертвє, обгоріле Олешкове
тіло

17—29. IV. 1885.

У ТІСНОІ БАБИ.

На другий день Водохреща,—саме, значить, на Івана Хрестителя,—сижу я собі самотою на хуторі, так мені самотному і сумно, і нудно, і журливо,—й не сказати як. Ума не приберу, ради собі не дам, що робити, ні до чого руки не здіймаюсь, наче я охляв. Хоч би вмів стріляти, то-б скинув рушницю на плечі, хортів на смик, та на полювання: чи вбив-би якого дурного зайця, чи ні, а нудьгу може-б і розвіяв по снігу; так наче на те-ж страшно мені й доторкнутися до рушниці. Пішов би так собі повештатись по надвір'ю, так фуга-ж така курить, що й світу божого не видно... «Ану, лумаю собі, кликну Опанаса, та з ним в юрдон. Зазирнув до пекарні, аж Опанас на припічку хропе; шкода куйовдити чоловіка, нехай спочине... Сів я собі під вікном, тарабаню пучками по шибці, а на душі густим очеретом так і встають споминки колишнього: от і мій вік за водою вже втік, прожив я його... Ба, коли-б то прожив, а то проблукав по всіх усюдах і ніде не залишив сліду; хоч-би тобі на макове зерно що зробив з того, що за-молоду мізкував, чого сподівався. Анічогісенько... Тим-то журба, злигавшись з нудьгою, і напосілись тепер і гноблять мене, іздяль обидві по мені верхи. Що-б було мені хоч Опанаса послухатись, та літ тому двадцять назад побратися з ким: досі які-б у мене діти були! Онуків би тішив, а то нудьгу тішугодую, журбу сповиваю, сум колишу, та бог-зна—колишній случаї в своїй душі перебираю...

Тяжко...

Годі! Сижу і нічогісенько не жду... Тільки тепер і
мого, що сльоза за сльозою плине... та що з того?! Не
виплачеш сльозами долі-волі,—се я добре тямлю, од-
наче не маю волі спинити сльозу, нехай плине.

Сумую, сумую... Хоч-би яку людину принесло, роз-
важила-б. Думаю так, а згодя чую—сані на дворі рип-
лять, до рундучка під'їхали й стали; бачу—хтось двоє
з саней злізло, йде в сіни.

«Еге, думаю: се чи не попи з кропилом?»...

Чую, гомонять у сінях...

— Коли-б же нам отут не заблудить; я зроду
вперше тут, а дверей аж троє,—от ти й вгадуй, в які!
Кажи, Трохиме, в які?

— Тривай з дверима, не втечуть; треба спершу об-
труситься, хата не льодовня, не годиться снігу нано-
сити. Ось ну, Петре, ти мене, а я тебе...

— Ні, се не попи, думаю я собі: хто-ж би се? При-
слушаюсь: голос наче й по-знаку, та не вгадаю.

— Добрий вечір вам у хату! З новим роком! чи піз-
наєте, Якове?

Глянув я:—ба, ба! ще-б не піznати! Трохим Шмор-
гун та Петро Моргун!

— Вони сами.

— Живі, здорові—ваші голови! Чи вас хвищею
сюди занесло, чи тихим духом прикотило?

Кажу отсе, а сам думаю: «Змилувалася доля надо-
мною, послала людей розважити мене самотнього»; і
такий я радий...

— Сідайте-ж, люди добрі, сідайте! отут, біля груб-
ки, або хоч на лежанці, тепліше буде. Сідайте, голуб'-
ята! грійтесь, певно перемерзли?

— Таки не без того: мороз то не геть великий,
так-же вітер такий гострий, так наче ножем ріже, по-за
шкурою проймає. Та ще й зверху наче з рукава сипле,
аж коні стають: вже на що моя мишаста, хоч-би й під

генерала; а й вона, бідолашна, біжить, біжить, та тиць і стане...

— Забивна путь, що й казати,—додає Петро услід Трохима,—замети навергало такі, що инде врівень з стріхою...

Сіли, нагрілись, балакаємо потроху, се та те...

— Виходить,—кажу я,—Трохиме, що й у вас на селі не гаразд стає, не з медом.

— Який-же там гаразд! про гаразд нам вже й не сниться, хоч-би спокій кублився, а то таке завелося, таке, що й не вимовити!

— Таки-так,—вставляє й Петро своє слово,—і де се таке видано, де таке чувано, як у нас сталося? Син батька в острог засадив!

— Та ще за що засадив!—мовив Трохим,—нехай би вже за душогубство, чи за крадіжку, чи за яке інше злочинство, а то глум і сором промовити: з зажерливости, за гроші... А вже-ж ті кляті гроші, якого тільки лиха вони не коять!.. Дожились, бий його сила небесна! У батька син з рота рве! отаке!—Трохим зціпив зуби і трохи помовчав, потім і каже:—І що-б воно було, коли-б на світі грошей не було?

— Певно, що може-б злидніз не було і сліз людських поменшало-б,—відповів Петро.

— Коли-б моя сила та воля,—мовив Трохим,—я-б зараз усі гроші, які є на світі—геть, по-боку! а натомісць—міньбу: ти мені сіль, я тобі хліба, от як! Тоді-б ніхто нікому не заздрив.

— Ні, Трохиме,—каже Петро,—як на мою думку, так не в самих гроших уся сила: що гроші, то гроші, а що таки і людська вдача. Забісовані люди стали, все йому мало свого: за щелепами своє не поміститься, а до чужого куска кватиться... А тут ще й гаспідські брехунці розплодилися...

— Еге-ж! воно й є, і брехунці додають, і ніхто, як брехунець, і нас під таку хвищу випер. Ми до тебе, Якове

від цілої громади, як до батька: дай раду й пораду: брехунець нас знесилює; вигадав грatisь у «тісної баби», та таке витворяє—хоч ляж та й плач. Першим словом повідай нам, Якове, хто вигадав брехунців?—питається у мене Трохим.

— Себ-то адвокатів? Вони по закону.

— Се ми й сами тямимо, що адвокатів прописано по закону, та то інша річ: адвокати—ті, що з срібними вінчиками біля серця, вони при суді, а брехунці по селах людей баламутять та обдурюють... Хіба се по закону? Я чоловік і неписьменний, а міркую собі, що брехунці не по закону: нашо вони? Жили ми без них і гаразд було. На бісового батька вони нам? У нас і без них є кому брехати: Варка Тирлиха та Маруся Рокитна, як порозсупонють свої ханьки, так за день не переслухаєш іх брехень. Ти, Якове, навчи нас: чи можна нам без брехунця?

— На се людям добра воля, примусу жодного ні від кого нема,—відповів я.

— От бач, Петро, бач! Хіба на мое не виходить, а ти не няв віри. Ну, добре! А нічого нам не буде за те, як ми свого брехунця на копильчаках та в замет за село?—питається Трохим, пильно вставивши на мене свої палкі очі.

— Себ-то як? силоміць, чи що?—питаю я.

— Ні, ні! нашо силоміць? Се-б то ми й самі зуміли, не велика мудрація, а ми бажаємо по-закону, по-людськи, любенько спекатись його. От ти й порадь нас.

— Гм! се не аби-яка річ!—кажу я,—та тривайте лишень, я гаразд не розберу, чого вам треба? Про якого се ви брехунця? що він вам таке заподіяв?

— Таки ти, Трохиме,—мовив Петро,—трохи поперед возу забіг; ти-б узяв та все по порядку, щоб воно було мов на долоні.

— А вже-ж не як, я й сам так думав, а ти взяв та й перебив. Ось мовчи ти, а я казатиму. Бач, Якове, ось

воно як сталося: узяв вражий син та й обідрав батька; геть чисто обідрав, наче оббілував, тоді в острог його, та ще й каже: «закон постановив». А стовма-б тебе серед шляху поставило! Сам занівечив батька, а на закон звертає...

— Так хто-ж се такий, скажи, Трохиме?—питаюсь я в його.

— Вже-ж ніхто, як отой Дмитро Пухлина.

— Не сам він, а брехунець,—знов перебив Трохима Петро.

— Вже-ж не сам... та ти, Петре, будь ласкав, не перебивай, а то ми ніколи до берега не пристанемо. Ти мовчи, Петре, нехай Яків слухає, а я почну від самого краю... Жили ми, Якове, без брехунця, а бог, хто його зна за що, взяв та й наслав на наше село оту сарану, брехунця. Ми таки самі й вигодували його на свої голови! Се я про Василя Рудого... Ти його знаєш? ні? і ліпше... нехай його добрі люди не знають. Слухай-же, як ми розжилися на того Рудого. Паламарував у нас Лука Шестопал: навряд, чи знаєш ти його, давно його кістки тліють. Та собі чоловічок був, нехай вже царствує: ні до чобота на закаблук, ні до черевика на рант, а проте—своє діло правив: коли треба подзвонить, свічки посвітить, потушить, кадило розідме й подасть, зривався часом і поспівати на крилоєї, так як йому не давав: бач, він голосом не вийшов, а наш як предучесно співав! Було, як візьме горою: «Іже херувими», та спустить «попечение», так хоч-би ти й не хтів, а зітхнеш і поклона вдариш. І голос-же в його був! неначе срібний дзвін; а в Луки вже ні: Лука було й рад-би, так не виходить у його: як заскиглиць—так тебе наче серпом по серці. От зовсім наче цапиня на загаті... Хтось-то взяв та й підкинув до паламаревої хати нехрещену дитину. Лука бездітний був. Ми то, бач, і догадувалися, чий то гріх, та... не наше діло! яка-б не була мати, а не легко їй свою кров з-під серця

та до чужого причілка. Наші баби почали було пашкіувати, так я визвірився на їх: «Цільте, кажу, вам яке діло? дивіться за своїми приполами, а до чужого проса не квапте носа, зась!» Вони, спасибі їм, чи злякались мене, чи так послухалися, — замовкли, не цокотіли... Узяв Шестопал ту дитину, у віру ввів, Василем охрестив, думає: яке-ж йому прозвище? Нехай, каже, Рудим росте. Справді воно таке руде, наче на цибулі лушпиння. Росте те байст्रя — нівроку йому. Лука його дзвонити привчає, в одного дзвона навчив, псалтир йому проказав; вже воно починало ходити по покійниках читати... Може-б Лука був і вивів його на яку добру путь, так-же смерть не дала: зимою Лука жінку поховав, а на осені й сам переставився. А те паламарча, чи хто вже воно, лишилося, немов верства на шляху: без роду, без племені, без захисту, без пристановища, та ще ніде й не приписане; наче на гріх—узяв отець Харлампій та й забувся його в метрику завести. Що нам з ним чинити? куди його привернути?.. Я до отця Харлампія:

— Візьміть хлопця.

А він мені:

— Бога бійся, чоловіче! У мене й своя з'їжа на дев'ять ротів, снаги моєї не стає, а ти ще чужого тичеш.

Я до того, до другого:

— Беріть хлопця.

Ніхто не хоче, усі цураються, усі в одно.

— У мене злидні та воно і в метрику не заведено, ще в яку халепу вскочиш. Морока мені. Ну, думаю. вже не гинути йому під тином, і в його душа не з ремінця; треба десь приткнути його. Коли, кажу, на те пішло—нехай у мене зимує, хліба не переїсть, а на весні—ми його за підпасича до громадських свиней.

Так і вчинили. Отець Харлампій трошки змагався: «Воно, каже, читати вміє, а ви його на свинопаса».

Люди на те йому й кажуть:

— Одно одному не пошкодить! Он у Буханівці громадський пастух влітку товар пасе; а взимку дітвору єчить. Нехай же і в нас хоч трошки на те походимо... Ще коли-б воно хазяйська дитина була, а то нажироване... нехай пасе.

Нехай і нехай.

Пасе Рудий перістих.

На друге літо ми його з підпасича та на пастуха, і гаразд-би. От-же ні! почали люди ремствувати.

Таке, кажуть, воно забісоване—себ-то Рудий, не вважає на те, чи порісна яка свиня, чи ні, а коли що не по його, так і глезнє, чим попаде. Я покликав Рудого, любенько напучую його:

— Треба, кажу, Василю, і з скотиною по-людськи, по-хазяйськи: воно хоч і свиня, а від бога, треба чужу худібчину шанувати.

Він вирячив на мене баньки, так зневажно щось белькоче, а очі йому аж світяться, наче серед ночі у новка. Правду сказати, рижий—чоловік хижий.

Перебули літо. Перезимувало воно, тіла набралося; то було таке миршаве, а то щоки йому як не реїнуть.

На провесні взяло всно та й згедзкалось.

— Не хочу, каже, свиней пасти; піду іншого хліба шукати. Давайте мені пачпорту.

— Іди, кажемо ми, хоч світ за очі, а пачпорта тобі у нас нема, бо ти не приписане.

Воно таке в'їливе, сичеться!

— Чому нема? хиба я не людина?

— Людина, та не нашого звання.

— А якого-ж я звання?—гарикається воно.

— Святий тебе знає, може й ніякого.

— Де-ж мені пачпорта добути? Я хочу на Дін, у Таврію.

Ми йому, як доброму, раємо:

— Попитайся у благочинного, може він дастъ, або

вкаже, де тобі об'явитися треба. Куди тебе припишуть, там тобі і пачпорт буде.

Воно й повіялося з нашого села.

Чуємо з другого повіту, приняв його до себе Микита Білогруд. Сей Білогруд був колись у Манастирищі за писаря, а потім головою, та щось таке пошахрував—його й скинули. Він тоді куди діватись, взяв і записався на брехунця. Робота, бач, не важка; сказано—брехати, не ціпом махати, а зиск в неї великий. Розжився на всю губу, багатиром став, земель силу селюшу надбав. Не скажу, з якої речі він приняв до себе Рудого, ще й до школи віддав.

Два роки ходило воно і вийшло таке письменне та друковане, що ну! Білогруд за якийсь там час і каже до його:

— З тебе, небоже, такий робітник, як за шага свічка, тебе й за хліб ніхто не візьме, ні до плугу ти, ні до ціпа не призвичаєшся, а я от спостеріг твою вдачу і знайшов як-раз на твій копил роботу: візьмися до неї—хліб матимеш і чоловіком будеш. Я тебе законам навчу, і до всяких крючків привчу, і на адвоката виправлю. Воно й понялося; так воно за писаря правило і шахрайства і крючечки робило—доки позаторік Білогруд не прогнав його, та ще, кажуть, і межи плечі напхав...

Тоді воно, капосне, до нас на село, та й об'явилось брехунцем: у Білогруда, значить, набралося науки брехати.

Зараз з суміжних сіл обіруч до його. Почало воно і в мирового ставити, й патенту соб виправило на брехунця. Нам про те байдуже, й досі-б було байдуже, коли-б воно по-людськи жило та не скоїло такого лиха з Пухлиною.

— Чув, Якове, з Пухлиною яка пригода трапилася?—спитався у мене Трохим.

— Щось не доводилося,—мовив я.

— Отсе так!—сплеснув Трохим руками, дивуючись.—Де-ж ти живеш? неначе не в нашему царстві, не в нашему государстві!

— Я, Трохиме, живу ченцем в мирі та душу спасаю.

— І ченцеві не гріх дбати про людей. Нічим, як людьми, і в гріх ввійдеш, людьми і душу спасеш! Слухай-же знов: Пухлина Іван, наш таки, козак був. От вже чоловік був—і не сказать! нехай його душа з святыми приподобиться! ніхто проти його нічого лихого й на мезинну пучку не покаже: добрий та тихий такий, хоч в ухо його вбгай. Ніхто зроду-віку не чув, щоб Іван Пухлина кого покривдив, або про кого яке ледаче слово вимовив. А що за трудовник був! Зранку до ночі на ногах, не присідає. Потом та мозолями надбав собі й лугу, і поля, і левад, і лісів. Еге, надбав, та не спожив. За свою добрість довелось гірш, ніж під лісою ноги простягти... От вже святу правду сказано: «Будь гарким—сплюють, будь солодким—злижуть». Не вгодиш на людей. Занівечили людину ні за понюх табаки. Та ще хто занівечив? син! рідна дитина.

— Не сам же син,—брехунець,—перебив Петро.

— Ну-бо, Петре, вгамуйся! От не гадав, що ти та-кий марудний. Кажу тобі не перебивай, а ти буцім не до тебе; ніби й не чуєш, наче умисне. Вже-ж я й сам тямлю, до чого річ веду. Будь ласкав, зашморгни язик, доки я мовитиму, а замовкну, тоді розсупониш. У Пухлини був син, Дмитро: одно воно тільки й було, моло-дим і побрався Пухлина, а тільки й свічки й воску, що Дмитро, та й з того... у кого, кажуть, синів сім, то й доля всім, а в кого оден, та й той не ладен... Отак і в Пухлини. Віддав Іван Дмитра до школи, тут таки до нашої, до Іваницької. Взялася дитина до науки та так цупко взялася, що шпектор і напосівся на Івана: «Давай, та й давай сина до повітової школи, світу навчиться, в люди вийде». Послухався Іван. Дмитро і тут

береться, прямо наче навзаводи: панські діти геть задніх пасуть, а Пухлиненко насамперед; паненята до його листочком липнуть, таке воно—все знає. Скінчило воно й повітову школу, аж чотири роки там вчилось. А куди-ж його тепер?—думає Іван: від ріллі воно вже одірвалося, треба йому де більшої стежки. Шпектор знов йому рає: «Вези до губернії, нехай учитися, в його голова не аби-яка...»—Коли-б воно не спаніло там?—каже Іван.—«Ні, чим є, тим і буде». Батькове серце й поняло віри.

І в губернії вчився Дмитро чотири роки. Чому воно там вчилося, якої премудrosti набиралося—про те не скажу. Що-ж жив приїзділо воно до батька: такий оглядний, та чепурний, та моторний парубійка, наче вилитий, наче намальований; тільки й шкоди, що паненям визирало, зовсім не нашим духом тхне, з людей часом кепкує, проти батька губу копилить.

Батько того не помічає, не надивиться, не нарадіє. Нам збоку видно, що Дмитрик верхи їздить на батькові, а батькові те й не вдогад... На весні Іван овдовів, а на літо приїхав Дмитрик, та й вже зазимував у батька. Значить—зовсім вивчився. Старий почав був налягати, щоб воно ще йшло до науки до Київа, так де тобі!

— Не хочу, не піду, буде з мене.

І не пішло, таке забісоване! Нічого з ним батько й не вдіяв; звісно, парубка 22 літ—на налигач не візьмеш. Справив собі з батьківської кешені рушницю, хортів, живе у батька, готове єсть, п'є, байдики б'є, вередує, та полює. Коли-б на мене, Якове, я-б його знаєш, як повередував! Не подивився-б я йому в зуби, чи вони у його письменні, а першим ділом: «чи отця твого», а не кепкуй; ні,—то геть з очей. Не хоче? я-б його на черезсідельник, та до сохи. А Пухлина панькається з ним, потурає. Кажу-ж тобі: хисткий чоловік був, земля йому пером, куди хили, туди він і гнеться, наче

той шелюг, а воно так не можна. Хилку лозину і снігир зігне.

Слухай-же: злигався Дмитрик з отим брехунцем Рудим: зранку до глухої ночі у Рудого: поїть його, кормить, не дихає без його, наче його хто пришив до Рудого. Я не витерпів таки і кажу якось Іванові:

— Чи таки Дмитро пара Рудому? Він чесного батька син, а то безбатченко, та ще й брехунець. Стережись, Іване! щоб часом не обув Рудий Дмитра у прішви»... На мое воно й вийшло: тільки пришви на Іванів копил прийшлися.

Гуляв Дмитро, гуляв, гайсав з міста та до міста, так років з два, нагасався та до батька:

— Годі мені, тату, бурлакувати, женитимусь!

— Час добрий, синку, женися.

— Шукайте, тату, пари.

— І вже, шкода, сину! Нехай само серце знайде пару, а на мене не вповай.

— Коли так, тату, так я вже собі знайшов.

— Кого се?

— Варку Ходотиху.

— Кожум'ячишину вдову?

— Еге,—знаєте її?

— Не бачив, яка вона, а чув про неї. Хто-ж се тобі пораяв?

— Василь Рудий.

— Гарний сват... Що-ж, твоя воля, тільки пам'ятай, що в удови—два норови.

Та й більш нічого йому.

А сказати тобі, Якове, та Варка Ходотиха—молодиця, не взяв її кат! З себе чепурна, оглядна, чистючка така, наче вона не міщенка, а яка велика пані; бездітна і грошовита. Грошей—ще від батька принесла вона повен припіл, і чоловік добру торбу лишив. Чом їй не розкошувати! А тут жіноча муха залізла в ухо! Заміж, мовляв, притьmom! Убралася в червоний очі-

пок... Підвернувся молодий та моторний жевжик, вона й припасувала лутку до дверей... проворна баба. Трохи ніяково, що літ на десять вона переспіла Дмитрика, та йому до того—байдуже, аби гроші йому та розкоші. До грошей він і не сказати який ласий. Старий Пухлина і остерегав таки сина, казав йому: «Дивись, щоб жінчині гроші випадком не випали; не забувай, що з великих хором і миші втікають».

Не послухався,—то-б-то не Дмитрик був, щоб послухався батька!...

На самого Михайла і весілля призначили.

Напозичав Іван грошей на те весілля: у кого сотню, у кого-й дві. Вже-ж, бач, не як: щоб гучно погуляти і молодих бучно зустріти,—звісно: один тому час!

Поїхав Іван на весілля; приїздить до молодої ще зранку. Сидять, балакають; от-от би вже й до церкви рушати, а молода не починає вбиратися. Помічає Іван, що у неї наче під язиком горошина мулив; знати, що молода хоче щось говорити, та не відважиться. Він і каже до неї:

— Чи не час-би, дитино, збиратися тобі?

А вона йому на те:

— Час то час, та я маю щось вам сказати.

— Кажи, дитино!

— Не тямлю і як його: яzik руба стає; не відважуся; нехай Дмитро скаже,—та з сим словом—брись з хати, а той вертопрах тоді й каже-говорить:

— Хтось нам недобрий, тату, дорогу перейшов: Варка з'єдзкалася: «Не стану, каже, під вінець, доки твій батько не дасть тобі уступної на всю худобу». Я вже чого їй не казав, як не усовішував, не йметься, своє править.

— Та й годі?—питається Іван.

А воно прикинулося святим та божим.

— Мало хіба сього?—каже.

— Тільки-б і лиха, синку! Се така пригода, що від

не! світ в голові не замакітиться! Я хоч зараз готов; що мое, то не чие, як твоє. Мого віку й на гони вже чи є; з собою на той світ не понесу. Зови кого там тямущого, нехай ригують уступину.

— До нотаріуса треба.

— Ходім.

Ідуть, а Дмитро й слебезує—таке воно лукаве:

— Ви тату, тільки на землі, а ґрунт і левада нехай за вами.

— Про мене! я на все згоден, як собі хочете.

— Я, тату, нічого не хочу, се все вона коїть,—звісно, перед вінцем вередує; треба потурати, доки руки не звязані...

— Отака лукава душа! як лукавнус, а Іванові й не втямки, який куций воду каламутить... Йме він віри. А воно, бач, ніхто й наустив Варку, ніхто й пострунив її, як не Дмитрик за приводом Рудого.

Кинувся нотаріус писати: овва! не можна, закавика, та ще й не аби-яка! У плані на землю перекрученено: у Івана батько був Іпат, а вийшов Ігнат, треба значить у саму палату, аж у губернію, щоб там знов обернули Ігната в Іпата. Отаке!

Дмитро тоді в сльози:

— Пропала-ж моя голова! Сорому на цілий вік не обберуся! Люди очі висміють мені; просвітку мені не буде! стидовище таке, що хоч з мосту та в воду!

Рюмає та голосить, а нотаріус і рає:

— Доки, каже, палата розвяже нам вузлик, можна лиху зарадити, можна порятувати справу векселями.— Іван і на те здався; така вже в його воскова вдача була: аби до духу, так і тане.

Взяли та й написали векселі від Івана на сина.

Написали і гаразд! Векселі справили як слід.

Живуть молоді на місті, розкошують, рутяться; ряди-в-годи і до батька навілаються; а батькові у них якось мулько... звісно,—чужа хата гірше ката. А при-

Ідуть вони до його—він такий-же їм радий! примів-би, душу з себе виняв, та їм віддав.

Після Водохреща прийшло з Межевої палати, що нехай на плані стойть не Ігнат, а Іпат. Зараз уступну й спорудили. Що-ж би Іванові догадатись та векселі назад забрати. Де йому! Воно й те правда: як його знє-їритись в рідну дитину? тяжко! Еге! А воно саме отут занялося... сказано: не кидай іскри в попелі, сама згорить і село спалить. Вийшло таке, що і в світі не чу-вано й не видано... Ох, ох!

На весні перед Благовіщенням гомонять у нас на селі:

— «Варка показала приймакові двері». От тобі Й на!—думаємо: не на довго свинота залізла до чужого болота! Пухлина вболіває за сином, сумує, Варку ганить: «Не вміла, каже, моєї дитини шанувати. Та дарма! я його до себе; може хоче господарювати, а я собі в просо на піч».

Ще й шуткує! Не чув старий, яка гадина крадькома лізе до його господи...

На Великдень—нова чутка: Дмитро сплюндрівав батьківщину, попродав усі землі, а сам п'є—гуляє з офіцерами. А тоді саме гусари прийшли на постой.

Іван віри не йме: нехай, каже, після провід пойду, сам довідаюсь.

Поки він поїхав, аж у середу по проводах—чуємо, щось з дзвоником торохтить прямо до Пихлини в двір; бачу я: судовий пристав, я туди, цікаво... Чую: щоб ти лумав? Зроду-віку не вгадаєш! Привіз пристав Іванові оповістку, щоб ставав на суд: син і невістка позивають, чому не виплачує їм своїх векселів... Бач! Ог як вип-лили ті векселі, наче олива на воді... Вони усі були на Дмитрика, а він узяв та один на жінку пережирав.

Іван і каже тоді:

— Тут щось непевне: або вони показилися, або світу преставлення не за горами вже: які їм гроші?

Коли я їх брав? Се так! Славно, батька в суд! Та за що? Які то векселі? Вони, простіть на слові—тьфу! Вони замість уступної, уступну виправили,—векселям квит!

— Се вже не мое діло,—каже пристав,—мое діло доручити вам отсі оповістки, щоб на суд ставали.

— А як не стану?—питає Іван.

— Поставте за себе адвоката.

— А як і сього я не схочу?

— І так присудять...

— Платить?

— Авже-ж.

— Гм! а як не схочу? Я-ж на те батько?

— Про се не скажу: порадитесь з яким адвокатом, може він відбрешеться.

Пухлина взяв ті оповістки, заскрготав зубами, та до Рудого.

А Рудий як виложив йому, що воно оті векселі і до чого вони ведуть—в Івана наче серце одірвалося, буцім хто, казав він потім мені, узяв мое серце та в розтоплену живицю вложив. Сидить він біля столу, а сльози йому кап-кап!...

Старі сльози, Якове, крий боже, які пекучі! Сидів, сидів, далі зненацька як демене кулаком об стіл, як гуконе не своїм голосом:

— На Сибір, на шибеницю піду, а свого не погущу! ні! Щоб моя кров та з мене знущалася, щоб мій син—та мене з моєї хати випер! ні во вік не погущу! Я його де зустріну—задушу; щелепи йому надвоє роздеру, сокирою голову зітну. Суди мене тоді!...

Отак розлютувався, звірем став чоловік, аж трусицься, а очі аж горять... Рудий те бачить та лиса вдає, заспокоює, вболіває.

— Втихомиртесь, каже, до Сибіру далеко, обійдемось без сокири; перо гостріше сокири і ліпше ріже.

Ох, боже мій, Якове! Різачка була-б попорізала його, вражого сина.

— Ми,—каже Рудий до Пухлини,—без хустки носа үтремо.

Та й наустив старого повидавати векселі на віру, він, каже, проти вас три тисячі, а ми проти його тридцять; от йому і буде дуля під ніс. У мене є такі людці, що на їх, як на скелю.

Пухлині наче світ хто заслонив. Положився на Рудого, а він його й підвів під монастир.

Наробили вони векселів.

Скоро прочули про се ті люди, що давали Іванові в позичку гроші на весіллі—і ті зараз до його.

— А як-же з нами? Ми готовиком давали, плати! Се така річ—умів брати, умій вертати.

Іван і каже їм:

— Нічим вертати: або цінуйте мою леваду, або ждіть, доки сам продам.

Люди не те до його:

— Ми хіба що, щоб цінувати добро свого чоловіка! Підождемо.

Люди по-людськи, а Рудий потай Пухлини, з тими векселями, що нариговали проти Дмитрика, у суд. Суд таке діло—плати!

— Нічим!

— Коли нічим—цінувати.

Пішла сутанія.

Звелів суд Рудому обписати і поцінувати усе Іванове добро, а самого Івана... Світку наш милий!.. Кажуть: «Ти навмисне об'явився банкrotом! іди-ж в острог».

Він сюди-туди, кинувся на Рудого з колодачем... Рудий в бік, а його під плечі та в острог.

Повезли!.. аж млосно, як згадаю!

Цінують леваду, двір, хату, волів, коней; усе геть-чисто поцінували, пошматували й попродали... Зруйну-

вали чоловікове кішло й самого його навіки занівчили... Слухай, Якове, до чого воно йде. Якийсь «конкурс» спорудили, та туди Дмитрика й Рудого й посадили орудувати. Рудий цькує, Дмитрик гавкає на батька, а «конкурс» той рве... Розшматували, розшарпали Іванову худобу, та тоді до його самого,— душу з його виймати заходились. Чуємо, лагодяться його судити та на Сибір запроторити, за те, що він таку силу векселів повидавав.— Еге, чоловік у домовину дивиться, а вони на Сибір йому воза лаштують... Мордують чоловіка, а заступитися ні кому.

Якось після жнив зустрів я нашого мирового суддю, питався у його про Івана:

— По якому се,—кажу,—з ним таке нелюдське, невідоме?

— Не мое діло, каже,— і спасибі йому, пораяв нам вдатися до слідчого та випрохати Івана на поруки.

Вернувшись я додому. Саме на першу Пречисту зібралася наша громада порадитись, кому з чим проти жука виходити. Жук такий хотів на наші ярини налетіти, а начальство, як прочуло про його гаспідську думку, зараз веліло громадам виходити проти його й нівечити.

От я тоді й кажу до громади: так і так—той жук чи прилетить ще, чи ні, а от вже настоящий шершень налетів на нас: син з батька знущається, в острог задав, ще й в Сибір похваляється, а ми мовчимо? По якому се? Оте руде щеня баламутить людей, цькує, а нам байдуже? гріха не боїмся? За що Пухлину на Сибір? Кому він що лихого заподів? Люди добре! схаменіться!

Громада взяла мое слово до серця. Зараз покликали Рудого: усі на його мокрим рядном в один голос: «Що ти, песъкий сину, витворяєш? на те ми тебе вигодували, щоб людей рвав?

Ганимо його, а воно—наче й не до його, ще й сміється:

— Нападіться,—каже,—на кого багатшого!—і зуби скалить.

Хтось гримнув з громади недобрим словом.

Тоді воно на дібки:

— Вам яке діло до мене! я не вашого звання,—я міщанин, а ви козаки.

— Нехай ти й не нашого звання, так наших людей з кругу сонця зводиш, наше село поганиш. Вже ніхто, як ти пострунив Дмитрика. Ти й векселі вимудрив, ти Іванові стежку до острогу протер, ти всьому лихові привід давав.

Змагається він:

— Моєї вини нема, я нічого проти Закону не заподіяв; проти громади не йшов. Хіба то моя вина, що батько не зважив своєї сили, не звернув уваги на свій вік, та й ну гратися з сином «у тісної баби»? Звичайна річ—хто дужчий, той і випре. Син молодий, при здоров'ї,—він і випер...

Чи чув ти, Якове, таке? Добре випер—з рідної хати та в острог. Се, каже, «в тісної баби» гратися! га? чуєш? Добра гра,—на аркані-б він попограв!... Громада обібрала трьох чоловіка: мене, отсього Петра та Кіндрата Соху й вирядила нас визволяти Пухлину... Нам тоді наче хто памороки забив: зовсім про тебе забули... На те вже воно йшло...

Ми до слідчого:

— Добре,—каже,—можна Пухлину на поруки, аби ви застанову положили.

— Велику?

— П'ять тисячів.

— Ігі! Твоя сила, твоя воля: усе село перевішай, такої гроши не збереш... Чи не скинете чого?—благаємо слідчого.

— Не можна, не моя воля.

Поставили Івана на суд, питаютъся:

— Яка за тобою вина?

— Велика моя вина,—каже він:—вигодував тако-го ледачого сина,—і вказує на Дмитрика, і він вже тут.

Присяжні й не судили його: моргнули один на од-ного та в один голос:

— Не виноватий Пухлина.

Суд зараз його й випустив, каже до його:

— Іди додому, тільки спершу верни казенну одежду.

Пішов Іван в острог передягатися. Було вже зов-сім смерком, він і каже:

— Куди я проти ночи піду? Переночу ще раз в острозі.

Йому й не заборонили того.

Вранці повставали, дивляться... Пухлина не встає, до його, а він вже закляк.

Трохим замовк.

Петро глибоко зітхнув і перехрестився.

Ми сиділи мовчки, німо, понуро... наче хто роти нам позашивав. Згодя Трохим підвів свої вохкі очі й каже:

— Бач, Якове, яка у нас «тісна баба» завелася! Порадь же ти нас: чи не можна й нам погратися з отим Рудим брехунцем «у тісної баби»? За сим ми до тебе приїхали.

У мене в серці заходила така «тісна баба», що я насилу промовив:

— Нехай завтра, Трохиме. Сьогодні час спати... втомився слухаючи...

Полягали спати...

Цілісіньку ніч я й очей не сплющував... Усю ніч ввижалася мені «тісна баба» й не давала спати.

1889 р.
У Київі.

ДІД ЄВМЕН.

Споминки баби Уляни Красючки.

I.

Таких людей, як був отой дід Євмен, тепер—запевне кажу вам—нема, та може чи й були де инде, не скажу: я людина темна, гадаю собі, що може на цілий світ винявся один такий дід.

Молодим я його не зазнаю і не скажу, який він був замолоду. Я не з дідового села: покійничок мій Гордій брав мене з Кобижчі; там мої батьки звікували, земля їм пухом-периною! там і я прекрасен світ божий побачила, там і на рушничку стала... Вже сорок з лишком минає, як ми бралися. От з того часу й спізнала я діда Євмена. Він на весіллі у нас—у Гордія—батькував. Як коровай ділили—він Гордієві телицю наділив, а мені божого птаства—два пні; того птаства, що і на людей і на бога дбає: людям—медок в роток, богові—свічку. З широго серця та з легкої руки дідусь дарував: телиця його привела нам цілий плуг волів і двох корів; а з двох пнів бджоли вироїлася нам ціла пасіка. Еге!..

Яким діда Євмена я вперше зустріла, таким його й на той світ обмила; за сорок з чимсь літ хоч-би тобі на крихту пристарівся; ні-же ні не перемінився, наче він з дулевини був. Не зазнаю, щоб він коли й нездужав; хорoba до його не приставала; до самої смерти ламанці з маком уминав так, що під зубами у його аж хрущять було.

А вже з себе був!.. всіма сторонами просто—орел!

Мабуть чи не до його й пісню оту зложено: «а козак, як орел». Як я наше теперішнє парубоцтво візьму та прирівняю до того діда—так... ігі! вони супроти його—навіть не горобці; горобець і на рудяку молодаець, а вони—парубки наші—просто назимки захарчовані, кволі та мляви. Євмен був саженного зросту; в плечах завширшки з двері, а стрімкий—як коно-плина. На ході—було не йде, а лебедем плине. Борода йому—снігом пала, а стан—хоч перещипни; та довга вона—борода ота, по самий пояс, а широка, наче на образі онде намальовано. На голові у діда густа куделя попеляста, наче руно з доброї ярки; тільки над самим чолом трошки вилисіло. Твар у діда Євмена була повна, червона й раз-у-раз така свіжа, наче її отсе зараз росою до схід сонця вмито. І весела йому твар була; от який довгий час я його знала, а ніколи охмареної твари у його не бачила. Очі у діда чорні, великі та лискучі такі; скине їми він на тебе—аж здригнеш, наче тебе імпетом з печі вдарить, а бровами своїми широкими поведе, так аж млосно стане.

Доки він не помер,—по виду по його не можна було й шістьох десятків йому дати, такий же то він був свіжий, моторний та бадьорий. Віку його дійсно ніхто таки й не зінав: може йому і за сотню за цілу перескочило. На що вже отець Харитон, як от пильнував довідатися, усі метрики перекидав, а не дійшов: до метриків тих діда не заведено; виходить, що коли він народився, так тоді метриків ще й на світі не було. Тільки й винишпорив отець Харитон про те, коли Євмен брався: виходило, що з того часу до Євменової смерти минуло вісімдесят і чотири. Ну, вже нехай хоч яким він молодим брався, а за сотню, значить, йому перейшло тоді, як він переставився... От-то як!

Пожив таки він на світі на білому! легко йому нехай лежати, сиру землю на грудях держати...

Воно й те сказати: з якої речі було йому боліти та

кволіти? Тяжкої праці він не зазнав; журба верхи на йому не їздила, лихо з ним ворогувало; смуток з скорботами двір його обминав. Легкобитом він вік звікував. Та й вдача йому така воскова була: до великого він не квапився, за наживою навзводи не гнався, що заробляв —те на людей роздавав. Каже, було, говорить: «мені аби на прожиток до смерти, прибутку мені байдуже, у вішню скриню ляжу й без перини, хоч в чому мати народила... Байдуже! після мене —не буде мене». Отак то він про себе й не дбав. А за се саме наші багатирі й ославили його н е д б а х о ю. Кажуть вони за його: «Такий довгий вік прожив, а казни не нажив». На що йому та казна була? Казною йому був рід та добрі люди. А у діда Євмена було того роду без переводу: п'ятьох дочок гидав, шістьох невісток узяв,—он воно що!. Одначе з того часу, як повдовів, так самотою жив, а вдовів він довго. Літ на двадцять Марина його попередила.

Спершу жив при йому наймолодший син його — Антін, жонатий. У селі у нашому такий вже звичай споконвіку, що мезинчик завжди при батькові: йому вже йде і хата батьківська, і ґрунт, і все, що на ґрунті, і в хаті, і в коморі. Зате-ж він повинен батька до смерти годувати, зодягати й доглядати, а помре батько — власним коштом поховати й сороковуста справити.

Так ото як побрався Антін, так рік чи що жив він з батьком, а потім Євмен і каже до його любенько-гарненько (він зроду не гrimав, а сваритися й не вмів):

— Виходь, синку, на одшиб.

— Через що, тату? — питаеться Антін.

— Через те, щоб мені, не зазнавши сварки, віку довікувати: часом —ти що не по-моєму —я косо гляну; а часом я що не по-твоєму —ти скривишся, та —дивись і розіб'ємо глек! От воно й не доладу буде: гріх перед богом і перед людьми сором.

Та й спорудив йому на одшибі нове дворище; окучобив його, охазяйнував, а самотою віку доживав.

II.

Так ото дід Євмен як пустив усіх своїх дітей на власні їх ноги, собі лишив єдине—хату та батьківське дворище з садком. Що було поля—усе пороздавав дітям: а йому, щоб кожна дитина постачала зерна, скільки там у них умовлено було. Усім однаково наділиа поля: і на сина, і на доню порівно. Трохи тільки чудно виходило: таке Євмен завів, що усе оте нив'є, що дітям він пороздавав, наче воно їх, та буцім-би і не їх, ніби воно гуртове у них: «отсе, каже, нива Іванова, а отсе Семенова, а се Домашина чи там Марусина, кожен своїм і орудуй». А яке-ж воно у них «своє», коли у кожного руки короткі, щоб яку нивку, або підмет продати, чи в застанову дати?... Чудно так приміркував Євмен той: не смій, каже, з гурту виходити! І не виходили, доки він живий був; а помер—де той і гурт подівся: розлізся, наче раки ті. Отже, щоб ви тямили, зараз воно й стало знати, що гурт ділові мати. Скоро Євменчуки пустили батьківський закон за вітром, зараз спостерегли, що тому ковалеві ліпше, що на два міхи кує. Спостерегли, та мертвого з гробу не вернеш... Ще-ж то й час не великий минув, а як то воно і далі буде,—чи не доведеться так, що, нехай святий криє: хоч на гіллю високу, хоч в воду глибоку!... Пусти до себе злидні на три дні, вони до тебе на-віки прилипнуть... Трапляється й так: що чому-б і Хима не господиня, та ночов у неї бракує; а трапляється знов, що і в шолудивого Івана кучері в'ються... Поживемо, так побачимо...

Живе, ото, Євмен собі самотою; вже, пак, і самота та не яка: тільки що ночує сам у хаті, а вдень він раз-у-раз коли не в пасіці, так десь з людьми, непосидячої вдачі був дід. І на язик не здергливий, до всього втручається, і до свого, і до чужого: аби що у кого не так, як треба,—зараз він помітить і

зара з тиць свого носа до чужого проса. Та не гадайте, що він втручається, аби на перекір, е! ні! не на те, а тому, щоб порадити, напутти людину та запомогти. Оце, було, стрінє він яке парубча з возом, помітить, що луцня на возі теліпається, наритники на коняці перехлябилися, або через сідельник високо, зараз він: «тпруду! стій!»—зупинить і полагодить.

Для себе Євмен не держав ні наймита, ні наймички; та й на що вони йому? Чого сам не вміє, або не спроможен зробити, те йому люди зроблять. Хліба лома було не пече, страви не варить; худоби не порав, бо не лержав; пасіка, кіт рудий, собака рябий та підсвинок перістенький,—ото й вся його худоба була. Ой, що то за підсвинок, що за кабанець був! Який муштрований— і не сказати. Дід його так привчив, що воно од сінешніх дверей і не відходило; наче вартовий той, і дніє й ночує біля порога. Хто йде до діла—воно на того очима скине; ніздрями—нюх-нюх і нічого! носом було, капосне, почує, хто з яким духом до ліда чимчикує: коли з добрым—воно так ласкавенько: рох, рох-рох, ніби хоче промовити: «просимо, просимо»: а спостереже недобрий лух, так і загарчить, наче собача те. Вже дід доглядав того кабанця: неначе дитину було в кориті викупас ї вичеше... Кумедно!..

Про діда Євмена не скажеш, що в його роду ба-гацько, а пообідати нігде; почережно він обідав у дітей та онуків. А влітку на таганках у пасіці собі такого боршч. або юшки утне, що їси і не наїсися. таке смашне. В іжі, та іш в одежі він був трохи веделливий; не всяке було на його смак і потрапить; нехай буде хоч яка каїша, аби-ж вона не розсипчаста та не обмаслена— він її й ложкою не торкне: коли сорочка не лляна та не з гаптованим коміром—він і до рук не візьме; а штани, чи полотняні, чи сукняні—полавай йому матнисті, такі, щоб матня до землі теліпалася. Зате верхньою одяжиною не перебирає; вона. казав він, до тіла не торка-

ється, то й байдуже: і влітку, і зимою все на йому та сама кожушанка; літом, було, виверне її догори вовною та й ляже проти сонця на горбку-муріжку; кому іншому так в одній сорочці млосно, така спека, а йому у кожушанці саме впору.

Еге!.. А зайшли-б ви до його в хату та подивилися: чисто та весело, наче у віночку, стеля й стіни вибілені, веселі, буцім всміхаються до тебе; сволок з горорізьбою, липовий; трамки помережані. Лутки вікняні обквітчані везерунками, виведеними любриком та синькою. На покуті образ святої Покрівоньки, увесь він заквітчаний сухими васильками, гвоздиками та чорнобривцями. Любив дід квітки; ще як і любив! а сказано: хто квітки кохає, той воскове серце має. Так воно дійсно й було: м'яке, чутке,ogrійне, наче весняне сонечко, було у діда серце; далеко воно чуло—у кого лихо ночує: до скорботних, до вбогих, до покривджених—дідове серце теплом сцілющим билося.

Біля дверей у діда в хаті, як звичайно, був водничок; та який липовий, увесь горорізьбою оздоблений. Сам Євмен і різав; з його був мастак-різьбар; яких тільки ложок, тарілок, полумисків, ковшів він не понавірізував та все на людей роздавав, а собі нічого. Улики в пасіці, і вони з горорізьбою. А вже лавки в хаті, стіл—вимиті, вишарувані, аж жовті, наче воскові. Долівка в хаті рівна, як стіл; глиною жовтою вивіхтьована, наче вигемблівана. І хто-ж би ви думали отак чепурив дідову хату? Дочки та внучки, казали-б ви? Не без того, що й вони рук докладали, але більш за них чужі дівчата. Почекрізно дівчата чепурили дідову хату; отсе за чергу було аж сваряться, трохи не б'ються; кожна рада-радшенка, щоб швидче на чергу стати, бо кожна певна була, що дід наділить її і медом, і маком, і яблуками. Меду у його від льоду до льоду без виводу. Маку на городі сіяв цілі гони; не для себе, а про дівчат. Отсе, було, як прийде Маковія, так дівчата—наче бджола та,

до діда на город: наріжуть маківок по здоровенному снопу, та й до водосвяття. Ну вже про садовину про дідову чи й треба казати. Сад у його був суще прекрасний той рай. А яблуки—усе путівки, оливки, шклянки, опсрти—з кавуна завбільшки, від нових до нових в стузі, в половині долежували. А що груші тієї було—сила та й годі! Уродята, так і листу не знати, так рясно: дулі, сапіжанки та краснобочки розсипчасті. Любив дід в садовині та в пасіці кохатися. Пасіки він ніколи не вивозив у гречки, в садку у його вона на лужку. Що за прегарний лужок той був! Він і не великий, та зелений—рівний, немов килимом оксамитовим засланний. Дід так штучно вмів підкошувати той лужок, що травина була в травину: рівна та густа, наче нова щітка микальна. В головах того лугу—клен; він ще й досі стоїть, обіймищів у двоє буде: високий з дзвіницю, листатий та розлогий. Листя на йому завбільшки з підрешіток,—крапелясте, буцім хто по зеленому полю крейдою поблизував. Отут було під кленом дід і рожкошує,—з весни до зими і днює й ночує, а під дощ—у курінь. Невеличка у його пасіка була: більш тридцяти пнів на зимівлю до омшаника він не ховав; що більш від того, те пороздає дітям, онукам, хрещеникам; два найліпші вулики—на церкву легує. Коли який лишок—на голоту. До голоти він цілим серцем припадав.

Село наше, як глянути на його, наче і не вбоге, а роздивись ближче—господи! скільки тієї голечі, що світяться плечі! Отож Євмен усю її зінав, і серцем про неї дбав; спить було й міркує:—чого кому бракує. Скорі почалася осінь, скоро впорався Євмен з оранкою, зараз він і метнеться по селу льнувати, наче попадя та стара.

Де є дівчата—не мине він тієї хати.

Прийде до однієї:

— А що, дівко! у вас прядуть?

— Авже-ж, дідусю, прядуть.

— Коли прядуть—nehай і мені півмітка дадуть. Богові в прийом—піде.

Тоді до другої і вже ніяк, як не з приказкою:

— А ну, дівко, сюди—смик, туди скок—напряди діду клубок.

Далі до третьої:

— Хочеш, дівко, заміж?—питає, наче сам не тягти, що де та в світі дівка є, щоб заміж не хтіла.

Дівка мовчить, тільки всміхається до діда; а він до неї:

— Хочеш заміж піти,—голому сорочку спряди.

Отак усіх і обійде: жодна не відмовить йому і несуть і на основу й на піткання.

Він вже сам оснує; тоді з основою та з пітканням до ткалі.

Те полотно на весні він сам вибілить у себе на лужку, покрає, скільки з голоти кому треба чи на сорочку, чи кому на штани й пороздає ще до Вшестя, а в Клеччану неділю, щоб усі були в нових сорочках.

III.

Біля пасіки й біля саду у діда Євмена тільки й сторожі було, що отой кабанець перістенький та Рябко. Ні від кого було й стегети; у нас на селі хоч і без злодія, хоч як люди ласі на садовину, а в дідовому садку без його волі хоч-би тобі хто одну яку погану гнилку взяв, ні во вік! Крий боже, щоб хто заняв, і сорочка-б на тому занялася.

А спитали-б ви, чому у діда ніхто нічого не займав? Гай, гай! треба було вам бачити, що діялося на Спаса у діда в дворі й під двором. Отоді-б ви й тямили, чому у діда садовина наче заворожена од злодіїв. На Спаса—скоро було почне дніти, у Євмена й на дворі й біля двoru чистий ярмарок: у кого тільки свого саду нема—всяке до Євмена; він кожному наділить; тому в шапку, тому за пазуху напхает, тій'у запаску насипле. Надає

садовини, тоді повнісенькі ночви стільників до церкви, посвятить і розташується собі на цвинтарі під бабинцем; сяде на муріжку, та, наче піп артус в дарну неділю, роздає стільнички й старому й малому. І не було в нашему селі душі християнської, щоб на Спаса не покоштувала меду свячого. Що-ж то за мед був! ясний та прозорий як слюза, а пахучий!.. Наче в йому пахощі з усіх квіток!

Так от чому дідової садовини ніхто й не займав: і старе й мале вважало Євменів садок наче святощі такі, що до них без дідового благословення і доторкнутися гріх, не то що!...

Вельми у нас шанували діда й слухалися його, наче батька того рідного. Не можна було за його добрість і не слухатися його. Тепер таких добродіїв нема. От згадую собі хоч-би таки про нашого козака Семена Кобзу. Прокинулася у його, не дай того господи ні кому, пожежа, та саме серед глухої ночі, ще й під вітер великий. Усе, що було і в хаті і в коморі — все вогнем взялося. Горенько Семенові-горопасі та й превелике: жінка, діточок маленьких двійко, а тут ні хати, ні хліба. Зараз дід Євмен іх до себе на зиму. Семен перегодом до громади: «зарадьте на порятунок з каси грішми на хату», — звісно в позику. Просить Семен на дерево, на майстрів — дві сотні, а громада йому півсотні дає: — «не спроможешся, кажуть, чоловіче, двох сотень вернути». А Семен змагається: «що я, каже, з півсотнею вдію? рук не зачеплю; стін не стане вивести».

Євмен тоді до його каже: «Бери, Сенеме, що дають, а то й того катматиме».

Послухався його Семен, а він тоді до громади:

— Зарадьте й мені сотнягу.

Громада дивом — дивує:

— На що вам, діду, позика?

— То вже моє діло, нічиє більш; я про те знаю, на що позичаю. Я не лабза який, не на переводню беру.

Дали йому сотню, позичили; і нікому не втамки, на що дідові гроші. Ніхто нічого не помічає, що Євмен думає-гадає.

А перегодом Євмен і каже до Семена:

— Рушай на заробітки в Таврію, а позичені гроші лиши жінці до рук, нехай потроху вивозить дерево.

Як почав його маєткословити, той і пішов.

Бачимо небавом—дід у себе на дворі нову хату закладає, та за шість тижнів і готова, немов з землі виросла. Люди дивуються: на що Євменові нова хата, коли й старій віку нема? Діти рідні про те не відають; спитають—так він або мугикне що, так невиразно, що й не розбереш, або скаже:

— То не хата, то омшаник з вікнами буде.

Чи омшаник,—то нехай і омшаник, не наше діло.

За тиждень до Клеччаної неділі почали крокви стягати. Тоді дід до Семенихи:

— Йди на прощу з дітьми до Київа.

З нашого села велика сила людей ходить до Київа святого відговітися к Тройці. Пішла й Семениха.

Євмен тоді до майстрів:

— Розбирайте хату.

Думаємо: до чого отсе дід химородить? Чи він часом не теє? Так ні-ж! нічого такого не знати.

Хату розібрали, а увечері дід скликав парубків і каже:

— А нуте, хлопці-молодці, богу на прийом: по деревині на плечі, та на Семенове дворище; за те мій морич: по чарці—по другій і липівка меду. Нуте! толокою...

Кинулась та голота: що то, сказано: молода сила! тільки вміло орудуй єю, вона тобі й землю переверне! Горить робота: хлопці носять,—майстри складають! А місяць з зіроньками їм присвічують та радіють, що в Семена на пожарищі, буцім тісто на опарі, хата росте. Тоді вже всі ми вгадали, на що дід гроші позичав.

Вернувся в осени Семен; грошенят дещицю приніс...
Дивується, та аж заплакав, як почув од діда:

— Отсе вам хата: живіть на здоров'ячко! По спромозі виплачуйте; а в касу—то вже моя голова знатиме.

Отак і звів чоловіка на ноги. А що коли-б не Євмен? Тоді Семенові—хіба з довгою рукою під монастир. А нуте, скажіть—хто-б другий отак зробив?

Отже не без ворогів було й в діда Євмена, та нема в світі такої людини, щоб на неї пси не брехали, а люди не клепали! На всіх не вгодиш: солодким будеш—злижуть; гірким—сплюють...

IV.

Багатирі, шинкарі та зайди-голови, що поверх дерева ходять—оті ворогували на Євмена. Ісько жид та шинкар Єлісей та Михайло Пихтір—і не сказати як ворогували на Євмена; приміли-б вони в ложці води його втопили, та ба! руки короткі!.. Михайло вже й становому на діда шепотів щось,—та язика прикусив, нехай би він йому руба був став!.. Михайло, та і всі вони, більш за все не любили діда за язик; таки-ж бо він у його гострий був, наче бритва та, а колючий, наче шило: кольне кого словом, так гірш, ніж швайкою в жижку. А вже коли було візьме кого на глум, так своїми жартами так умилить людину, що вона тричі упріє. Жартун був великий; жартами за людей заступався, а лиха й ворогові не зичив. Благої душі він був; вдача у його потульна була: тільки й ти його любенько приголуб ласкавим словом—він наче віск той розстане, що хоч роби з ним. А вже на перекір йому й не думай іти! Він тоді до тебе смолою шевською прилипне й доведе тебе до того, що—або роби так, як він каже, або з села втікай.

Була у нас на селі вдова—дячиха: людина уязлива, терпка, а більш за все—шепотинниця; до дівчат найпаче

в'їдалася: аби отсе вона спостерегла, що дівка до парубка бровою моргнула, зараз вона про неї по селу й покотить неславу. Люди її не любили невірна людина, облєслива, а проте ще вміла і в душу до всякого влізти. Дітей у неї бігма, робити нічого; тільки вона із хати до хати швендяє, пашкує, брехні по селу розносить... усій молодіжі в печінках вона стала. Парубки усяких капостів їй заподівали, нічим її не вгамують. От вони тоді до діда.

— Заступіться, поральте, що діяти?

— Не вважайте на неї,—каже дід,—не займайте П; нехай до краю доходить... якось воно та буде; а мое діло сторона.

Так іх радить, а собі що-иншого думає.

Йдемо ми з ним якось з міста; я базарувала, а Євмен з людського гомону бальгости набигався. Добре... Йдемо, аж на зустріч нам Варка та: вона була така низенька, сухорлява, раз-у-раз забейкана; нечепурна була... Очі у неї зелені, маленькі, немов осокою прорізані, та верткі такі, наче хвіст у ящірки—й дивляться завсіди буцім з пересердя. Та їй недовго й до серця було: сама, бачте, гакувата. так аби що та машину не по її,—вона й визвіриться й засичить вишкварком на сковороді: «Ах! ви мужва темна! Се у неї було любе слово. Євмен кілька разів казав до неї:

— Мужвою, пані-матко, світ держиться, тим то й треба з мужвою любенько; самі—зорові знаєте: ліпше з людьми ходою, як з чортом навзводи.

Так де вам! не така вона була, щоб послухалася: товста крига у неї на серці лежала. Так ото стрілися ми з нею і вітаємо:

— Здоровенькі були!

— Дай боже!... а де, ділу, був?—питає вона.

— Баньки дув.

Вона не зрозуміла та знов:

— А тепер куди?

— В куми до біди.

Варка знов не розібрала. Бачте:—тоді саме Бідиха такою ходила, так вона й подумала, що Бідиха розси-
палася, і питаеться:

— А кого біг дав?

— Та й досі баба не розбере: чи дитину, чи дівчину.

— Ну, прошавайте.

Бачимо—Варка бігцем до Бідихи: тиць сюди, зирк
туди, нічого не знати; Бідиха сидить та мички миче...
Догадалася Варка, що Євмен візка підвіз і почала вона
з того дня в'їдатися в ліда та лихословити про його, а
він мовчить та щось замишляє.

Якось в суботу—подзвонили до вечерні; йде Варка
до церкви, вона любила першою прийти, остатньою
вийти. Йде вона повз шинок; не можна нікудою було
обійти; стояв він саме над греблею; другої дороги не
було. Чує Варка—в шинку хтось так на бубні витинає,
що аж стріха ходоромходить.

— Ну, вже-ж,—думає собі Варка;—се ніхто більш,
як не Євмен... Бога у його в душі нема! Тривай-же! я
тебе на все село засоромлю. Нема того, щоб на молит-
ву до храму божого йти, а він чортів у шинку звеселяє.

Треба вам сказати, що Євмен чудово на бубон бив.
Було як утне «Горлицю», або отієї весільної:

„Такий, такий журавель,
Такий, такий диблє”.

Або: „Ти-ж було селом ідеш,
Ти-ж було в дуду гудеш”,—

так у мене, у старої жижки до танців задрижать; а
ішо-ж то в молодих!... Уся шкура заговорить!

До шинку Євмен хоч і заходив, так не на те, щоб
там чопка смоктати; з людьми любив він балакати. Не
без того, що було чаркою й покрепиться: почастує його
хто однією, а він йому зараз злачі—звома; а щоб
п'янім—ніхто зроду-віку його не бачив. Ні, ні! на що

єже великі вороги його, лисий коваль Микола та отой Михайло, а й вони не посміють гавкнути, щоб Євмен хоч раз коли був п'яним. На підпитку і я його бачила, так де-ж той чоловік, щоб без вади якої був?.. Нема такого в світі, та й не було.

Ере! так ото й стойть Варка проти шинку, та не тямить, що його діяти: яким робом діда викликати? Ждати—доки сам вийде, ніяково: і люди помітять, візьмуть на глузи, торохтітимуть: «яка стара Варка, а до музики, скажуть, така охоча, що й вечірню на неї проміняла»... Зайти-б у шинок—ще гірше... Опинилася Варка, наче в штанях без очкура—ні в тин, ні в ворота! Думала вона, думала, та як гуконе що-сили:

— Хазяїн! Шинкарю!!

Дід наче того тільки і ждав! Зараз вікно з шинку навстіж, та до Варки:

— Що отсе з вами, пані-маточко? Чи не на живіт? Може-б мені за шептухою побігти?

— Ходи сюди! ходи сюди!

Вийшов до неї дід.

— Хто на бубоні бив? ти?

— На бубоні, кажете ви? коли?

— Ще й коли!.. бач який святий та божий! Наче й нечув... Отут, в шинку, хто бив?

Дід дивується, хреститься, та й каже:

— Що отсе таке з вами? я отут з самісінького обіду, а бубону не чув... хто-б таки під святу неділю з добрих людей став бубнити?.. Се вам причулося...

Пішли змагатися: Варка своє:—ти бив, а Євмен своє:—се вам причулося. Варка аж ногами тупотить, лютує: а Євмен її хрестить та читає: «зидіте»... Плюнула Варка й геть собі греблею по-під вербами. А Євмен —бубон під кожушанку, та бігцем по-за вербами, між очеретами,—його невидко. Попередив Варку, сів в очереті біля дороги; скоро Варка порівнялась з ним, він як торохне в бубон, як заверещить не своїм гласом—

та й присіла, з місця не рушить; з переляку мов прикипіла. А Євмен в очереті другим вже голосом під бубон:

„Тири-тири тирличко!
По дорозі пір'ячко!
То-ж його розгубила
Ряба Варчина кобила”...

Тоді прихильцем очеретами, городами до господи. Хата його в головах церкви стояла. Бубон під вулик, сам до церкви.

Приходить Варка—власним очам віри не йме: Євмен на вколішках біля крилосу стоїть на молитві... Після вечерні ледве ступив лід на цвинтар—Варка до його: ну його принародно ганьбити та соромити, що в шинку на бубон бив.

Євмен уважно її слухає, тужливо так дивиться на неї, головою журливо хитає й каже:

— Не во гнів вам, пані-маточко, з вами напевне щось, мабуть господнє попущеніє: і причувається вам, і привиждається,—тут не без лукавого. Перехрестіться та ходімо вкупі; я вас самих через греблю не пущу; хоч воно ще й не вельми пізно, та повз очерет небезпечно. Люди добрі! проведім її через преблю, бачите, вона трохи стерялася.

Варка з того аж посатаніла, лютує, а дід її вмовляє, заспокоює та хрестом навкруги обводить. Люди дивляться, сміються, найпаче—дівчата, сороки ті... З того часу й покотилася селом гутірка, що Варка стерялася, що сатана раз-у-раз їй в ухо бубонить... Звісно: почали всячини додавати; стали гомоніти, що вона на людей кидається, кусається, піною з рота бризькає, що під язиком у неї щенята... Почали люди тікати од неї та й довели молодицю до того, що мусіла вона село наше покинути. Дівчата тоді страх як зраділи; ніхто за нею не жалкував. От як штучно вижив Євмен Варку; та вже за рік, чи мабуть, за два, призвався людям, а то-б ніхто й не відав, яку він кумедію вчинив з Варкою.

V.

Кажу-ж вам—жартун був дід Євмен, жартуючі і вмер; але пошли господи і всякому таку смерть тиху. Того року, як він помер, господь покарав наше село великою-превеликою посухою; з зелених свят до самого Спаса, коли не до Головосіка, дощ і не крапнув ні разу; люди й хмари не бачили. На полях усе вигоріло, навіть травою тільки той і поживився, у кого болото було, або на великій низині; жита погибли; пшениці вийшли огрійні; зерно з усього заміркувате. Недорід випав тяжкий. Ще до Різдва—що було в гамазеї позабирали, а до Стрічення і багатирі свої ями спорожнили, зате кешені понабивали. Дід Євмен, наче той Йосип прекрасний, заздалегідь вгадав недорід і цілі дві зими своїх ям не відкупував; беріг хліб. Діти трохи кривилися на його, часом злегесенька і дорікали:

— Понівечите, тату, зерно; попріє воно; пропаде, хоч-би вітром перепустили.

А він слухає те, та собі в бороду:

— Нехай ще... не попріє; в ямі ціліше буде... як помру, так ним поминатимете мою душу...

У піст так ціна на хліб підскочила, що й не скажати: три дні роби—на нівпуда борошна не заробиш. Люди з голоду пухнуть, а доксни біля людського лicha руки гріють та радіють. Отоді саме дід Євмен і показав свою добрість: покликав злидарів, відкопав яму і все чисто з неї жито пороздавав за спасибіг. Кинулися люди до млина, наче на ярмарок. У нашему селі славний млин водяний. Повеселіли люди, мелють та Євмена благословляють. Намололи і Великденъ святий зустріли не з заплаканими очима; усім голодним Євмен слізами втер.

Пречули перекупці, що дід дурно хліб людям роздає, та до його:

— У вас ще яма є?

— Авже-ж є! повна, не порушена.

— Продайте нам.

— Годі! я ще не здурів, не продам.

— Чому?

— Тому, що мені грошей не треба; а у людей хліба нема, та й самому треба на дорогу. На тім тижні рушаю на той світ...

В середу на провідному тижні й другу яму відкопали. Зерно до млина. Перемолов, два засіки борошном набив. Тоді кличе майстрів і каже:

— А нуте лишень! заходьтесь та злаштуйте мені хату нову, та гарну, дубову, простору,—щоб не тісно було лежати, не важко сиру землю держати.

Зробили йому труну, славну таку з горбатим віком. Виготовив він зараз усе, що треба про смерть: сорочку гаптовану, покривала, рушники до хреста й до корогов, хустки під мари, а в суботу заходить до мене:

— Завтра по обіді, каже, прихόдь, Уляно! Обмиєш мене та на той світ причепуриш. А сьогодні нехай люди по борошно йдуть.

Я слухаю його і не тямлю, що казати, що діяти: думаю—се дід жартома; а серце мое чує, що ні!.. сплакнула нишком собі й мовчу.

І справді воно так сталося. Вгадав дід. Його праведній душі, мабуть, янгол подав звістку про день смерті. Перед вечернею,—дід роздав убогим борошно, попрощався з людьми, висловідався у отця Харитона. Другого дня за службою запричастився, прийшов з церкви до господи, нічого і в рот не взяв. Попрощався з усім родом, ліг на лаві, перехрестився і тихо-претихо заснув—переставився, наче свічка та догорів.

З великою шаною ми його поховали. Усі хрести, усі корогви з церкви за ним несли. Усе село було на похороні.

1892 р.

БАБА ЯВДОХА.

Була неділя перед Паликопом. Люди вже обжалися; почався коповіз. Під косовицю хліборобам не до того, щоб празникувати, а найпаче за день до Паликопа. Хоч і неділя свята, а треба зараз після служби за возовицю. Нехай вози риплять, нехай і воли з утоми не ремигають, а нічого не ъдієш—треба!.. По завтому Паликопа,—тоді й спочин... На Паликопа не можна возити; а сьогодні хоч і неділя свята, а в кого полукипки на полі, тому бог простить.

Мабуть і отець Сидір такої думки, бо до служби божої подзвонив з сонцем і в церкві не нагадував людям про «помни день суботній». Чоловік він з головою: тямить, що «довліє дневі злоба його»; та й в самого увесь лан у полукипках. Старенький тесть його отець Корній радить саме на Паликопа перевезти жито з лану толокою. Отець Сидір і сам не від того, але-ж попадя змагається, не хоче, каже: «Тільки почни возити копи на Паликопа, зараз грім тобі гумно спалить». Отець Сидір, чоловік з освітою, на забобони не вважає і не йме віри, щоб святий Пантелеймон-цілитель гнівався за те, що люди в день його возитимуть копи: його діло лікарське, а не хліборобське... Та ще так гнівatisя, щоб аж грім насилати й палити клуні, або вози з копами... Се й для простої людини було-б не статичне... Так собі міркує отець Сидір, а проте не хоче на Паликопа коповіз толокою справити; бо «якось воно ніяково»,—як каже він, а сам собі думає: яка-будь зло-

ворожа душа лиходійна візьме та й підпалить тобі столу, а на Паликопа звернуть, скажуть: «божа воля».

І от селяни-хлібороби після служби божої, замість снідати, пообідали раненько, спочили, та, скоро сонечко розповнилось на все небо, взялись до роботи, яка кому мутила. Вийшло справді добре: боже богові, а людям людське. Парубоцтво й чоловіки взялися копи возити; молодиці з дівчатами хто коноплі мочить, хто льон прачує, хто на городі порається; люди старого віку, правда, нічого не роблять. «Нагрішиш,—кажуть вони,—а тут до тебе смерть: не дастъ і відмолити гріхів»... Явдоха Жмурка й собі «сидить, згорнувши руки»; вона і себе до старих людей горне і теж гріха боїться. А лійсне—яка вона стара? Чи повернуло на п'ятій десяток, чи може й ні; з-під очіпка срібна нитка у неї не світиться; твар—як огірочок, і вся вона така ще струнка, постатна, бадьора, що хоч-би й на рушничок, так-би не встид було; а проте вона себе до бабів... Баба вона тому тільки, що, повдовівши в ту останню холеру, пішла бабувати. Чоловік її, Прокіп Жмурка, за фершала в селі був; дітей ім бог не дав; от вдова, щоб «мух з стелі не зганяти», і приміркувала собі бабувати. По чоловіку люди її фершалкою й досі зовуть. Є у баби Явдохи ще й друге прізвище: «по вуличному» люди Квочкою її продражнили. Ще дівкою так її «охрестили». Прізвище справді наче смола до дратви! гортань у Явдохи така якась, що як говорить, наче та квочка біля курчат квокче.

Не скажеш, щоб селяни любили бабу Жмурку: вдача у неї занозиста; однаке й не цураються її: вона, кажуть, замишлянка і голова у неї не з моркви; вдайся до неї за порадю, вона тебе наче мати рідна напутить. За те-ж не ловеди господи і зачепити її! реп'яхом ув'язне до тебе; натягачем жили з тебе тягтиме, доки до свого берега не дотягне.

Залічивши себе до бабів, Явдоха в свято або в не-

ділю й за холодну воду не візьметься: така-б то вона свята та божа. Скоро заблаговістять до церкви, Явдоха зараз у себе в хаті лампадку перед образом засвітить, набере в покришку жару, насипле туди ладану, повну хату надимить «во славу божу», а тоді до церкви; подасть на часточку, свічку перед Іваном Воїном обмінить, стане в бабинці й на повну губу вичитує, стоячи на вколішках: «Царице моя преблагая»... Вернеться з церкви, знов наладанить, проскурку з'ість, пообідає, спочине, а вставши, чи до кого з багатирів на бесіду, чи сяде біля свого двору на колоді та соняхи або на сіння лузает.

Отець Корній бабу Явдоху якось нехтує,—сухо до неї, непривітливо; а молодий «батюшка»—так приязно до неї і з шановою. «Батюшчина» попадя на самому покуті її сажає; за те й баба Явдоха листочком до неї... Коли не повісмо льону, так клунок шеретованого борошна пшеничного примчить, або там ягничку прижene, чи іншим, чим бог пошле: «всякоє даяніє благо».

Сьогодні, спочивши своїм звичаєм по обіді, баба Жмурка вбралася в кубову корсетку (картастої плахти вона, спочиваючи, не скидала), вив'язалася каймистою хусткою і пішла спершу на город: виломила здоровий, наче той підрешеток, сонях, обчистила його, заложила за пазуху й рушила за браму. Тут у затінку під розлогою вербою сіла Жмурчиха на колоду, лускає собі соняхи та позирає по вулиці на обидва боки... Нікого нема..

— І де ті люди в бога поділися,—каже Явдоха собі на думці,—молодіжь... ну, та вже звісно... віру святу загубила й про бога забула... Молодіжь!.. ох! ох!.. Довготерпеливий єси, владико!.. В іншого матерне молоко на губах не обсохло, а воно верзе: «пекла нема»... А ще-ж отсе старі? Подумати-б, ще й вони за роботою, так невже-ж і вони бога в животі не мають. щоб у неділеньку святу робити? Чи багацько-ж і наростиш! Тіль-

ки гріха заробиш... Розпустив людей наших отець Корній; та не довго воно так буде: батюшка Сидір підтягне ім через сідельника...

Дзьобає баба Явдоха соняха, а з твари її знати, що нудьга її бере, що яzik у неї свербить; хочеться їй перекинутись словом, піднебення язиком почухати, та ні з ким... Сама єдина. Вона скинула очі на супротилежний двір Якова Орлюка й голосно мовила:

— Добрячу лісу спорудив Яків, та шкода, що загату повузив, на солому поскупився; що-б було на одну п'ядь пустити ширше, була-б загата хоч куди! А то, глянтесь, яка вузька, наче штани у нашого Миколи-москаля... Сказано: погань... Он і присохи... Хіба такі-б треба присохи під таку лісу!.. Якісь коряві та погнуті, покручені... Може хапані... Каже—«купив». Може!.. Тільки-ж добрий хазяїн такого покруччя й на топливо-б не купив... Ач! клята лушпина! Взяла та в зуби й зав'язла. Тьфу! Не випала каторжна!.. Тьфу!.. Не подається вража личина; треба пучкою!..»

Вийнявши з зубів лушпину, баба Явдоха знов очі на Орлюків двір і знов каже:—«Купив! А чи було-ж у його купило? Може, а може й ні; де-б воно у його взялося? Теличку збув на проводах; се правда... «Двадцятку, каже, взяв»,—се брехня! Наче я не знаю тієї телички! Не така вона захарчована була! Шерсть повиласила. Може десятку хто дурний і дав; так-же на ті гроші треба було сім'ю до нового прохарчувати... Сама бачила, як борошно купував; а з чого-ж на присохи?..»

Тим часом з Орлюкового двору вийшов рудий, волохатий кундель. Ставши серед вулиці саме проти баби Явдохи, кундель глянув угору, позіхнув, погріб лапою землю й ліг проти сонця, згорнувшись клубком.

Явдошині думки з загати та з присохів перелетіли на кунделя.

— Який старий отсей кундель,—думала Явдоха, лузуючи соняхи.—І чому він досі не здихає? І чим він

живе? Теж мабуть хапанцями. Не тямлю, на що Якову здався отакий беззубий дармоїд? На хвіст йому наступи, так і то не гавкне... У самого діти трохи з голоду не пухнуть, а він беззубого собаку годує... На мене—я-б йому давно вже губки з проторгом дала, а йому мабуть старого уривка шкода, щоб на суху гіллю. Говори-ж!.. Чудні люди! Он і в старої Гривихи два коти-дармоїди. Колись вони справді на предиво були коти, наче ті хорти; устережуть було й садовину, і городину; не дадуть горобцям ні соняхів, ні конопель повипивати; так коли-ж то те в бога було! Я ще діувала; а тепер—що з них? Яка користь? Зимою на печі, влітку на сонці кістки гріють, а голопуцька-мишенята не піймають. Час-би давно їх або зашморгом на осику, або з печиною в ополонку; а вона—дурненька Уляся—доглядає їх, годує; часом сама до рота не донесе та їм віддасть. Здитиніла баба, у слід старої попаді йде: та, бач, теж сама не доїдає, та годує дармоїдку—кульгаву й німу Кулинку. Ну, так у Кулинки-ж, хоч вона і німа, і каліка, а душа все таки християнська, мирована; за неї богу на прийом піде; знає, що не марно годує... На тім світі згодиться...

Явдоха, згадавши про «той світ», так замислилась, що й не спостерегла, звідкіль взялася біля неї красуня-дівчина Параска Максименківна. А коли дівчина промовила до неї: «Добрий день, бабо Явдохо, з неділею!»—так Жмурчиха так здригнулася, і що трохи-трохи не впустила з рук соняха. Перегодом вона мовила:

- Магай біг, небого! А куди се? На визирці?
- Ні, до попаді льон прачувати...
- А я думала... на визирці...
- Нікого мені визирати.
- Говори таки: «нікого!»—наче я така дурна, що нічого не бачу, не чую й не знаю...
- А кого-ж я визиратиму?—спиталася Параска. Твар її зашарилася, немов проти полум'я в печі.
- Вже-ж нікого більш, як не отого клишоногого

горобця Хоменка! Знаємо! Ох, стережись, дівко! Лабузник він! Щоб не довелося русу косу без вінця під хустку сховати...

Параска спустила очі на свій мережаний поділ, ще більш почервоніла, стиснула легенько плечем і мовила:

— Ніхто того не діжде...

— І дай боже!.. А то знаєш... тепер парубки гаспиди... Звісно, діло дівоче... До діування треба й милування... Він парубчина—не взяв його кат!—заміристий, з клепкою в голові... Але-ж самим жениханням не наїсися... Голий він, як лопуцьок.

Параска, ще підводячи очей, наструньчила уші.

— Голий, кажу, та ще й заплутався. Ось на лишень соняха! Присядь та лузай; попадин льон не втече.

Явдоха відломила шматок соняха й подала Парасці.

— Дякувати вам, дядино! У мене й свій є за пазухою.

— Моє не в лад, так я з своїм назад. Так сідай... Хлопець він, кажу, не повстяний, а проте, мабуть, не бути козі на торзі. Шинкарська нитка вже йому луснула, лусне й друга, бо не вміє старших людей пошанувати...

— Кого се, дядино?

— Та от хоч мене першу. Якось на проводах—йду я з міста, а парубки—юрбою проти мене: усі розступилися, дорогу дали і вклонилися; а він—клишоногий горобець,—наче його стовма поставило; хоч-би тобі руку до шапки приложив... Ну, я-ж йому сього не подарую... Іллі вже минуло, а він про позику й забув; грошей не несе... Я позичала йому, знаючи, що він шинкує; а тепер, коли його з шинкарства беркиць в помийницю, я не то під вексель, а й під застанову шага не дам. А що взяв, то верни; а то в суд... Та чом ти не сідаєш? Більше вже не підростеш... присядь.

— Ніколи, дядино! Треба до попаді, а потім на вигін з дівчатами проти череди...

— До попаді!.. На вигін... А нема, щоб батьку-матері помогти.

— Я й сама хотіла їхати з батьками по копи, а вони кажуть: «Не треба, йди погуляй; ти й так за жнива затруднилася». Я й пішла та думаю, що погуляю, а що й попаді відпрачую.

— І гуляй на здоров'я... проти волі батьків, звісно, не їти, а проте не треба з думки спускати й приказку, — знаєш? — «Гулі не одного в постоли обули». Молодому що! Коли й погуляти, як не замолоду, та ще в неділю.... От я й стара вже, а теж не від того, щоб погавити... Та ну-бо, присядь!

— Ні, дядино! От, як біг свят, ніколи.

— То йди, здоровенька... Я отсе присіла, визираю —стережу свого харциза; та самій якось нудно, а люди, наче серед ночи, не видно їх і не чутно.

— Якого се харциза, дядино?

— Та не кого-ж більш, як не отого Митрика Походенка. Що то у нас з ним буде, так і сама собі не скажу. Мабуть зваримо пиво людям на диво... Ну, так іди вже, дівко, йди,—не гай часу!..

Але-ж Парасці тепер саме й закортіло не йти, а сісти; вона забула і попадю, і вигін, і череду. Походенко її зацікавив. Коло якого там «пива» захожується баба Явдоха? Походенко про Параску людина не чужа: вона хоч і митикує про рушники з шинкарем Хоменком, а серце її тягне до Походенка. Походенко і безбатченко, і голота, і наймит, зате красюк; а Хоменко хоч і кли-іоногий, так у його худоби й поля, і грошей на всю губу.

Мнеться Параска ні в сих, ні в тих... Сісти хочеться біля Явдохи, та ніяково сісти; сама-ж тільки що казала: «ніколи»... Баба Явдоха з Парасчиної тварі добре бачила, що кортить дівці і навмисне дрочила її:

Йди-ж, небого, йди вже... не гай ні себе, ні людей: попадя тебе ждатиме.

Параска скривилася й трохи що не плачуши, мовила:

— Треба йти!.. Прощайте, дядино!

— Щасти боже, небого!

Баба Явдоха провела Параску аж доки та не повернула повз церкву до попового двору.

**

«Гарна дівка отся Параска,—говорила собі на думці фершалка, дзьобаючи соняхи.—вродлива, краля. наче намальована. Отаку-б моєму діверові, так була-б пара!.. нічого-ж не вдієш з зліднями. Коли-б хоч землиця була; а то що там у батьків у неї? Чу буле на чотири упруги? Ледве! А у дівера теж зайцю на півгоней. Він то на мої землі зоріє, наче кіт на сало; але-ж ще не вгадати, де того чабака лівати: чи в борщ, чи засмажити... Схочу, запишу на його; звісно, з собою в труну не заберу; а не схочу—на храм божий лег'ую... Коли-б він не дівер мені був... гм! Побачимо... Як він коло мене, так і я коло його... Гарний він козарлюга! Як ц можне, так наче на тебе хто приском сипне і разом медом по губах помаже... і пече воно, і солодко... Тьфу! Лушпина знов зав'язла, мабуть за те, що я таке подумала, та ще проти ночі... Тьфу!.. І не ввели нас во іскушеніє... Клятий сатана! Лізе на думку, наче злодій до скрині... Ослаби, остави, виждь, моя помишенія... Знов лушпина в зуби. Чи не покинути-б мені соняхи? Коли-ж і так нудно сидіти... Так отсе-б то Парасці з клишоногим «Ісайю» проспівають! Побачимо! І яка йому з неї користь? Тільки що красючка, так-же «краси не з'їси»... А Походенко—безштанько: ледве на пару волів збився... Заходився був до «монополю»: там-би йому добре було, так-же учителька перебила, а був-би зібрав копійчину. Шинкареві все одно, що кобилі на отаві в пастовні: пасись до-схочу, та тільки й про вовка не забувай... Та Походенкова голова тямить, як поводитися з акцизними вовками! І очі у його прозорі. От коли-б було не

принесло от сього монополю, розташувався-б він власним шинком! За рік, за два була-б у його й хата, і кімната, і гайок, і пастовень, і левада!.. Воно хоч і клишоноге, а метке... Що то воно буде з сього монополю? Чи на добро людям, чи на лихо? Мабуть, як на кого: доброму на добро, а лихому скрізь лихо... Горілка, кажуть, посмачнішала... Може й так... самій не доводилося коштувати: у Лейби на розторжю взяла собі відерко, то воно й протягне у мене через усю зиму. Яка з мене питуха? Така, як з божої корівки; єдине про людей держу: без чарки не можна, а коли-б не люди, так про мене—хоч би її й вік не було!..

Тієї самої хвилини баба Явдоха почула: хтось вулицею йде і співає:

„Як гуляв, так гуляв
У чботях без халяв” ..

— Се мабуть Терешко Кучменко?—промовила Явдоха. А пісня все близшла:

„Десь халяви погубив,
Закаблуки покривив,
А підошви хтось украв.
Лишилися переди...
Переди-ж ви, переди,
Не доводьте до біди”...

— Се ти, Терешку! Магайбіг!—озвалася Явдоха. А Терешко, буцім не до його, своє веде:

„Он, ген на горбочку
Сидить дідько в черепочку”..

— От, чоловік! От, пекельна душа!—говорить собі на думці Явдоха.—Я йому бога, а він мені дідька!.. Терешку, се ти?

— Чи я, чи не я, спитай кого іншого,—відповів Терешко, спинившись проти Явдохи. На ногах у Терешка дійсне якісь шкарбани без халяв; на хребті латана свинина на опашку: розхристана сорочка чорна та й та без застяжки; на голові вилисіла шапка, але на-бакир.

— Ось ну, лишень, ягідко моя, благослови попліч
сісти; біля тебе й я помолодію.

— Сідай,—місця стане.

Терешко, сідаючи, якось не вгадав, та замість на
колодку, сів Явдосі на коліна; вона пхнула його межи
плечі й мовила:

— Цур тобі, п'яне барил! Отсе ще вигадав! Що
мої коліна—ослін про тебе, чи що? Геть!..

— Хіба я на коліна тобі?.. Гадав на колоду!.. Та
хоч-би й на коліна, шкоди тобі не буде.

— Важко, дурню! Таке опудало! Глянься! Ше ко-
ліно роздавиш.

Терешко сів доладу, облизав губи і, вискаливши
зуби, мовив:

— Чую, що молодію біля тебе...

— Стара вже.

— Ба, коли-б у мене така стара!..

— Твоя Маруся молодіша за мене.

— Не був я у неї на родинах, не скажу... Та хоч-
би й молодіша, що з того! Не чепурна та сухоребра.

— На що-ж брався з нею, коли вона тобі не до
смаку?

— Тоді, як я брався, вона була пухка, наче тісто
на опарі, і моторна, наче грушка краснобока, а тепер!..
От коли-б така, як ти, поздоров тебе боже!

Явдоха стулила губи, всміхнулася й мовила:

— Літа хоч кого висушать... Се ти обжинки спра-
ляєш?

— Вгадала, як в око вліпила: обжинки!... На печі
оправ, на припічку сіяв; у Лейби зажинав, у монополі
обжався... Чисто обжався, останнього п'ятака дожав...
Все через неї...

— Через Марусю?

— А то-ж через кого?

— Ой чи так воно! Була-б я твоєю Марусею, не
пив-би ти у мене.

— Може-б і не пив... Вона почала, а я за нею; вона в горох, а я в сочевицю! Коли вона чвертку, так мені й бог велів пікварти! Коли-б вона не така неслухняна!.. ге-ге!.. Спершу було якось воно й теє, а потім!.. Хтось їй дуру в тім'я як пустив, ну, вона й згедзкалась!.. Сказано!..

— А вже-ж сказано: «за ледачим чоловіком жінка пропадає...»

— Се не до мене... Чим я ледачий?.. Коли-б у мене така жінка, ну, от як ти, Явдоха! Нівроку тобі! Ге! Я ще вибрикував-би так, що аж искри з очей сипалися-б... От воно що! А то... Та ліпше люльку запалю та помовчу.

Терешко витяг з-за пояса сакви, де звичайно була у його люлька, тютюн і сірники. Явдоха спинила йому руку й мовила:

— Ні вже! Біля мене не дими: я диму не виношу—зараз: бухи-бухи! Було й небіжчик скоро захоче оту погань в хаті смоктати, я йому люльку з зубів та в помийницю, або в піч!

— Яка-ж бо ти сердита! От не сподівався такої. Та нехай я й перетерплю, тільки ти вже зглянься на мене та зарадь мені коповичка.

— На пропій?

— Тепер пропою нема; тепер монополь став.

— Не вмер Данило—болячка вдавила. Не дам... скupo в мене на гроші.

— Чи скupo, чи не скupo, а позич: вельми треба. Учора переборщив, а сьогодні й ріска в роті не була, аж в горлі пересохло, в голові ковалі кують... Коли-б не монополь... на віру-б похмелився, а то-ж все на готовика! Позич! За мною не пропаде, відроблю... три дні молотитиму.

— Поденного молотника мені не треба; у поденного треба над душою стояти; я сього не люблю...

Я по-божому: яка робота, така й плата; у мене—
від копи.

— Я й від копи не відказен; за день копу зіб'ю; ну,
за коповика—три копи не обидно...

— Багато... буде.

— Нехай і чотири; ще сам і перевію.

— А з току в комору перенести, хіба се чиє діло,
як не молотницьке? Вже-ж не самій мені клунками
плечі обдирати.

— Звісно, у тебе плечиці пухкі, не до того... Нехай
я й переношу. Давай вже швидче коповика, а то аж-аж
кортить, так і тягне до учительки в монополь.

— А не збрешеш-же ти?

— Отсе таки! Ще що вигадай! Наче ти коли ловила
мене на брехні! Наче я не Терешко! От тобі хрест свя-
тий: зараз після другої Пречистої й змолочу тобі чо-
тири копи жита.

— А харчі чиї будуть?

— Вже-ж твої, бо у мене нема; ще й почастуєш.

— Коли так, так щоб не обидно й на мене було,
накинь ще копу ячменю.

— Коло ячменю багато заходів: його треба коло-
сувати. Нехай вже—копу вівса...

— Цс! Коли вівса, так не гріх півтори копи.

— А бий тебе сила небесна! Нехай вже й так;
давай тільки швидче, не дратуй!

— Поспієш, не втече.

Явдоха повагом достала з-за пазухи гаманець, роз-
шморгнула його, виняла коповика й, подаючи Тереш-
кові, мовила:

— Бач, який новенький, аж сяє! Шкода і з рук
випускати... Як-би кому другому, то-б і не дала такого
ліскунця. Бачиш?

У Терешка забігали очі на ліскунця.

— Давай швидче, не дратуй!

Явдоха стисла ліскунця в долоні й мовила:

— Невже сам усього й положиш?

— Та яке тобі діло до того? Давай, а не то будь ти не ладна,—плюну та й піду до Берка! Утроба у мене не прірва; коли сам усього не подужаю, людей почастую... Ну, ке!

Явдоха розгорнула долоню.

— Ай, як блищить... любо!..

— Про мене все одно: чи блищить, чи цвіллю пало, аби його взяла учителька в монополь. Давай!

Взявши коповика, Терешко рушив далі, співаючи: «І учора пила, і сьогодні пила»...

А баба Явдоха наче засмутніла чогось і, хитаючи журливо головою, говорила собі на думці: «Нещасний отсей Терешко! Работяга з його на все село, а нещасник на цілий світ: до чого не візьметься, не пайдить йому, і люди до його якось не по-людськи; а що він кому лихого заподіяв? Що впадає до Зіньки-покритки, так яке кому до того діло?... Мабуть без того вже не можна людині прожити; у всякого Гриця є своя лтиця; у кого від бога, у кого від сатани, як кому на роду написано... Коли-б ще у його така жінка, як у людей, а то... прости господи, та й годі. Так бач: вона хоч і хльорка, а про неї мовчать, бо вона перед усяким трохи не в ноги падає. А він язикатий, не зможеть; от про його й плещуть Хоменки, і Гусаченки, і Паньченки... Ат! Про кого у нас не клеплють! Будь чистий як лід, білий, як сніг—обнесуть тебе з голови до ніг»...

Явдоха поклала руки на коліна, скинула очі на небо і загадалає. Перегодом знов каже собі: «Що-б воно було, коли-б ми були з Терешком побралися? Бідували-б... Він то до кохання щира душа, і я його кохала так, що й людей за ним не бачила; було уночі при місяцю в садку під вишнею, як пригорне мене до серденька, як цмокне, так я й землі під собою не чую... чую тільки, якось поза шкурою у мене горить!... І те-

п'є гарно згадати. Отже й добре, що батьки не дали нам побратися; тоді я нарікала на їх, а тепер тямлю свій гріх. Що-б з нас було? Старці. А коханням та милуванням не наїсся. Вже як я за фершалом була, так було скоро побачу Терешка, так мене й потягне до його; тямлю, було, що й я-б його до себе духом притягла, та не можна—закон боронить. От коли-б він був не брався з Марусею, тепер би... Я людина вольна, є що пити й їсти... Так стала-ж вона нам на дорозі... і смерть її не бере... За фершалом прожила не голодуючи, зате й не кохаючи. Сварки та лайки багацько у нас було. Коли-б він не був таким потульним, а я не була такою настирною, то може-б і любилися. Та вже нехай царствує! Списибіг, що не покинув мене без хліба: надбав і хліба й до хліба, а споживати ні з ким. Дітьми господь нас не благословив, не скажу, за чий гріх і хто тому винен? Здається, не моя душа тому спричинилася: наш рід сіменистий... он у сестри Оришки—що годок, то й синок. А може без дітей чи не лучче. Самотою, звісно, нудьга бере, але-ж і діти чужа користь, а клопоту з ними, клопоту того скільки!... Бог розумніший за нас; знає, що кому припадає. Та ще які й діти вийдуть?... Он соловей тільки доти й співає, доки дітей не виведе! Тепер моя голова побивається сама за-для себе; сама собі пані й господиня! Ляжу не гужена, встану не суженя; усього в мене вдостач, ще й людям помогаю. От і Тершкові: коли-б не я, хто-б його порятував... А прийде час подушного: до кого, як не до мене? Спробували-б кинутися до кого іншого. От хоч би до Паливоденка: він би з них самий процент такий здер, що стовпа до віку-суду не виплатили-б; а я процентів не беру, а по-божому: «друг друга тяготу носіть». Знаю, що люди наші вбогі, але вони добрі й по християнському самі чужого не хочуть. Я поможу грошими, а мені віддячать роботою: хто позичить кар-

бованчика, той подякує молотничком на день; кому лва, той деньок покосить; а за п'ять—три дні по-пожне; прийде свій час, і позику верне. Отак треба з людьми»...

Хто зна, чи довго-б баба Явдоха поринала в своїх споминках і куди-б її занесли її думки-гадки, коли-б вона не почула, що поблизу скрипить віз і знайомий голос гукає: «Гей, Соловий! Гей... Гей, Перістенька!»

Явдоха скинула очі туди, де рипіло, і мовила:

— Він, він! Його періста корова, його й голос. А ну, вези, вези; та куди то ти привезеш? Якої ти мені заспіваєш, пане Походенко!

Походенко віз жито. Порівнявшись з Явдохою, він жадної уваги на неї не звернув, немов і не бачить її. Собкаючи на Солового та хвиськаючи по вітру пugoю, Похоленко ніби навмисне відвернувся, щоб не бачити саби Явдохи.

— Чи бач! Чортова хамиза,—подумала Явдоха,— наче мене й не бачить і на добрий день не скаже! Навіки-б тобі повилазили!

— Здоров був, батьків сину!—озвалася Явдоха, умисне говорячи замісць імення «батьків сину», щоб нагалати Походенкові, що він безбатченко.

Похоленко, повернувшись трохи до Явдохи, мовчки кивнув їй головою. З такої неввічливості баба Явлоха аж затремтіла; однаке й виду того не подала. Здергливо, навіть ласкаво мовила:

— Ось спинися на часиночку, батьків сину! Щось маю тобі сказати.

— Тпrrr!... Кажіть швидче, не гайте мене.

— Звілкіль, батьків сину, житце везеш? Поможи тобі боже!

— Спасибіг! З Харкового підмету.

— Так я й думала: жито, як те золото; зараз знати, що з Харкового підмету. А скільки нажав?

— Три копи та десять снопів.

— Добре́нько! Там того й підмету на пів-упруга чи буде... Що-ж ти не кликав мене розтикати коли і тепер двір мій минаєш? Хіба не тямиш, чий то підмет?

— Я брав його у Шведченка! Прощавайте! Гей, Соловий!

— Ні, батьків сину, не гей, а тпру! — З отсим словом Явдоха стала проти віяй й, розчепіривши руки, говорила: «Або верни до моєї клуні або тут стоятимеш, а далі не пущу. Підмет мій, Шведченко не мав права віддавати чужу землю. Я мовчала, як ти орав: уповала, що ти людина чесна, мого не схочеш і привезеш мені половину!»

— З якої речі?

— Підмет мій! А не хочеш половини, так і все відпозиваю... Чуєш? Чий підмет?

— Звісно, чий!

— Не твій?

— Так що, що не мій?

— Коли не твій, то й жито з його не твоє..

— Жито мое, бо воно моя заслуженина; я орав. я сів, я й жав...

— Нехай! А земля, кажу, чия?

— Божа.

— І ти божий, і я божа, і все і вся на світі боже; а він святий, як хотів, так і поділив між людьми... Земля моя з діда, з прадіда, споконвічна моя...

— Я про те не вістен; я знаю, що я заслужив собі...

— Не в мене заслужив... Зашинував...

— Хоч-би й так... Яке вам до мене діло!

— Не до тебе, а до моєї землі... Підмет мій, а ти взяв та й зорудував ним; думка у вас з шинкарем така: Явдоха людина стара, бездітна, вдова; на що їй! Позивати не піде, за неї ніхто не вступиться. Отже брешете, вражі діти! Бог за мене заступиться, та свя-

тий угодник його Іван Воїн! Позиватися я не охоча, а коли треба, позиватиму. Сама дійду хоч-би й до царя. З лихими й я лиха, а з добрими добра: і кажу тобі, і прошу, наче яку добру батькову дитину: верни болів до брами та скидай половину в моїй клуні, а половину вези собі на здоров'я; от воно й буде без сварки, без лайки, по-божому, добренько.

Походенко хвиснув пухою по вітру й смикнув за налигач; потім наче щось приміркував собі, й, повернувшись до Явдохи, мовив:

— Годі! Не зводьте часу ні собі, ні мені! Ви ка-зна-
що химерите; замудрували з нечев'я, а мені ніколи.
Хоч-би той підмет і ваш був, на що-ж ви його поки-
нули пустувати? Гуляючи, він би бурянував, висна-
жувається-б.

— І нехай-би собі гуляв! Мое! Тобі до мого зась!
Свята земля нехай хоч скільки гуляє, не струхлявіє,—
вона не деревина; і не зледащіє так, як оті гультяї, що
го шинках волочаться. Ну, рушай! Я сама й браму
тобі відчиню.

Походенко свиснув.

— Гей, Соловий! Гей, Періста!

Явдоха стала саме проти вія і мовила:

— Верни до брами!

— Не поверну!

— Не повернеш? Ні? Так і стоятимеш отут... не
пушу!

— Геть-же, бабо Kvочко!

Явдоха з цього слова спалахнула, наче сухий хмиз
від підпалу й гукнула:

— Бодай-би ти на живіт і день і ніч квоктав та й
не переставав!... Не пущу!

— От присікалася, наче оса! Пристала, наче шев-
ська смола! Бабо! не мордуйте ні себе, ні мене; не
загорожуйте волам дороги. Чого ви лізете? Яке се
ваше жито? Позивайте, коли воно ваше, а серед ву-

лиці не грабуйте; бешкету не заводьте!... Хто землю орав?—Я!—визвірився Походенко.

— Бодай-би тобі віспа твар поорала!

— Сіяв хто?... Я!...

— Бодай-би тебе короста обсіяла!..

— Жав хто? Я!

— Бодай-би тобі печія утробу жала!..

— Гей!...

— Не гей, а...

Явдоха не договорила, Походенко з серця оперезав пухою Солового! Соловий рушив; війя вдарило Явдоху під серце, і вона покотилася на землю.

— Ой, ой, ой!—голосила Явдоха,—Рятуйте, люди добрі, рятуйте! Убив мене, убив!...

— Тпру, тпру!—гукав Походенко на волів.

З Явдошиного двору вибіг наймит з наймичкою, небавом повибігали на гвалт і сусіди й обступили Явдоху: вона стогнала....

**
◆

Заким люди розпитувалися, Походенко схаменувся й рушив з возом, озираючись инколи назад.

— Держіть його, душогуба, держіть, а то він утече, держіть!—стогнала Явдоха.

Ніхто з людей не рушав, стояли округи Явдохи, знати, ні кому і в гадках не було спиняти Походенка.

Наймит з наймичкою підвели Явдоху з землі, взяли під плечі й повели в господу. З твари знати було, що Явдосі справді не гаразд. Вона казала положити себе на ліжко, а хлопцеві що духу бігти до попа, щоб прийшов сповідати й запричастити.

Було вже під вечір; сонечко цілуvalо вже верхи високих осокорів і лагодилося сказати людям «на добра-ніч».

Отець Сидір порався в клуні на засторонку.

— Кидайте, батюшечко, все,—заторохтіло Явдо-

шине наймитча Оверко, та беріть швидче дари святі та до нас... У нас не гаразд... Ох, та й утомився-ж, біжучи до вас! Ходіть швидче... Походенко фершалку ббив!...

— На смерть убив? Коли се саме? Як? За що?— питавсь здивований отець Сидір.

— Ще не вгадати, чи на смерть, чи не на смерть... я побіг, так ще жива була, а може вже досі й простяглася... Ходімо: там вже про все довідається...

Отець Сидір трохи скривися, почухав за вухом, однаке не гаявся й зараз пішов.

— Що отсе таке з вами, Явдоха?—спитався піп, прийшовши до фершалки в хату.

— Ох! І рада-б же я, батюшечко, усе до крихти розказати, та не спроможуся. Не скажу, чи стане у мене сили молитви за вами вичитати. Дихати мені тяжко! Хоч-би сповідь приняти, хоч-би без причастя не вмерти...

Отець Сидір пильно подивився в вічі недужій, приложив до чола свою долоню, подержав живчика, стenuv плечем, промовив: «Гм», висповідав і запричастив.

— Отсе він так мене війєм за моє жито... з моєї батьківщини... під саме серце, як зацідив, я й не стямилася! Убив!... До світа не доживу...

— Дасть біг, минеться!—заспокоював отець Сидір, прощаючись: «Благость божа велика, а чуда його по гсяк час!... Щира віра та тепла молитва й не таких хорих з одра підімають... Молітесь! Рука всевишнього одверне смерть».

Явдоха казала Оверкові бігти й покликати діверів переголом озвалася до наймички:

— Дочки, Кулинко! Ти тут?

— А то-ж де?.. тут.

— Добрењко! На дворі смеркло вже?

— Темно ..

— Засвіти-ж лямпадку; нехай горить богові на

прийом... Ох-ох! Приходить мій кінець! Нічого не бачу, не розберу. Ти-б мені подушку поправила, а то он-як скотисто... Еге! Отак, дочко! Отак... добре. Отсе мені трошки відпустило... Господь хоче, щоб людина до пам'яти прийшла та з людьми попрощалася. Так от-що, донечко! Словідалася я попові; тепер ти мені як на сповіді скажи: який за тобою є такий гріх, що отсе я його покутую?

Кулинка зливувалася й мовчала. Спершу їй здалося, що Явдоха вже не при собі, конає вже; вона хотіла вже бігти з хати, але Явдоха знов мовила:

— Чую, дитино моя, чую, що душа моя покидає мене; а за який мій гріх така кара тяжка, не тямлю. Чи не прогрішила ти, дитино? Чи не робила чого в свято, або в неділю? Може пряла?

— Ні, не пряла? Коли мені було за вашим ділом на себе прясти!

— Не на себе, так на мене може що робила? Ось подумай! Ох, ох, ох!

— Що-ж я робила? Звичайно ваше діло справляла: і в свята, і в неділю нагодую й напою свиней, кабанові занесу, дробині посыплю, піч топлю, обід варю....

— Се не діло; се таке, без чого й в свято не можна; за се гріха нема.

— Хіба ото: в Пилипівку під Варвару пір'я додирала, щоб не засвяткувало.

— От бач, бач, дитино! Я так і думала, що не за мій гріх я отсю кару притерпіла з Походенкових рук. Так воно й є. Що-ж діяти! Його свята воля на все, а я тобі, дитино, прощаю й твій гріх спокутую... А по-клич до мене Оверочка!

Показалося, що й Оверко «не без гріха». Він згадав, що «в ту неділю дрова рубав і до церкви не ходив».

— Ох, лихо з вами!—стогнала Явдоха:—де-ж 9 тоді була? Мабуть в церкві. І на що-ж ти рубав?

— Ви були в господі, до церкви тоді ще не дзвонили. Не нарубав-би був, так ні на чому-б було хліба спекти, і ви-б сварились на мене і Кулинка-б лаялася.

— Чому-ж ти, синочку, в суботу не нарубав?

— Часу не було в суботу: ви-ж загадали усе сіно на пастевні згребти й покопити, так я до півночи його в копиці кидав.

Явдоха й Оверків «гріх» простила й на себе приняла.

Небавом прийшов і дівер з жінкою. Явдоха ледве голос подавала; скаже слово, два, та й замовкне: «Убив... печінки відбив... під саме серце в'їсм зацідив... Бсю утробу перевернув... Умру»...

— На все божа воля!—говорив дівер,—від смерті ніхто не втече: від неї й зілля нема... Усі підемо туди: і в писаній сказано: «Земний од землі создахомся й в землю тую-ж підемо»... Та дасть біг, минеться...

— А що він вражий парубок поглумився...

— Найважніша, сестро, річ—покаяніє!—вставила своє слово дівериха. Сподобив вас господь приняти святі дари, от і хвала йому! Тепер вмирати не страшно... Тепер вам що: вся земная суєта сует... Здається так в писаній, Федоре?—спитала вона в чоловіка: а той, замість відповіди, присівши близенько до недужої, нахилився й нишком мовив:

— Живий, сестричко, мусить живе гадати... Як у вас теє? Де грошенята?

Діверове питання не здивувало Явдоху, вона спокійно відмовила:

— Осдечки-от; у гаманці... Ох, ох! Нате, беріть; і на подзвіння, і на псалтир, і на похорон стане... Ох болить!... А дошки на труну... ох... на горищі...

Дівер взяв гаманець, підтримав його в руці і подав жінці. Ольга розшморгнула й зазирнула в середину.

— Ох! А де-ж Дмитро (другий дівер)?—спитала Явдоха.

— На Бистрик поїхав по копи; хіба к світу вернеться.

— Ох, коли-б він до моєї кончини вернувся; хоч Си встигла з ним попрощатися!

— Та не турбуйся, сестро! Усе буде гаразд; хоча, звісно, «не вісте ні дня, ні часа»... Тим-то я про всякий случай... Від слова нічого не станеться. Я, сестричко, питався не про ті, що в гаманці. Покійний брат не без копійчини був... Земля йому пером! Грошовита людина,—усе село знає...

Явдоха тяжко застогнала й передихуючи мовила:

— Копійчина... ох... звісно, перепадала, так ми-ж з ним... наче сього не знаєте... ох... не поганцями жили: що наживали, те й проживали... Людям помогали; от і тепер по людях може з сотню буде... Помру, так позбираєте... розписок я не брала, у кого душа не з личака, той верне, а хто не верне, бог з ним,— нехай йому на подзвіння...

— Повинно-б у вас і не без готовика; дещиця в запасі,—мовив Федір.

— Сім карбованців без семигривеного, — сказала Ольга, зашморгуючи гаманець.

— Ото й усе!—мовила Явдоха, охнула, перехрестилася й повела рукавом по очах.

Усі мовчали.

Перегодом Ольга позіхнула на цілу хату, перехрестила свого рота й промовила:

— До сну клонить...

— Йшли-б ви, голуб'та, до господи, та спочили,— простогнала Явдоха,—а я тут з Кулинкою. Коли що,— Оверочко прибіжить до вас... І мене сон бере. Коли-б заснути, може воно сном перейде... Йдіть, голуб'ята!

— Воно таки й справді так; у мене товар ще не пораний... Я піду, а ти, Ольго, ночуй у сестри... Дасть

біг, усе буде гаразд,—говорив дівер і, взявші в руки бриля, спитав:—А де ваші ключі, сестро Явдохो?

— Тут десь... Ніде не дінуться!—відповіла недужа й непомітно помацала рукою біля пояса; ключі були при поясі.

— Треба-б знайти їх!—мовив дівер,—пошукай, Ольго!

— Не шукай, Ольго! Ось вони у мене на поясі; я-б і зняла їх вам, так не розперізуючись не можна, а розперізуватися неспроможна; тяжко поворухнутися. Нехай вже; як дійду, так обмиваючи здіймете.

Знов усі замовкли; тільки глухий стогін баби Явдохи инколи лунав по хаті.

— Щось наче піvnі співають!—озвалася Ольга,—чи се мені вчувається?

— Може... Я не чую... Затого може й світатиме... Йдіть, голуб'ятка, не трівожте себе; а скоро вернеться Дмитро, нехай прийде попрощатися. Коли-ж вже що, так по дорозі скажіть бабі Олені, нехай прийде доглядіти моєї смерти!

— Олена глуха, нічого не чує...

— А що їй і чути? Аби жива душа була!

— Ні... ти, Ольго, ночуй тут... Отам на лежанці примостися; до світа недалеко... А я піду... Треба...

Федір пішов; за ним вийшла з хати й Ольга, щось нишком побалакала з чоловіком за дверми і, вернувшись, послалася на лежанці й небавом спала сном праведника.

А баба Явдоха тим часом говорила собі на думці: «От які люди, а ще й кревняки! І вмерти не дадуть... Прийшли доглядати не душі моєї, а грошей моїх. Така-б то я дурна була, щоб взяла та так і призналася, де мої гроші... Я чую, що після святого причастя господь відвернув смерть від мене... Не порадую ще моїх ворогів... А коли-б і преставилася, так до моїх замозользованих—дзуськи! Усі мишачі нірки перенишпоріть, так не знайдете, не таківська я... Аж в га-

манець полізла... От грошолюбна душа у неї! Господи помилуй, та й годі!

Баба Явдоха блимнула очима. Лямпадка миготіла, Ольга хропіла. Явдоха кинула очима на стіл; там лежав гаманець. «Бач,—так і покинули, до рук не віддали; хто хоч, той і бери; чужого їм не жаль... А може спорожнили»... Вона тихцем до столу, струснула гаманець. «Ні, щось є; може переполовинили»... Лігши, вона висипала гроші на долоню й перелічила: «Ні, усі; дурно тільки согрішила... А хіба вони обос не з таких?... Овва! Прости їм мати божа! Радісенькі були-б укоротити мені віку; та не буде по-ващому, буде по-божому... не вмру... не попустить господь Поподенковим рукам поганим засипати мене землею... А вони обидва,—і Федір і Дмитро,—отсе вже ділять мої злидні, сподіваються, що к світу ноги простягну... Сподівайтесь!... Сподівався дід на обід, та й так ліг спати... Одначе-ж не тепер, так в четвер, а вмерти треба... як-же воно тоді буде? Яка-ж отсе у мене голова, що я досі про се й не поміркувала? Хто справді споживе мої гроші, коли ніхто й не відатиме, де вони приховані? Ой, голово моя, голово! Яка-ж ти заклопотана! Може-б отцю Сидору сказати про мою схованку?... Боязко... У його инколи яzik теліпається; під який час бовкне попаді, а та на все село рознесе... Хіба так натякнути тільки йому: мед, мовляв, у дуплі на пастовні, дивіться, шукаючи зорями, яка липа, яке дупло проти Волосожара, там і медок... Так що-ж! Не догадається так... та й те: чи мало-ж там і лип, а в липах дупел проти Волосожара! А на іншій липі, от як і на тій, не одно дупло. Ні! Марна річ натякати, тільки голову йому заморочу... А сказати просто—не можна, не можна! Голівонька-ж моя бідна! Що мені, сироті, діяти? Таке діло, що й порадитись ні з ким. Гроші—річ ласа; он бач, в гаманець полізла... Нехай доки що так буде, як і досі було, а там якось побачимо»

* * *

Минула ніч. Баба Явдоха живісенька.

А по селу скрізь літала чутка, що Походенко загнав фершалку на той світ, що вже й домовину на неї тешуть і яму копають. Де-хто чув, як і по душі Явдшиній в усі дзвони тричі на «Помилуй мя» дзвонили.

Люди старіші усі в одно жалкували: «Хоч вона, кажуть, і занозиста людина була, а нехай би ще була жила; вона нічийого віку не заїдала, а часом було її зарятує, і проценту не дерла: все було за відробіток».

Походенка старіші люди ганьбили: «Без спросу чужу землю поорав, засіяв, пожав, та за її-ж в землю загнав! Недобре! Не минули йому кари... Ледача душа у його... Зневажливий парубіка; просторікуватий та-кий! Старі люди йому й за вухом не сверблять... В шинкарі був пошився, а шинкарство недалеко від душогубства. Бач, бити заходився!»...

— Хіба-ж він її бив?—змагався Походенків ровесник Микола Голінний.—Не він, а війя її вдарило!

Молодіж взагалі хоч і стояла за Походенка, а про те розбилася на двоє: хто казав, що хоча Квочки «невелика цяця», жмикрутка, відробітками дере шкуру гірш, ніж процентами, а все-ж таки бити її не годилося; другі казали: «Коли вже й бити, так бив-би так, щоб не то люди не бачили, а й сама вона не тянила, хто її б'є»... Треті, — от як і Голінний Микола,—гомоніли, що Квочка сама спричинилася своїй смерті, бо «чого вона проти війя ставала? Чого сікалася до Походенка? Коли він її землю поорав, так позивай його! Ще не знати, що-б суд сказав, якби люди посвідчили, чия то земля: чи багатирчина Квоччина, чи голотина Походенкова? У його, oprіч гвору та городу, землі нема; а чим він винен, що батьки його дурні були та відреклися брати наділ, аби швидче спекатися панів?»

Сам Походенко спершу ваги великої не надавав Квоччиній пригоді, аж доки не почув, що він «Квочку вбив і за це не минути йому на сім світі каторги, а на тім—пекла». Привізши жито до дому й скидаючи його в засторонок, Походенко навіть всміхався, згадуючи, як Квочка «полетіла беркиць догори ногами». Потім він думав: «Яка моя вина? Віяя її пхнуло; а що до землі... Голінний казав, що й він, і Прокіп Лабза й Терешко Моторний заприсягнуть, що та земля не Квоччина, а обчеська, наша... Шинкар сказав мені: «Бери, орудуй!» — я й оборудував. А вона розkvожталася, притьmom, наче оса та, у вічі лізе: «Половину нажину віддай!»... Не на такого напала... Старі люди, — Книш, Бугай та Чміль, гудуть, що земля Квоччина, — ну, нехай позиває! Іх три, а у мене шість стане під присягу, що земля не Квоччина; Голінний голова тямуща»...

Коли саме Походенко отак міркував, до його прийшов Голінний з недоброю звісткою, що він «убив на смерть бабу Явдоху і вона вже на столі, а він нехай лаштується кайданами по шляху дзвонити». Походенко зразу принишк, аж присів, сполотнів і так перенявся жахом, що наче він вже справді був або в каторзі, або в пеклі! Кілька хвилин він стояв, наче його стовма поставило, наче він обезглуздів, рішився ума й не тямив нічого, тільки німо стояв та лупав очима. Голінний і собі мовчав, неначе він спостерігав те вражіння, що на Походенка справила його звістка. Перегодом він озвався:

— Ти умисне, чи не умисне убив її?

Походенко здригнув; чорні вуси його настовбурчiliся вгору; він хитнув головою й глухо мовив:

— Я до неї й пучкою не доторкався: само віяя її пхнуло.

— А люди кажуть, що ти її в груди ногами місив.

— Брешуть гаспідські люди! Я й заприсягну! Нехай мене на отсім місці грім поб'є, коли я займав її!

— Чи займав, чи не займав, а вийшло воно не гаразд... Вже й те сказати: людина стара, поважана, а ти до неї зневажливо!

Походенко якось нервово стрельнув очима на Голінного, стрепенувся, буцім його що вкололо між лопатками, і крізь зуби процідив:

— Чи се ти, Миколо, говориш, чи твоя тінь?

— Се-б-то про що?

— Та хоч-би про повагу до старих людей!

— Бач, на все свій час... Не так би гостро. Тут не в землі діло,—треба-б якось інакше... Фершалка, звісно, баба язиката, пронозиста; але-ж усе село за неї, усі з поклоном.

— А чи не ти наструнчував мене проти неї?

— Жартома, звісно, чого не скажеш!

— А проти діда Євмена, теж жартома?

Голінний дивився в землю й виводив пужалном везерунки по піску.

— Хіба не ти глумився на громаді і з Євмена, і з Василя Книленка? Дратував їх, глумливі прізвища давав їм; а тепер бач—«повага до старих людей!»... Он воно куди йде!...

— Та не про те річ!—перебив Голінний, не підводячи очей.—Жартома або зо зла чого инколи не скажеш! Не все-ж те переймати, що на воді пливє... А я кажу, що побіг-би ти до Квочки, може ще й не вмерла вона, та перепрохав-би її... Нехай би хоч гріх з тебе зняла... Нехай би вже перед людьми ставав в одвіті, та не перед богом...

Походенко лупав очима. Його занадто дивувало, що Микола Голінний, ватажок парубоцтва, радить йому зовсім що інше, ніж досі правив! Страхання пеклом та Сибіром, немов вода з цебра, лилося з Миколиних вуст: потроху все більш та більш воно

переймало й Походенка. Нарешті він вихопив з ярма занозу, штурнув її на вулицю, влучив єю Сірка, що спав собі під лісою, і, скречочучи зубами, мовив:

— Такі ви всі... Але... але... я... — та й заплакав.

* * *

На другий день Маковія Явдоха Жмурчиха рано до схід сонця виїздила з Оверком зного двору. Прощаючись з дівером Дмитром, що ще з вечора прийшов її вирядити, вона і йому, і Кулинці казала, що іде до панянського манастиря, щоб там подякувати пречистій за те, що смерть від неї відвернула, і разом відговітися к Спасу, а тоді вже візьметься позивати Походенка.

Виїхавши за село, Явдоха спитала Оверка:

— Чи не чув, що думає собі Походенко?

— Не чув, бо з того дня й не бачив його.

— А люди що кажуть?

— Люди всякого кажуть: одно каже, що коли-б ви були вмерли, так Походенко не минув-би Сибіру; друге каже, що й тепер, коли ви його позиватимете, так земський утрє йому носа; а третє каже: байдуже! Походенко її не бив; війя вдарило...

— Бач, які люди! — зітхнула Явдоха, — війя, а не він!...

— Кажуть: у неї... се-б-то у вас, свідків нема, що він бив, а у його є, що не бив...

— Що не бив!... Об суху дорогу побило-б його... Та я на тебе, Оверочку, здамся, ти-ж бачив?

— Я при тому не був, я вже на гвалт прибіг.

— Кажеш, не був... Хіба що, що не був; а може ти через лісу бачив, або в щілину у брамі?..

— Здається, я тоді саме на сіні в клуні спав.

— Бач, здається!... То ти забув... Яка в тебе сорочка замизкана! Чом-би було тобі білої не надягти?

— Кулинка не випрала. Та у мене їх тільки дві.

— Тільки дві!

— Хіба сього не знаєте?

— Може й знала, та забула; памороки мені клятий Походенко забив. Он відколи то, ще перед Іллею, думала, що треба тобі справити галтовану сорочку з мережаним коміром, та на застіжку червону стрічку... Ти вже не хлопець, а парубок; затого й на вечериці... Була-б невідмінно к Маковію справила; так бач-же забив памороки, так що й забула, отсє тепер тільки й нагадала. Бач, через його, пса, і тобі вийшла шкода... Вже-ж треба тобі таку сорочку?

Сверко облизався й відповів:

— Авже-ж треба...

— І пояс червоний?

— Звісно...

— Буде, все буде, тільки-б мое та твоє здоров'я. От їхавши через місто, зараз пояс куплю; до пояса й шапку не завадить. Тобі яка до лиця: сива чи чорна?

— Мабуть чорна!

— А з верхом з яким?

— Верх... верх коли-б червоний...

— Буде, все буде, коли-б тільки мені з Походенком впоратися!

— А що там з ним поратися: аби схотіли — земський його зараз в острог...

— Так-би то треба по-божому, але хто його знає, хто кого переможе... Свідки як скажуть... От ти й бачив, а кажеш, при тому не був...

— Я кажу, що на вулиці не був тоді; але я згадав тепер, що бачив, як він на вас війя направив, та тоді і гей на волів, а війя вас під серце...

— Так, голубоньку мій, так! Так ти і в суді кажи!

— А вже-ж не як, а так...

— Чом ти босий? Забув чботи надіти?

— Не забув, а розлізлися вони... підошви повідпадали...

— Еге! Се не гаразд; чом-же ти до шевця не відніс? Не гаразд! Та вже, правда й те, чи варто й лагодити їх? На мою думку, ліпше нові справити; ось нагадай мені перед тим, як покличуть тебе в суд, так я нові тобі куплю... Не забудеш?

— Ні, не забуду... Коли-б тільки швидче, щоб його, отого отчайдуху Походенка, швидче в острог... Як таки так: війям штовхнув вас під серце та ще, як упали ви, так він тоді вас ногою під ребро... Я все бачив через лісу...

— Кулинка бачила?

— Мабуть не повилазило їй... А як нам, дядино, скажуть присягати, чи так?

— Не відаю...

— Воно-б зручніш не присягати; швидче-б справа...

— Не відаю. От заїдемо до брехунця; як він скаже, так воно й буде... Він все знає...

— Так ми отсе до брехунця, а не говіти?

— І до брехунця, і говіти... Треба молебен відслужити та помолитися. І от, Оверочку, молись Івану Бойну; проси, щоб поміг твоїй господині... Виграю справу, так і перепаде... Ти-ж мені не чужий...

— Розумію... Коли-б тільки швидче...

Парубочка сорочка, червона стъожка, червоний пояс, нові чоботи, — все те так і стояло перед Оверковими очима, так маячило йому, що він часом і шляху не бачив: віжки випали йому з рук, пуга лежала на передку спокійно, Галка везла, як хотіла. Явдоха все те помічала, але мовчала, щоб не зрушити Оверкових мрій, щоб дати їм поволі розростатися і вздовж, і впоперек. А Оверко марив собі! Часом висовував з-під сіна свою ногу, щоб подивитися на нові юхтові чоботи! Овва, боса нога казала, що до чобіт ще далеко:

а проте вони будуть... Та тільки коли то вони будуть? Чи не збреше ще баба Явдоха? Схоче — збреше; що ти їй зробиш? Позивати не підеш. Обіцянка—річ не надійна, доки вона не в руках у тебе... Та з якої-ж речі й яка користь Явдосі брехати?.. Заким думка чи збреше, чи не збреше баба Явдоха, морочила Оверкові голову, мрії про стъожку, сорочку, пояс та про шапку й чоботи так і лізли до його в голову, в вічі... Та й які-ж вони, оті мрії, п'янкуваті! Оверкові ввижається, що вся та бабина обіцянка вже на йому! Шапка йому на-бакір; червоний верх так і має... Йде він на вечорниці... Чоботи на рипах; дівчата очима їдять його, а він, взявши в боки, стоїть та тільки усміхається... Нарешті—так йому захмеліло в голові, що він, повернувшись до Явдохи, без сорома спитав її:

— Чи ви-ж, дядино, не збрешете?

Явдоха не образилась; вона добре тямила, що діється в душі наймитчати, але й виду того не показала й спитала:

— Про що се ти, Оверочку, кажеш?

— Та про те-ж, що ви казали...

— Не вгадаю!

— Бачте, вже й забули! Отакі ви, дядино! Наобіцяли повну торбу, а тепер і назад... —Оверко трохи не заплакав.

— Се ти про сорочку, про шапку, то-що?

— Еге-ж, еге!—зрадів Оверко,—так не збрешете?

— Що се ти, Оверочку! Зроду-віку нікому й ні в чому я не пробрехалася, а то-б тобі отсе! Крий боже!

— А ну-те забожіться, що не збрешете?

— От тобі хрест святий!

— Ну, добре!... Нью! Галко! Чого стаєш! Не про тебе річ! Нью!... А коли-ж ви, дядино, те справите?

— Кажу-ж тобі,—зараз як упораємось з Похodenком...

— Добре... Ми його упораємо... Оверко грізно крутнув головою, а Явдоха йому:

— Та от, коли хоч, так і тепер їхатимемо через Плиску, я тобі й справлю застяжку....

— Що з тієї застяжки, коли нема до неї сорочки! До чого я її приткну, хіба до отсії дъогтянки... Вже коли так, так поясі спрятте...

— У Плисці добрих поясів нема, а аби-якого я й сама не хочу! Мені самій буде соромно перед людьми, що у мого наймита та аби-яке поясча... Пояс і шапку треба купувати в Ічні...

— Ну, добре... нехай до Ічні... Ньо!.. Берись, Галонько, швидче! Берись!....

**
*

Никон Іванович Гонкий сидів на прильбі під своєю хатою. На йому був чорний «пінджак», перед ним стояв простий, білий, нічим не закритий, невеличкий стіл, на столі лежала невеличка переплетена книжка —«Устав Уголовного Судопроизводства»; знати, Гонкий, начитавшись тієї книжки, загруз своїм мозком в розуміння тих істин «Устава» й шукав, які з них можна розтягти, немов ту гутаперчу, і вертіти всіма сторонами, «як кому господь бог на душу положить». Істини з «Устава» не були такі легенькі, що наче пушина плавали поверх води, не тонучи, куди вітер жене. Ні, істини були звичайно, як і всі на світі юрідичні істини, але Гонкий був «адвокат» ще бельми молодий, з освітою елементарної школи. Він хоч і «бував у бувальцях», бо три роки відбував службу військову, а проте книжна мова становила йому часом такі «заковики», перед якими він тільки очима лупав. Позаторік, вийшовши з служби, він з півроку «для практики» писарював в одного міського

адвоката, і хоча вивчив у його усі «порядки делопроизводства» і сам вийшов на ниву тієї «брехачки», що носить у нас імення «адвокатури», однаке за такий короткий час він не встиг, ганяючись більш за все за «порядками», зрозуміти правничу книжну мову так, щоб часом не спиняється на «всестороннему» розумінню тієї чи іншої фрази. Тим то в гулящу годину Никон уважно читав, перечитував і виучував «Устави» судівництва та «кассационные решения сената».

Під'їхавши до двору Гонкого, баба Явдоха казала Оверкові спинитися проти брами й піти в двір розпитати, чи тут живе Гонкий і чи в господі він? Баба Явдоха сама—дякувати богові—на власні очі ніколи не бачила Гонкого; люди порадили до його. Тим то вонз хоч і бачила через тин, що «щось» сидить на прильбі, але не відала, чи те «щось» сам Гонкий, чи хто інший.

Оверко, знявши каблучку з брами, відхилив її трохи й, просунувши голову, мовив:

— Добрий день вам, з сим днем, що сьогодні!

Волохатий собака, що лежав біля Гонкого під столом, підвів голову й гавкнув на браму. Оверко швидче голову назад, каблучку на браму.

— А чого тобі, хлопче?—озвався Гонкий.—Йди, не бійся; собака не займе, йди!

Оверко одначе не рушив і спітав через браму:

— Чи тут живе брехунець Гонкий?

Гонкий суворо глянув на хлопця й сердитим голосом відповів:

— Якого тобі в біса брехунця треба? Брехунців тут нема... геть собі, шукай їх де-инде!

Баба Явдоха, почувши таку розмову, не стямилася, почервоніла, повернула коняку голоблями до тину, злізла швидче з воза й мовила до Оверка:

— Яка-ж бо дурна в тебе голова! От дурна дитина! Ще до лиха доведе... Геть собі! Геть до воза, я

ьже сама... Сказано: пошли дурного, а за ним другого... Геть!

Оверко насупився, бо не тятив, за що Явдоха ганьбить, і мовчки пішов до воза; а Явдоха, знявши з брами каблучку й прочиняючи її так, щоб можна було пройти в двір, стисла лівий кулак і тихенько говорила: «Пом'яни, господи, царя Давида й всю кротость його! Йду до тебе, раб божий Никоне, з дарником і з паскою, щоб був до мене ласкав»...

Гонкий сидів, не підводячись, і гордовито дивився на незнайому йому молодицю.

Скоро баба Явдоха, привітавшись, сказала йому, що вона до його «за великим та страшним ділом», Гонкий глянув на неї ласкавіше й прохав сідати на прильбі.

— Сади, боже, все добре вам і в хаті, і в коморі, і на дворі, і в домі, і в полі, і в дорозі, і в суді, і де ви не повернетесь!

— Спасибіг, спасибіг! Так от сідайте та й кажіть, яке там у вас діло?

— Кажу-ж вам—і велике й страшне: сам батюшка отець Сидір заприсягне...

— Попам не можна присягати: вони по ієрейській совісті...

— Нехай і по ієрейській совісті, а все-ж скаже, що я була при смерті; на волосину від смерти, та святе причастя й мати божа одвели, не попустили... Убив був мене... Землю мою забрав, жита мені не дав, та ще й убив... Люди мертвую мене внесли в хату...

— Та хто-ж се так?

— Та ніхто-ж, як не оте байстря Походенко! Може чули про його? На всю околицю другого такого голінного душогуба нема...

— Що-ж він вам?

Баба Явдоха розповіла свою пригоду з Походенком, а потім спитала:

— Чи се-ж можна так?

— Що й казати!—відповів дипломатично Гонкий.—
Діло справді не аби-яке... За се його...

— Кажуть люди: за се його в Сибір,—перебила Явдоха.

— В Сибір—не в Сибір, а в острог закинуть!
Явдоха не всиділа на призьбі.

— Цо йому острог! Він тому радніший буде! Хату не наймати, топлива не купувати, в теплі та в dobrі сидіти, дурно їсти-пити, нічого не робити! Се про його не кара, а ласка божа! Ні, в острог я не хочу! Я отсе була в монастирі, говіла, так там чернички мене до вас направили й казали, що можна так повесті, що тому байстрюкові й штанці спустять... Так йому й треба по-божому... От ви, Никоне Івановичу, і заступіться за мене, сироту...

Та я-ж не від того... Се-ж мій хліб, з того живу! Я радніший! Не хочете в острог, —можна його й березовою кашою погодувати серед села на майдані ..

— Ото-то, ото воно саме, чого я й хочу!—заторохтіла Явдоха. Нехай йому носа утрутъ, а то він... Хлосту йому! Під різки його на майдані серед села, щоб усі бачили... Так і отець Сидір радить...

— Се можна... Звісно, не я, а суд...

— Се вже як ви знаєте; мені аби не гаяли часу, щоб швидче, щоб він не встиг мого жита перемолотити, а нехай мені в снопах верне, в клуню до мене привезе... Чи не можна так, щоб на сім тижні...

— Які ви швидкі! Так не можна, на все свій час. Треба-ж спершу усе, як слід, написати...

— Так і напишіть; за тим-же я до вас і приїхала!

— Як що сьогодні поєднаємось, я завтра й почну...

— Хіба довго нам поєднатися... Я людина не багата, лає нічого не пожалію: останню корівку збуду...

Гонкий одначе носом чув, що Явдоха бреше й що поживитися з неї можна.

— Що-ж ви дасте мені? Як на вашу думку? — спітав він.

— Звісно, по спромозі; я рада-б хоч і тисячу, коли-б було з чого.... Але-ж достатки мої такі мізерні, просто злидні!

— Тисячу тут ні за що! — великодушно говорив Никон, — а сотню треба... Дасте?

— Ой, де-ж мені сотню взяти! Ні! І рада-б, та не спроможусь... Беріть менш! Уважте й на мої літа, і на мое вдовине сирітство. Беріть 25.

Адвокат зневажно глянув і мовив:

— Може знайдеться хто й за 25, та тільки не я! Шукайте, — щасти боже!

— Де там мені й кого вже шукати, коли на вас сама мати божа устами святих черничочок мені вказала! Згляньтесь на мое сирітство!

Баба Явдоха підперла долонею зажурене лицє своє й сумно хитала злегенька головою. Гонкий мовчав.

— Уважте, Никоне Івановичу, уважте; беріть 25! Останні вам за мене мати божа сторицею заплатить, так що ви й самі не помітите того... Уважте, — діло не велике...

Гонкий аж підскочив.

— Як то не велике! Що ви кажете? І в волость, і до земського, а може ще й до прокурора, може і в окружний суд... І апеляція, і касація... Все пиши. А я аби-як писати не вмію: у мене, коли вже писати, так так, щоб аж искри сипалися!

З сим словом брехунець підняв догори стиснений кулак лівші й трусив ним у повітрі, ніби ждучи, що з кулака у його так іскри й посиплються на предиво бабі Явдосі.

Почали потроху м'якшати: баба Явдоха «накидала» по три карбованці, а брехунець «скидав» по п'ять, аж поки не дійшли до п'ятдесяти: на сьому й поєдналися. Баба Явдоха вийняла з-за пазухи гаманець

і хотіла вже давати Гонкому «задаточку», аж ось наче вона згадала щось таке, що примусило її спинитися з «задаточком». Вона зашморгнула гаманець, за-сунула його знов за пазуху й спитала у Гонкого?

— Так не острог, а певне різки йому будуть?

— Сказано—різки...

— Добренько! А скільки-ж йому всиплють?

— Се вже не від мене; як там суд скаже.

— Добренько! Так чи не ліпше-б ми з вами так поєдналися: скільки йому різок, стільки я вам карбованців? І на вас, і на мене-б так не обидно було.

— Так не можна, бо більш як двадцять різок йому ні в якому разі не дадуть...

— Двадцять! Тільки двадцять? Я думала хоч-би з півсотеньки...

— По закону більш не можна.

— Тільки двадцять... Що-ж йому двадцять! Все одніо, що блоха вкусить; воно посвербить, а він почухає...—Явдоха замислилася, мовчала, тільки пучками перебирала. Перегодом мовила: «Виходить, за одну різку більше двох карбованців; дорого».

— А земля?—перебив Гонкий.

— Що там тієї землі, та я її чернищям вже легувала.

— Ну, знов-же й жито...

— Жито! Тільки слава, що жито! Копа й десять снопів. Я його Кулинці подарую. Треба-б, треба, Никоне Івановичу, скинути хоч десяточку! Нехай буде сорок...

Гонкий мовчки покрутів головою.

— Нехай і так!—мовила Явдоха й знов достала гаманець. Винявши звідтіль десять карбованців, вона спитала: «А як-же його порськатимуть, прилюдно?»

— Вже не як...

— То-то! Нехай вже й двадцять, аби прилюдно: аби всі люди знали й бачили...

З'єдналися і попрощалися.

* * *

Минув тиждень. По селу покотилася звістка, що баба Явдоха позиває Походенка, що завтра Походенка потягнуть до волости на суд, а Явдоха повен віз свідків: і Орлюка, і Оверка, і Кулинку, й ще там когось...

Увечері другого дня Походенко сидів у себе під повіткою, немов з води викручений. Біля його сиділо кілька парубків—товаришів його, і між ними Гилястий і Прокіп Перехват. Обидва останні, найпаче Гилястий, бадьорили Походенка.

— Не сумуй дурно, парубче! — говорив Гилястий.— Се ще не суд! Який се суд у волості! Знайдемо суд інший! Вона повезла своїх свідків, підкупила їх, а твоїх нікого не було... Ми за тебе всі станемо й заприсягнемо, що ти її не бив і не зайлів... Побачимо, що скаже земський... Ти до земського найми й від себе брехунця!...

— За якого я біса його найму! — глухо озвався Походенко. Звісно, коли-б і в мене стояв брехунець, то воно-б не так вийшло... Багатому, сказано, чорт дітей колише...

— Позич де!—радив Перехват.

— Хіба у тебе?

— У мене нема...

— Та земський і без брехунця тебе виведе,—бадьорив Гилястий.—Не журись: виправдить.

— А як ні? — журливо й трохи не плачучи, спітав Походенко.

— Ну, тоді далі...

— Куди далі?

— Треба розпитатися у людей; яzik до Київа доводить ..

-- А коли й «далі» те-ж саме, —тоді що?

— Тоді? Тоді звісно, що...

— Еге... Що? Скидай штани, та й годі! — Походенко аж зубами заскрготів.

— Де-ж таки се видано! Ні, ні, ні во вік цього не буде... Ми всі заприсягнемо, що ти її не бив!

— Не кажи так, Миколо! — озвався Перехват. — Якже ми заприсягнемо, коли тоді саме нас і в селі не було? Я копи возив, а ти був десь инде, в Ічню ходив, чи цо...

— Ходив і вернувся...

Ніхто з Гилястим не змагався.

Перехват кидав очима по стрісі, а Походенко, наступивши брови, смоктав цигарку та несамовито спльовував. Гилястий трохи згодя мовив:

— Журбою тут нічого не вдієш; та й журитися справді нічого. Ніяково воно,—се правда; але веди лінію до самого краю... Якось воно буде... Дасть біг, переживемо...

— Авже-ж! З двадцяти різок не вмирають! — озвався Євмен Теличка.

Походенко мовчав, тільки зубами скреготів, а Перехват мовив:

— Хіба тут діло в тому, чи двадцять, чи десять, чи один раз? Неслава, от що! На все село неслава!

— Ні! Сього не буде! — гукнув несамовито Походенко. Швидче повішуся, втоплюся.. волость спалю... Квочку задушу... В каторгу, на шибеницю піду, а під різки не ляжу... Чуєте, хлопці! Не ляжу! — Він вихопив з ярма занізок і шпурнув його на вітер. «Не ляжу... Я собі ради дійду»...

* * *

Минула зима.

У Походенка одібрали і жито, і землю і віддали бабі Явдосі. Свідків і Явдоха й Походенко становили Саацько; та не в одно вони свідчили. Явдошині свід-

ки, люди старого віку, в одно твердили: «Скільки й зазнаємо, так той підмет у Явдохи з батька, з діда предківський». Теличка, Гилястий, Перехват і інші заприсягали, що «чули від когось,—а не скажемо, від кого саме,—що та земля обчеська, а з якої речи орудував нею шинкар, а потім і Походенко, того не відадено»...

Про різки якось вже й забули: «то тільки лякали різками, а воно так і присохне оте вія. Звісно, коли-б воно було справді вбило Квочку, тоді-б без різок не обійшлось-би». Про різки намотували тільки Оверко та Кулинка, та й то коли-не-коли; хіба тоді згадували про них, як стричали де-небудь Походенка. Зате у Походенка різки мабуть з голови не виходили. Після присуду волосного суду він збувся Солового, найняв «брехунця» й «повів линію» далі; водив своїх съідків до земського, водив і до міста, та нічого не помогло: «різок не відвернули». Брехунець подав касацію; отам десь в тій «касації різки й пропали»,—говорили товариши Походенкові, заспокоюючи його. Але сам він мабуть не вельми уповав на брехунцеву касацію; мабуть через те, що Явдошин брехунець Гонкий комусь і десь хвалився, що «хоч умру, а положу Походенка під різки». Тим то, видно, Походенко й почав лагодитися, щоб на весні «чисто спродатися, та коли, не дай мати божа, теє... так ноги на плечі та світ за очима, хоч на Кубань, хоч на Амур, хоч на край світа; а в своєму селі після хлости жити не можна: дівчата очі висміють».

Старіші люди помітили, що Походенко не той став: якось пом'якшав, до старих людей не такою комезою. Навіть отець Сидір спостеріг, що Походенко «прилепился к богу»: то було хіба на яке велике свято навідається до церкви, а отсе стало так, що не було ні свята, ні неділі, щоб його не було в церкві, та все на вколішках перед образами так молиться!

* * *

На третій день велиcodних свят баба Явдоха своїм звичаєм по обіді сидить біля брами під вербою, дзьобає гарбузове насіння та в думках перебирає собі людей, хто повз неї чи йде, чи їде.

Ось з двору її вийшла Кулинка з Оверком.

— Пустіть, дядино, на гаївку! — питає Оверко.

— Йдіть, діточки, йдість; на те бог і свято дав...
А своє-ж попорали?

— У мене все, як слід! — каже Оверко: — Худобі позаносив, понапував; клуня й возівня на замку.

— І за мною нема нічого: посуду всю перемила, на миснику уся; гуска з гусенятами на задвірку пасуться; а більше-ж що? Усе...

— То йдіть, ідіть з богом. Та не піznіться: сонечко за верби, а ви до двору.

— Авже-ж, — наче не знаємо!

Пішли.

Кулинка не йде, а пливе та скидає очима на свою плахту то з сього, то з того боку. Та чи не плахта-ж! Наче з самої Ахтирки! Вже так, що плахта! А хустка на голові! А намиста повна шия, наче в дочки якого доброго хазяїна! Правда: намистечко те вельми дешеве, мобе його всього на сороківку; зате багацько його!... А Оверко! Йде, з боку на бік перехилиться, наче качур той. Пояс червоний, шапка з решетилівських смушків, червона стрічка так і сяє.

Баба Явдоха дивиться услід їх, весело усміхається й думає собі: «От як ходять мої наймити! Хто не знає, зроду-віку не подумає, що вони маймити, а не хазяйські діти; та й хазяйських дітей не багато так одягнених, як мої наймити! Еге, баба Явдоха вміє дякувати; хто до неї щирим серцем, тому вона з душі вийме та поділиться останнім... Гарна плахта на Кулинці: он як проти сонця аж горить! Ну й гроші-ж

не зби-які за неї! Три карбованці з четвертаком!.. І Оверко став мені не дешево; за самі чоботи дала два з половиною, та шапка, та пояс, стрічка, сорочка... За шість карбованців перескочило; а що то воно з усього цього буде? Не чутно щось нічого: може, правду люди кажуть, що так і присохне! Але-ж Гонкий божиться, клянеться, що вона не пропаде, що воно в воду не кануло, тільки загаялось.. Та хіба Гонкуму дорого й брехати? Он у вербну неділю як почав слебезувати: так і так—«великдень іде, а у мене й борошна на паску ні за що купити. Сяка-така Явдоха Максимівно! порятуйте, віддате останні!» Як-раз на таку напав! Така-б то Явдоха Максимівна була дурна, щоб взяла та й послухала... Ні, «договор паче грошей»: умовилися половину зараз після суду, а другу половину саме перед різками. Половину взяв, і жди другої; прийдуть різки, візьмеш і другу половину; за мною не пропаде; у мене є з чого взяти! А от коли,—не дай боже,—справді різки не вийдуть, а ягроші oddам, —тоді що? Тобі байдуже; брехатимеш, як і брехав, а мое пропало...

Баба Явдоха задумалась; на тварі у неї мигнула сутінь якоїсь тривоги, чи може непевності тільки... Аж ось заторохтили на греблі по містку колеса і з-за верб показалася таранкувата коняка Гонкого. За кільки хвилин Гонкий сидів на покуті в Явдошиній світлиці й вичитував бабі: «По указу Его Императорского Величества №№ губернское присутствие слушали кассационную жалобу крестьянина Походенка на приговор № суда о наказании его 20 ударами розог за нанесение побоев и оскорблениe действием вдовы»... Фершалка уся стала увагою; вона слухала усіма своїми нервами; та на жаль, мало тямила й розуміла. Гонкий читав монотонно, не підвоячи, не понижуючи голосу, читав довго, доки то вичитав цілих два аркуші не вельми буйного писання; а Явдоха все слухала

та мало розуміла. Нарешті Гонкий дуже голосно, твердо й з протягом прочитав: «Приказали: кассаціонну жалобу Походенка оставить без уваження»... От воно як!—додав Гонкий,—як я казав, так і сталося!

— Значить, по нашему?—спитала Явдоха.

— Авже-ж по нашему.

— Битимуть?

— Хіба не чули: «Наказать розгами, дав двадцять ударов».

— А не перемінять-же часом?

— Перемінять... кажете? Ба! Ні вже, годі! Ніхто в світі, опріч самого царя та вас, не може перемінити тепер присуду!—гордовито відповів Гонкий.

Баба Явдоха стала перед образом, тричі перехрестилася, вдарила три поклони до землі й промовила: «Дякую тобі, царице преблагая, заступнице усердная й тобі, Іване Воїне, і вам, усі святі! А вам, добродію, пошли боже віку довгого, здоров'я доброго та талану і в домі, і в полі, і в дорозі, і скрізь, де не повернетьесь...».

Гонкий весело усміхнувся, а Явдошина твар аж сяяла.

— А коли-ж його хреститимуть? — спитала Явдоха.

— Певно на тім тижні: бо се мені з губернії подали копію, а до волости, звісно, не так швидко дійде... Ну, а скоро прийде, старшина не 1аятиметься: зараз його у волость та під повітку...

— У волость, кажете?—здивовано спитала Явдоха,—значить, не в нашему селі? А ви-ж казали: у нас, на майдані, прилюдно, перед усім селом?

— Я радніший-би; так на се вже не моє воля. Може коли-б старшині що перекинули, то може-б він і не в волості, а тут його «похрестив»; але-ж не на майдані, а під повіткою...

— Бідна-ж моя головонько! — вболівала Явдоха. — А я була певна, що на майдані, перед монополією.

— Сього не можна...

— А ви-ж казали?

— Тоді було можна, а тепер отсє тільки що видано такий новий закон, щоб не на майдані справляли сикуції, а під повіткою... — збрехав Гонкий. — Та хіба про вас не все одно?

— Геть-то ні! Під повіткою хто там бачитиме! А то на майдані! Сором не однаковий...

— Звісно, та що-ж вдієте, коли закон!...

— Може ще скажуть і по штанах?

— Ні! По закону треба без штанів, штани не виноваті, — за що-б їх бити?

Явдоха задумалась і мовчала.

За кілька день уже все село гомоніло, що Квочка виграла справу й що Походенка «катуватимуть на майдані».

— Коли-б тільки запевне довідатись, коли саме його катуватимуть! — говорив Оверко Кулинці!

— А тобі що? — спитала його Кулинка.

— Як-то що! Я зроду-віку не бачив, як катують; цікаво подивитися! А тобі хіба не цікаво?

— Цікаво, але-ж страшно й гидко!

— Що-ж там страшного? Не тебе-ж битимуть!

Кулинка глянула на свого розмовника великими очима, перехрестилася й мовила:

— Цур тобі, Оверку! Що ти верзеш? Схаменись! Зроду-віку нічия рука на мені не була. Не доведи мене мати божа до такого сорому огидливого!

— Звісно, сором великий; так-же не тобт, не мені, не тому, хто дивиться, а тому, кого періщать!

— А тобі й байдуже? Не соромно на голе тіло ливитися?

— Ще що вигадай! Хіба що-дня не дивимось на голі руки й ноги!

— Ну, то ноги інша річ, а то... тьфу, гидко й подумати!... Ні, ні! Зроду-віку не піду!

— А я піду! Цікаво, як там воно буде? Чи сам Походенко лежатиме, чи його держатимуть, поприв'язують йому руки й ноги до якої колоди, чи що? Цікаво, чи кричатиме він, чи ні?

— Хоч і цікаво, а не піду; мені соромно... не піду, і з двору в той день не вийду!

— А наші хлопці кажуть—усі підуть. І Оксана, і Оленка, і Федоська казали: підемо, аби знали тільки, коли!

— Нехай собі йдуть, безсоромицькі душі; а я не піду,—і сором, і гріх!

— Гріха тут ніякого нема!

— Дурний ти, Оверку! От ще! Подумай, голово: тими самими очима, що дивишся ти на сонечно ясне, на святі образи, на добрих людей, ти дивитимешся.. на що? Подумай! Тьфу!

— Дурна, так і плюєш! Хіба моїм очам з того що стається!

— А користь тобі яка з того?

— Цікаво!

— Тьфу! Тьфу! Скисни ти з своїм Походенком! Мені час проти череди йти!

Кулинка пішла.

А Походенко, скоро дійшла чутка й до його про сподівані різки, нікуди з двору й не виходив; ніхто його не провідував. Вештався він самотою, немов з води витягнений, перебирає думками й не тямив, що почати, що чинити, з ким порадитися. Утікти хіба? ---приходила йому думка,—так куди-ж його втікти без пачпорту? Деся злапають, скажуть: волоцюга, та в острог. З одного лиха вскочиш у друге... Ще коли-б був встиг спродатися! Нема ради, хоч ляж та й плач... Прямо що так: лягай, нехай б'ють, а ти, зці-

пивши зуби, мовчи!.. Боляче, та переболить, заживе.
А от сором, сором який! Хоч головою об стіну!

Походенко снопом упав на призьбу, голова упала
йому на іруди, думки заклякли. Походенко зовсім не
той став: колишня енергія, бадьорість, певність якось
зовсім вилетіли з його; він чув себе одиноким, приг-
нобленим, причавленим. Колишні думки про помоту
хоч і буяли, але жадного сліду не лишали, літаючи
пісверх голови, наче той літошній вітер поверх дерева.

Довго сидів Походенко, а коли підвівся, почув,
що у його і ноги й руки якісь кволі, наче не його. Він
підивився навкруги. Стемніло вже; нікого на вулиці
не видко. Він виломив з плоту кілок і, обпираючись
на його, поплентався вподовж вулиці попід тинню.

* * *

Дід Євмен Передерій стояв у своєму дворі, схилив-
шиесь на браму, і, обпершись на ворітницю, дивився на
зоряне небо та міркував: «як то премудро все на світі
божому создано».

— Добрий вечір вам, діду Євмене!—озвався чоло-
вік, що підійшов до брами.

— Добрий вечір і тобі, чоловіче! А хто ти такий будеш?—спитав дід:—По голосу не пізнаю, а тварі твоєї
добре не бачу... очі старі, гаразд не добачають!

— Се я, Походенко...

— Походенко? Що-ж у тебе в гортані щось недобре?
Чи чогось у тебе голос такий сипкий, та так тремтить?

— Не з добра, діду! Певно чули про моє лихо?

— Ат, люди блягузкають, та я, призналася, не
вельми прислухаюся... Що-ж ти перебув вже те лихо,
чи ще?..

— Ні ще!.. Порятуйте, дідусю!—Походенко кинув-
ся цілувати діда в руку.

Дід руку від ворітниці та за спину.

— Не треба сього, парубче! Не годиться; я не піп.. Чим-же тебе рятувати? Нехай тебе біг рятує; а з мене,— який вже порятунок? Кажи, почую; коли спроможеш, так не від того...

— Бачте, дідусю, колись вторік на громаді я вам...

— Дурня загнув... Ха, ха! Що-ж! Молоде! зелене! Я на тебе за те не ремствува, жалю не мав; ні кому було тебе доброю стежкою вести. Коли-б у тебе батьки були... Та не згадуймо про се... Кажи, якого тобі порятунку треба...

— Я тоді, діду, не по своїй волі... Під'юдили мене на вас...

— Та кажу тобі, годі про се! Хіба не бачиш: ніч на дворі, час спати, кажи швидче діло...

— Клята ота Квочка, бодай їй...

— Не лайся, синку, не лайся! І гріх і сором!—знов перебив дід Походенкові.—Кажи діло.

— Відпозивала на мене хлосту...

— Чув, чув... Погане діло, паскудне... Ну, так що?

— Я того сорому не знесу...

Нерви Походенкові далі не видержали, він почав ридати.

— Та що се ти, парубче, вигадав хлипати! От ніколи не гадав собі, що з тебе така тонкослізка! Годі; покинь слози дівчатам та йди в двір, щоб часом хто не чув, не побачив... На все село буде сміху...

Коли Походенко ввійшов в двір, Передерій зачинив за ним браму, накинув каблучку й мовив до Походенка:

— Ходім під комору, там на ґанку ніхто тебе не чутиме... Та годі, кажу, землю кропити; на те у бога дощ є. Ну, сідай отут та й кажи до діла!

— Купіть, діду, мою мізерію,—мовив Походенко.

— Яку твою мізерію,—спітався трохи здивований Євмен,—та й який з мене купець?

— Усю купуйте... усе моє хазяйство... За що купіть, то купіть...

— А сам-же ти як? Щось ти непевне вигадав!

— Ні, діду, певне!.. Купіть, порятуйте! Вже коли не ви, так і ніхто більш не зарятує мене... Після хlosti мені тут не жити...

— Та воно справді ніяково... Тут і сіркові очі згортять: битий парубок! Так що-ж ти гадаєш? Відкупитися, чи що?

— Ні! Відкупитися не можна, кажуть, та й не хочу я. А коли продам усе, так після... — Походенко не виговорив, після чого; який йому руба став. Помовчавши трошки, він додав: — Зараз потягну світ за очима, чи в Таврію, чи на Кубань, щоб ніхто не знат, не відав і де я... Порятуйте, дідусю! На вас уся моя надія...

Євмен мовчав; знати було, що в голові він щось міркує.

— Ледве, синку, чи буде що з цього! — мовив якось журливо дід. — Ніяково в такім разі купувати: людина в біді, а ти у неї купуєш; вона з опалу продає, а ти користуєшся. Ніяково... не по-християнськи; та й грошей у мене кат-ма...

— Я вам на віру продам...

— Ні, і на віру не хочу; ніяково, не личить...

Походенко почув, що ноги йому ще більш холонуть.

— Значить, діду, як? Що-ж діяти? Чи під різки лягати, чи на брамі у Квочки... собі налигач на шию... а їй перед тим віхоть з жаром під стріху?

— Одверни тебе мати божа від такої нелюдської думки... Пере хрестись, та молись богу...

— Не поможе! Від мене й бог мабуть відступився вже! Сам винен, — дурний був, дурних слухав! Тепер покутуй!

Дід мовчав, схиливши голову, та водив цілком по землі.

— Так нема, діду, ради? — німо спитав Походенко.

— Воно і є, і нема... Коли-ж та гаспідська сикуція вийде?...

— Біс її знає... може й завтра!

— Швидко! — промовив дід і знов замовк і замислився, потираючи долонею своє широке лисе чоло.

Заспівали перші півні. Євмен немов зо сну прокинувся й мовив:

— Коли хоч, послухай моєї старої ради.

— Кажіть, діду, — спасибі вам! Послухаюсь!

— Хуторець мій знаєш?

— Знаю!

— Учора туди поїхав син орати; доки не обсіється, там буде... От ти зараз від мене й шмагай туди та й помагай синові. Значить, я тебе наняв-би то... Ніхто не знатиме, де тебе шукати... Сиди на хуторі, аж доки не подам язвітки; а ми тут з сусідою твоїм, дідом Василем, розкинемо головою. Тоді на готове прийдеш...

Походенко не тямив і не спроможен був вгадати, що саме приміркував дід. Євмен і розплачливо мовив:

— Від різок, діду, і в печі не сковаєшся! Вже коли їх присужено, так і доведеться або приняти, або руки на себе наложить!

— Молись богу, а чортову думку про душогубство покинь... Там побачимо! А тепер — не гай часу. Коли справді мулинуть, так заким почне дніти, ти й дostenешся на хутір... А там якось воно буде... Може й купець знайдеться... Здайся на бога...

Трохи заспокоєний і утихомирений Походенко подякував і попрощався...

* * *

За день після цього Явдоха сиділа ранком біля столу й чаювала. Повз вікно пробіг Оверко. Явдоха постукала на його в шибку й кивнула пучкою, щоб прийшов до хати.

— Коли се ти так дереш?

— Треба! Он городами пішов Гилястий, так я на-

вздогін його. Се він певне був у Походенка, так цікаво спитати, коли Походенко справлятиме «хрестини»...

Явдоха всміхнулася й мовила:

— Ну, бігай собі з богом, бігай та що почуєш, і мені скажеш.

— Добре, а коли нічого не почую, так я піду до хлопців, можна?

— Та не що вже з тобою робити... йди!

— А що?—каже баба Явдоха собі на думці, коли Оверко пішов.—А що, Походенку? Доприндився! Усе село, і старі й малі, тільки й розмови, що коли його «хреститимуть»? А що! «Квочка»! Еге! От вона тобі «хрестини» й виквоктала! От і знатимеш мене! Та й чи один-же ти! Тепер уся твоя наволоч озиратиметься на бабу Явдоху... Різка—не свій брат: покушуєш раз,—вдруге не схочеш, боятимешся... А де страх, там і бог. Он і отець Сидір похваляє мене, що не попустила свого... Каже, що й він невідмінно заведе в школі різки, а то страху зовсім нема, дітвора чисто розпущеня.... Еге!.. Як-то ти, Походенку, під ріками лежатимеши! Утерла тобі носа Явдоха! Е! Я не таківська! Я!..

На сім слові Явдошину думку перебив собака; гавкнувши зненацька, він прожогом кинувся до брами. Явдоха зирнула в вікно й мовила:—От тобі й на! Дід Євмен з дідом Василем ідуть, а провести їх нікому; треба самій... Чого-ж би то се вони до мене? Мабуть за позикою, вже-ж більш нічого...

Вийшовши з хати, Явдоха взяла біля рундука коромисел, щоб прогнати собаку, і пішла на зустріч дідів, говорячи до них:

— Йдіть, ідіть... не бійтесь; він не порве, він тільки гавкає, а не кидається! Цить ти! цить, Мурчик! Пішов собі геть!

Мурчик замовк, подивився у слід дідів і мовчки поплентався на солому під комору.

— Магайбіг тобі, Явдохо, в хату!—мовили діди, рвійшовши в хату.

— Сідайте-ж! Сідайте отут на покуті, мої дорогі гості! Сідайте! Я рада невимовно! Сказано: гість в хату, бог в хату! Сідайте! Та чи не призволите чайку?—дрібненько слебезувала баба Явдоха.

— Дякуємо, ми до чаю не звикли!

— Так по чарочці животкової... Ось я зараз!

— Не клопочись, Явдохо, не треба...

— Як таки не треба? Так калганівочки...

— Не треба!

— Отсе, які-ж бо ви! Так чим-же мені частувати дорогих гостей?—метушилася Квочка.

— Добрим словом та ласкавим привітом... Ми, признаємося, до тебе не гостювати прийшли, а по ділу...

— По ділу?—спитала Явдоха, а сама подумала,—се я й без вас тямлю,—і голосно додала:—Так що-ж, що по ділу! Чарочка калганівки ділу не пошкодить, а ще приспорить!

— Не треба!—відповів строгим, холодним голосом дід Передерій.—Діло наше ось яке: великого бешкету накоїла ти, Явдохо, на все село!

Явдоха здивованими очима кинула на діда й мовила:

— Бешкету?.. Я?.. На ціле село?.. Хоч заріжте, нічого не тямлю... Хиба-ж я з таких?...

— Чи з таких, чи не з таких,—то діло не наше!

— Та про який-же ви бешкет?—питалася Явдоха, стоячи перед дідами, згорнувши руки на груди.

— Ще й питаєшся, ніби й не тямиш!

— От вам хрест святий,—не тямлю!—Явдоха перехрестилася.

Євмен суворо глянув на неї.

— Не бреши, Явдохо! Про що саме усе село наше гомонить, як не про тебе?

— Про мене?—дивувалася Квочка.—Чим-же я так прогрішила? Ні сном, ні духом нічого не діяла?

— А Походенко? А хлоста?

— От ви про що? Так що-ж тут я?..

— А який ворог позивав, як не ти?—нездержливо озвався дід Василь.

— Суд присудив по закону! Вже-ж і мені не можна було не позивати; землю мою забрав був, жита мені не дав, ще й мене убив був.

— Коли-б убив, то-б ти отут не сиділа, а в землі тліла; а то—убив, а ти й досі жива. І живи собі на здоров'я хоч ще два віки, тільки живи по-божому, по-людськи. Походенко—слова нема—зайшов був у голову: але-ж землю тобі вернули, жито одібрали—чого-ж тобі ще?

— А за те, що убив був мене? От за се ѹому й хлоста!

— Хлоста—діло паскудне, сороміцьке!—говорив дід Євмен.

— А вже-ж не смачне!—перебила всміхаючись Явдоха.

— А ти її коштувала?

Явдоха перехрестилася мовчки й сплюнула.

— От знов брешеш, бабо! Хіба забула? Я колись приходжу до вас, кажуть: ви з чоловіком в клуні. Я туди... бачу: ти по току бігаєш з зав'язаною на голові сорочкою, а чоловік тебе хвиськає по стегнах різками... Було? Кажи: може я брешу?—допитувався дід Євмен.

Явдоха почервоніла й ледве чути промовила.

— Між чоловіком і жінкою чого не буває; людям до того зась! Тут один господь бог тільки й свідок і суддя,—більш ніхто!

Явдоха піднесла хустку до очей і зітхнула, потім ніби крізь слізози промовила:

— До чого се ви, діду Євмене, річ ведете та мені туги, сорому й жалю кривавого завдаєте?

— До того, що і ми, старі, і всі добрі люди не хотимо, щоб ти наше село вводила в неславу та сором на його клала!

— Я, дідусю? Коли се? Крий мене, боже! — перебила Явдоха. — Та спітайте хоч у отця Сидора, чи в кого хочте, чи скаже хто про мене може слово, щоб я коли з ким хоч...

— Я не про те; то жіноче діло... Хоча люди дещо про дівера й верзуть, та то пусте. Я про Походенкову хлосту... Відколи я й на світі живу, не зазнаю, щоб кого з наших людей принародно різками плавували. І за панів сього не було; а ти, бач, що вигадала!

Квочка підбадьорилась трохи й мовила:

— Се-ж, діду, не моя воля! Не я його судила; судили суди, присудили по закону.

— Присудили, — се ми знаємо; та ми того не хочемо!

— Не моя, дідусю, воля! Що суд присудив, те святе. Один цар тільки зможе перемінити присуд; вдавайтесь до його.

— До царя далеко й клопотно, а ми надумали собі, що й без царя можна не соромити села. Так отсе ми до тебе, щоб ти зараз підписалась, що прощаєш Походенкові й не хочеш, щоб його плавували. Що ти на се?

У Квочки вся твар витяглася. Як-же отсе так: вона стільки клопоталася, стільки платила, стільки панькалася з Гонким, а тепер усе-б то те пустити в нівець? Трудна річ... Але відала Явдоха й те, що коли дід Євмен за що береться, так береться цупко й до краю доведе. Одначе-ж тут треба Явдосі постояти за себе, а то тоді люди їй очі висміють.

— Не моя воля тепер, дідусю! — мовила Явдоха. трохи подумавши. — У мене душа добра, я його давно простила, а над різками не моя воля... Суд...

— Суд! Гм! Знаємо! — суворо говорив Євмен. — Простила, кажеш... а за що-ж ти Гонкому гроші платила?

Явдоха мовчала, а дід говорив далі: — Знаємо, знаємо, хто й за що купив Кулинці плахту, хто справив Оверкові й чоботи, і шапку, і ще там дещо. Се все ми

знаємо і, коли вже на те піде, так і доведемо... Що, Явдох?

Явдоха мовчала; твар її почала полотніти.

— Розкинь ти, молодице, своєю головою, а вона у тебе не повстяна: яка тобі користь з того, що Походенка виб'ють різками? Ніякої, а йому на цілий вік сором...

— Заробив на те! Хіба мені не сором був, як він мене серед вулиці нівечив?—мовила Явдоха, але вже несміливо, тужливо, навіть неначе трохи полохливо.—Ой, діду, дідусю! Коли-б ви тямили, що я з Походенкових рук перетерпіла! Мати божа!... Вона мене вирятувала, а коли-б не вона!.. Що-ж я йому зробила? За мое жито та мене-ж і бито!.. Я нікому нічого, а на мене всі! І ви, діду!—Явдоха почала голосити і, голосячи, примовляла:—Я в біді помогала, а мені ніхто! Ніхто не заступився за мене; сама випозивала. Ніхто не поміг, а тепер, бач!.. За розбишаку, за Походенка усі! Ще й до дівера неповинного догледілись... і Кулинку... і Оверка! Матінько моя! Заступнице усердная...—Явдоха заголосила так, що у дідів аж в ушах залящало.

— Годі по дурному голосити!—озвався дід Василь.
— Голосінням не поможеш, а парубка жаль.

— А мене й ні? Боже! Боже! От вже правду сказано: на похиле дерево всі кози скачуть... Ой, ой!

— Вгамуйся, Явдох! Не голоси, а діло слухай! Ну, виб'ють Походенка: поболить йому, посвербить і заживе. Так-же сором, на всіх сором... От що! А через кого, прости господи? Не треба, Явдох, різок. Чуєш?—промовив з притиском дід Євмен.

— Чую, дідусю, та не моя воля!

— Так не хочеш?

— Царська воля, а не моя! І як-же так, дідусю? Коли сей раз йому минеться так, так він і вдруге? Ні! Нехай буде так, як добрі люди присудили!

— Так не хочеш?—спитав, підвівши з ослону,

дід Євмен.—Слухай-же, що казатиму останнім разом! Слухай уважно та міркуй над моїм словом; на вітер його не пускай. Нехай виб'ють Походенка, а ми на другий день до земського, чи до кого там треба буде, що ти підлітків з путі божої зводила, на кривоприсягу їх підводила. Тебе за се зараз в острог; там ми тебе згноїмо... Отсе тобі—раз!

Явдоха ще більш взялася крейдою.

— А ось тобі вдруге!—говорив дід Євмен, впершиш обіруч на свій високий ціпок, а бородою на руки,— сьогодні Походенка виб'ють, а він чирк сірником під твою стріху! Ти собі спиш, рутишся в перині, а на твоїй хаті верх палає, аж гуготить! Заким люди позбігалися... стеля на тебе бубух! Огнем тебе так і обсипало й придавило... Прокинешся тільки на те, щоб побачити свою смерть пекельну. Отсе тобі два!

Заким Євмен говорив, Явдоху повагом переймав жах; вона все більш полотніла; почала тримтіти, банькуваті очі якось запали, стали наче нерухомі; губи посиніли. Коли дід Євмен замовк, Жмурчиха, ледве чути, промовила:

— Діду, не лякайте мене! Страшно мені! За се його на Сибір, в каторгу!

— Кого його? Хто-ж бачив? Хто доведе, що то Походенкова робота? А може то зміюка підпалив? Темно, ніч-мати все покриє...

Явдоха мовчки побіжно перехрестилася; руки її тряслися, ніби пропасниця їх била. Євмен мовив далі:

— А ось тобі й три буде! Отам у тебе на пастовні є липи; є між ними й дупленасті; є такі, що з кількома дуплами, саме проти Волосожару. В дуплах чи бджоли, чи чмелі наносили смачного медку; ти його, молодице, коштувала?...

Явдоху наче хто бичем по жижках утяв; вона не встояла й майже несвідомо сіла на ліжко. Губи їй тримтіли; знати було, що вона хоче, та не зможе говорити.

Останні слова Євменові були про неї такою несподіванкою, так її приголомшили, причавили, немов довбнею в тім'я її вдарило!.. Уся твар її була самий жах і нестяма.

Дід Євмен кілька хвилин мовчав, стояв нерухомо та пильно-препильно дивився на Явдоху, а вона вся тримтіла.

— Może-б води напилася? — спитав він, не зводячи з неї очей.

— Справді дайте... ковтну!

— Дай їй, Василю!

Явдоха обіруч вхопила шклянку з водою, піднесла її до рота; але шклянка цокотіла об зуби й не давала Явдосі добре напитися води.

— От бач, молодице! Що неправда діє! Ще й не було нічого, а як тебе б'є! — озвався дід. — А що-ж буде, подумай тільки собі, коли тебе обгорне головешками й полум'ям; коли твоє тіло шкварчатиме, а все добро твоє піде прахом, а медок твій видере з дупла Походенка...

— Ой, дідусю, годі вам! Не страхайте мене беззатанної, не жахайте мене сиротини, а то я з жаху богові душу віддам... Нехай, нехай буде по-вашому!

— Благослови боже! І нас заспокоїш, і сама заспокоїшся й все добро твоє буде при тобі, і господь тобі помножить його сторицею!

За кілька хвилин краплястий піт холодний покрив Явдошине чоло. Вона мовчки втирала його й знати було, що вона щось міркує. Дід Євмен мабуть спостеріг її думку і, щоб перебити її, мовив:

— Так отак, дочки! Нехай усе воно і та клята хлостя в воду кане... А щоб ти тянила, що ми Походенкові не потураємо, так нехай він прилюдно попросить у тебе прощення!

Явдоха підвела голову й глянула веселіш. Перегодом вона мовила:

— Та щоб при тому були й Оверко, і Кулинка, й Орлюк... Я сидітиму, як і тоді сиділа, під вербою, біля своєї брами, а він щоб до самої землі мені вклонився.

— Ні, не так: сього мало буде! А нехай от як буде! В неділю, коли люди й піп вийдуть з церкви, так нехай він при всіх нас перепросить тебе і перед людьми повиниться, і дасть слово з старішими людьми поводитися ліпше, ніж досі...

— Авже-ж так!—додав Василь.—Таки його треба трохи приборкати; вдача у його недобра, й в святому писанії сказано: «Почти лице старче»...

Явдоха все щось думала й нарешті мовила:

— Добре! Нехай по вашому... Він перепросить, а я тоді й підпишу мирову!—а сама собі подумала: «Коли-б мені тільки через ніч, щоб медок переховати та до Гонкого з'їздити. Тоді я іншої вам заспіваю»...

Але дід Євмен, спостерігаючи її гадки, мовив:

— Ні, так не можна! Одклад не йде в лад... Треба, щоб ти сьогодні підписала...

— Як-же я, дідусю, підпишу, коли я не письменна...

— А як-же ти підписувала вірчий лист Гонкому?

— Не я, за мене підписали...

— І тепер так. Я от як приміркував: кажи наймитчаті, нехай воно зараз запряже конячку, та з богом і пойдемо у волость; а Василь привезе туди Походенка. Там ми вас і помиримо... от як!

Явдоха бачила, що Євмен пристав з короткими гужами; однаке вона спробувала ще раз крутнути й мовила:

— Нехай, дідусю, на завтра... Сьогодні я така стревожена, збентежена, що й лиця на мені нема; соромно між люди показатися!

— Байдуже! Доки доїдемо, вітром тебе обвіє, заспокоїшся, і все буде гаразд! Кажи, нехай лаштує! А ти, Василю, йди своє діло справляй! Тут недовго, до обіду й вернемось...

Нарешті Явдоха витягла останній свій запас й мовила:

— А як-же, діду, буде з моїми видатками? Хто мені їх верне? Нехай вже я різки йому подарую, а грошам моїм не пропадати!

— Слухай, Явдохо! Ти мене не воловодь! Або сюди, або туди, а не крути! Я знаю, що ти замишлянка; та й у мене голова не гвіздком в тім'я бита... Я тямлю, куди ти кермуєш; та мене не проведеш! Годі крутити; або зараз поїдемо, або нехай!.. Чуєш? Кажи останнє слово: чи ідеш, чи ні?

— У мене великі видатки були...

— На тім світі чортяка тобі їх верне гарячим вуглем! От що!—промовив сердито дід і так торохнув з серця кулаком об стіл, що аж самовар затанцював на столі...

— Добре, добре, дідусю! Не сердьтесь! Зараз поїдемо!—сказала переляканна Явдоха й веліла Оверкові за прягати коняку.

1897 р.
У Київі.

СТАРІ ЛЮДИ.

Споминки з моого молодого віку.

(Миколі Федор. Федоровському).

В селі у нашому сусідили два старих діди: козак Степан Славир і «государственный крестьянин» Дем'ян Пухир; в обох їх сріблясті широкі бороди, а голови немов попелом посыпані. Сусідили отсі діди, мабуть, ще з праਪрадідів: двір повз двір, город з городом, сад біля саду. Соха з Дем'янового колодязя стояла на Степановому задвірку. Гарбузова гудина з Дем'янового городу перевисала через Степанову лісу й слалася біля його головатої капусти; а Степанові соняхи схиляли свої золоті голови до Дем'янової тичкової квасолі, що п'ялася попід лісою по гонких тичках і, буцім, надила Степанові соняхи лицятися до неї. Річ певна, що Славиреві соняхи женихалися з Пухиревою квасолею, хоча вони впродовж цілого літа—година скрізь годину—бачилися і вдень і вночі, разом мокли на дощі, разом сушилися й грілися на сонці, пестилися при місяцю, сумували серед темної ночі; але ніколи-ніколи, не то що не ворогували, не сварилися, навіть ніколи важким духом одно на одного не дихали. Ніколи листаті руки соняхів не доторкнулися до ніжних голівок квасолі; ніколи й довгонастий стручок квасолі не видзьобав ніже єдиного зернятка з соняхів.

Між садами дідів стояла доволі висока ліскова загата. Груші й яблуні давно вже попереростали загату й гілля Славиревих яблунь гойдалися через неї, ніби кланялися Пухиревим грушам. Верхи опортів, путівок,

шлапаків, дуль, сапіжанок та краснобочок, мабуть, не-згірш за мене, дивувалися, не тямлячи---на що між ними стоять ота загата? Вже-ж вони не посваряться, одно на одного не кинуться, на що-ж їх розгорожено? Хіба на те, що пням Славиревих дерев не можна було дивитися й розмовляти з цівками Пухиревих дерев так, як дивляться-розмовляють тільки поверх загати? А вже, коли розгорожувати, думав я собі, так треба-б було такого бисочезного плетня, щоб через його жодної деревини не було видко; щоб гілка до гілки, листок до листка не то не доторкалися, а навіть і не бачили одно одного. Так яка-ж і кому з того була-б вигода?

Самі діли бачили й добре тямили, що загата «не до діла».

— Виходить воно якось неяково, Степане!—говорить було Дем'ян,—буцім-би ми один одного стережемося, наче злодій злодія... на що у нас отся загата?

— Справді так, вона непотрібна, — згоджується Дем'ян,—та нехай вже до свого достоює; не ми її клали, не нам її й руйнувати; нехай, заким сама впаде.

— Чи нехай, то й нехай: кругу тільки вона нам надає...

— Не без того... надає... та вже більше ходили, менше ходити... нехай собі стоять...

— Та сількись!.. нехай... а все-ж зайва кружина.

«Кружина» та виходила от з чого. Траплялося, що великий вітер так розгойдає верхи дерев, що яблока чи груші з одного саду падають через загату в другий. Вітер—річ звичайна—часто-густо шкодить садовині, оббиває її зеленцем. Діди пильнували не користуватися з такої шкоди. Крий боже! Усю оббиванку, усю падалицю, що з одного саду упаде було в другий, кожен лід збирал окремо в кошик, чи в решето. Позбирає й однесе до «свого хазяїна» та й скаже:

— На, Дем'яне, чи Степане, бери! Бач скільки твого налетіло до мене...

Отож, коли-б не було загати, так зробив-би кілька ступнів через межу і годі, а тепер «ходи навкруги!... мало хіба—через двір, вулицею, знов двором»...

Славир споконвіку козак. Козакував колись і Пухирів батько, але коли він помер, так Дем'ян «ходив тоді ще без очкура» й його, малу дитину-сиротину, якийсь «шолудивий пан взяв та й підвернув під себе в кріпацтво». Дем'ян, дійшовши певного віку, почав позивати пана, відпозивав собі волю і сказано йому присястися в «государственные крестьяне».

Обидва мої діди віком були трохи чи не ровесники.

— Скільки вам, діду, літ?—спитаю було Степана.

— А святий його знає! мабуть, я вже з літ вийшов. Тоді, як хранцуза ми воювали за те, що він, недовірків син, Москву спалив, так я тоді вже настоящим парубком був; а тоді, як князь Репнін козаків скликав на ляхів, я вже вдовів: тоді моя доня—Оленка, нехай вона царствує!—на десятій весні була. От який мій вік, не малий!..

Дід Дем'ян про свої літа каже було: «Як померла цариця Катерина, так я тоді вже в отого «шолудивого панка» за козачка бігав. Наче отсе зараз бачу рейтязи того шолудивого! Наче отсе зараз чую, як він було лементує: «Царице наша! мати наша! на кого ти нас покинула...»!

За моєї пам'яти обидва діди вдовіли. У Степана тільки й свічі й воску було, що одиничка Оленка: взяв він до неї приймака; діждав двох унуків. Під халеру року 1855 і Оленка й її чоловік пішли на той світ, ще й старшого сина з собою взяли. Лишилася у діда єдина енука Настя; він сам її вигодував і зростив. Визирила собі Настя славного парубка під свої мислі й побралася з ним. Жили вони наче ті голуби; та на дітей їм не поталанило, не благословив господь Настю дітьми. Дід з того вельми сумував: «без дітей, каже було, й хата, і

двір, і сад пусткою віють: живого життя не бачиш і не тямиш на кого дбаєш».

Дід Дем'ян брався вже не молодим. З чотирьох дітей зросло двійко: сина взяли в москалі, й під баталію на Чорній Річці його вбито. Доня Галя побралася з убогим наймитом, зайдою, «мабуть, чи не волоцюга він був з панських».

Приймана те хазяйнувало три роки, та не пайдило якось йому в хазяйстві: плуг волів здох; пару коней цигани вивели; до того й жінка була людина хоровита, неробітниця: «тільки те й знала, що квоктала»... Занудився дідів приймак і поплентався аж на кубанські степи талану шукати. Дем'ян довго не пускав його, казав йому: «батька покинеш, так і сам загинеш», а він не послухався: настерний такий був; пішов та й не вернувся, наче в воду канув. Люди з нашого села, кому судилося міряти шляхи босоніж по Кубані, не однакові звістки приносили про того Павла Коломазниченка: хто казав, що він пристав до козаків, пішов з ними під черкеса, а черкес йому голову зняв; а хто, знов, розповідав, що Павло спізнався я якоюсь там «холдейкою», та біля неї й прикипів... Певної звістки не було. Раз якось спітав я у діда Дем'яна:

— Де ваш Павло?

Дід покрутів свого сивого вуса й нехотя мовив:

— Не скажу, куди його занесло. Раз вітка одірвася од живого дерева—мусить вона засохти, згинути...

На постать і на вдачу діди мої трохи скидалися один на одного, але геть більш різнилися.

Степан був дідок шпаркий, гонкий, наче очеретина, але кремезний, при силі. А вже Дем'ян так і присадкуватий, і оклецьковатий, ходив проквільно, перехлябисто з боку на бік і тупцьово. Ступить, неначе товкачом в ступі гупоне. Кажуть, колись він був людина говірка, весела, на все село співака. Я його таким не бачив, а скільки зазнаю—все він наче суворий, зажурений. З

того часу, кажуть люди, відколи «пропав» Павло, а Галя почала вбиватися за ним, так і дід Дем'ян не тим став. Мабуть Галіна журба переняла й охмарила і його старе серце. А може сама старість так вже причавила його. Річ звичайна, що старість навкруги себе на все дивиться тужливо: сучасне її журить; пришло здається темним, ненадійним. Бувають люди вдачі супротилежної, та таких на омаль.

Степан Славир належав до останніх. І в душі, і в очах у його завжди було ясно, наче проти сонця; на тварі у його я ніколи не спостеріг тьмяної сутіни, а раз-у-раз була твар його така привітна, ласкова, буцім весняна веселка грає на їй і спускається з його думного чола високого на сиву бороду; мабуть, у серці у його не було такої щілини, щоб тудою пролізла яка журба—негодь осіння; мабуть, весна огрійлива, як закублилась у Степановому серці ще за-молоду, так і замурувалася там навіки...

Що було однакового в обох дідів—так се добрість до людей, прихильність до правди, огидливість до пін-дючності, до несправедливості, до гнобительства й до гнобителів,—тільки що Дем'ян, трохи чи не наумисне, часом вдавав з себе людину різку, а вже що-що так любив він змагатися. Не позмагавшись, він було ні до чого не пристане! І ні з ким він так завзято не змагався, як з Славиром! Було, аби отсе Степан слово—Дем'ян против його десять, і почнуть змагатися, аж доки Степан не скаже:

— Ну тебе к богу! У мене вже аж яzik заболів... Годі!.. бери люльку, а я огню викрешу.

Степан—людина жвава—змагався палко, часом було аж почервоніє, і руки й ноги у нього говорять і всього його движки беруть; а дід Дем'ян, неначе той лід, і голосу не підвede вгору; все однаково—рівно веде. Сидить інколи на стелузі, обручі струже (він бондарював) та повагом і пускає слово по слові: коли Степан притихне,

Дем'ян знов його зачепить і, часом, пустить таке шкульке слово, що той аж підплигне. Любив таки Дем'ян дратувати... От і мого діда, отця Корнія, було, часом так роздратує, що той, на що вже був людина душі рахманної, а не витерпить і гуконе:

— Геть собі к Іродовому батьку!

Отже, хоч як змагалися Дем'ян з Степаном, а ніколи вони не сварилися; ніколи один на одного важким духом не дихали; річ певна—через те, що змагалися вони єдине на те, щоб в усякому разі «дійти до святої правди». Цілий свій вік шукали мої діди правди, та ледве чи й знайшли її.

Селяни наші обох дідів вельми шанували, хоча слухалися більш Дем'яна. Звісно, що між селянами були й недобрі, занозисті люди; однаке, таких було дуже мало й вони не верховодили в громаді...

В нашему селі після того, як скасовано кріпацтво, стало дві громади: стара—козача і нова—«панська», себ-то з визволених кріпаків. Звісно, в останній не можна було з першого разу завести добрий лад: часом старі інстинкти кріпацтва відбивалися тут дуже різко: кожне з недавніх кріпаків лізло верховодити, а через те без сварки та без лайки не обходилося. Як тепер бачу, серед «панської» громади Мусія Тхора: на лихо собі й людям, він служив при панах і, не скажу вже за що саме, лютував на них, та оту свою лютість переніс і на всіх, хто не хотів іти укупі з ним в справах громадських. Поради свої на громаді він висловлював якось зневажно до людей, але не спроможен був знівечити, або хоч притаїти в собі того лукавства й нещирости, які вигодувало в душі у його кріпацтво. З козаків ніхто його не любив; у козачу громаду він не ходив і не можна було; а в «панській» чимало коверзував, аж доки Славир і Пухир не взяли його так на глузи, що він не-бавом і село наше покинув.

Раз якось треба було обом громадам порадитися

про полагодження шляху. Тхір і почав заходитися з своїм крутійством, а Дем'ян слухав, слухав та й каже до його:

— Чи правда, Мусійку, що тебе панська телиця привела?..—значить ти теличчин син...

Люди й підхопили се слово, та з того часу ніхто Тхора інак і не називав, як «теличчин син».

Приязно, так приязно, що й не сказати, жили Степан з Дем'яном. Коли чого було бракує у Степана, він іде в кемору до Дем'яна і бере, що йому там треба.

Не було такої днини, щоб вони не бачилися, а скоро бачилися, то вже-ж хоч на хвилинку, а позмагалися. Не змагалися діди мої тільки в день сповіді й причастя. Коли не було у когочого часу зайти до хати та «залишки» побалакати, вони хоч через тин перекинуться словом. А в свято, чи в неділю, вони вкупі йшли до церкви; в церкві ставали попліч під криласом, говіли завжди на одному тижні, звичайно, на страсному.

По обіді в свято та в будень під гулящий час, коли ногожа година, діди сидять було під брамою на днедавній дубовій колоді, що ще Степанів батько вивіз на вал у млин, та не спромігся на камінь, так колода та так і «зазимувала й зимує може цілу сотню літ».

Наш сад виходив головами саме проти дворів Славиря й Пухиря, я було сяду собі в саду й слухаю балачку дідів. Розмовляли вони голосно, а перевулок був вузенький, тихий, майже не проїздний, тим-то мені добре було чутно кожне слово дідів:

— Добре отсе діло люлька!—каже, було, Славир,— тютюн веселить серце чоловікові. Спасибіг тому, хто вигадав тютюн.

— Се ти сатані так дякуєш?—питає лукаво Дем'ян.

— Се не його діло.

— Саме й є його!... ніхто як не він і вигадав тютюн.

— Хто се тобі сказав?

— Сам знаю...

— А подумай, де-б сатана садив тютюн? у його-ж плантацій нема.

— Мало у його куп'я по болотах.

— На куп'ю тютюн не ростиме.

— У сатани—скрізь ростиме.

— А сам сатана по-твоїому є на світі?

— Біс його знає... Вже-ж хтось греблі рве!

— Греблі рве божа сила.

— Ще що вигадай!—божа сила творить, созидає, а не руйнує... Вік прожив, а такого не чув, щоб божа сила греблі рвала... Яка се дитина тобі сказала?

З цього слова й займуться мої діди! Один доводить, що чортів зовсім нема, що чорти—баб'яча вигадка; а другий твердить, що коли-б чортів не було, так би «ордій» не вичитували й «не ізгоняли» бісів. І договоряться діди до того, що обидва сплюнуть, перехрестяться й порозходяться, читаючи: «Да воскреснеть бог» ..

Другим разом Степан було почне:

— Чи помічаєш, Дем'яне, люди наші наче псуватися починають?

— І не думають.

— А то хіба нічого, що дівчата починають горілку вживати?

— Люлька погасла,—промовить Дем'ян, ніби він про дівчат і не чув, і флегматично прочищає протичкою люльку; потім бере з саківок тютюн тре його між долонями, набиває люльку, бере її в зуби й захожується кресати огню. Искри летять, але губка не займається.

— Відсиріла...

— Дивись—чи не на дощ.

— Вгадав... Колись таки буде й дощ.

Нарешті губка зашкварчала. Дем'ян кладе її в люльку, придавлює нігтем, а Степан знов своє:

— Псуються люди... благочестія меншає... А з чого воно так? Ну, скажи?

— Вже-ж з чого більш, як не з жиру.

- А може і з злиднів... сутяжно жити.
- Людей намножилося...
- Говори!.. Коли людей побільшало, так і праці людської більш стало: більш праці, більш і достатків...
- Зроду-віку цього не чув! Де се ти вигадав, щоб там було більш достатків, де більше ротів?..
- Скрізь на світі так: більше ротів, більше й рук...
- Гм! що з того! ціни на все ростуть швидче, ніж робочі руки... Пригадай, голово: коли ми були парубками, так було за трояка *) які шкапові чоботи ушквариш! Тепер таких і за три карбованці не справиш!.. Або й горілку візьми: було за сороківку **) півкварти тобі шинкар насипле, а тепер за такі гроші й губ добре не помочиш...
- Горілка що!... байдуже...
- Вино веселить душу...
- Вино єсть блуд... Тьфу! коли-б на мене—я-б усі шинки знівечив, спалив...
- Не поможет... Та й де-б тоді люди зайве жито дівали! Ой голово, голово! достань розуму хоч з-за халави та й подумай, де-б люди зайве жито дівали?
- Жито?
- Еге!.. та ще під добрий урожай?
- Гм!.. не всі-ж орють і сіють; є такі, що й зовсім землі не мають, а щось вони їдять... от вони й куплять зайвину...
- Всього не переїдять; більш того не з'їдять, скільки в утробу влізе, а останнє куди...
- Жиди куплять.
- А жидам на що воно?
- Жиди місце знайдуть...
- Нехай! а яка тоді ціна буде? по п'ятаку за мірку?
- Дарма! Хліб дешевий, так і все дешеве: сіль, і дьоготь і ремінь...

*) 75 копійок.

**) 10 копійок.

- А податки?... а подушне?
- То вже інша річ; то не від людей...
- Звісно...

Дід не договорив, що там «звісно», бо тієї саме хвилини підійшов до них соцький Наум Кологубенко.

- Магайбіг!..
- Куди се?

Наум обперся обіруч на свій високий ціпок і відповів, чухаючи за вухом:

- Звісно... по гроші...
- Дерти?

— Не платять вражі люди, а ти бігай, наче у мене собачі ноги. Ти благаєш, а воно тобі й ухом не веде... Одно товче: «нема! ні з чого»...

- Так ти що?
- Звісно що: грабуватиму...

- А коли нічого?...
- Вибиватиму...

- Не поможе...

- Хлосту та другу, так поможе...

— На се громада не пристане,—мовив Степан,— се не людське діло...

— Не пристане, так нехай сама за його платить, а мое діло править. Он за Довбнею—скільки вже!

- А дітей скільки у Довбні?
- Дев'ятеро... так на що ж він стільки наплодив?
- А худобчина яка у його?
- Звісно яка!.. та се не мое діло... Прощавайте.

Наум пішов далі, а Степан до Дем'яна й каже:

- Справді-б заплатить гуртом за Довбню?
- Не гріх би було, чоловік тяжко убогий.
- Запиває трохи...

— Не з добра... Хата позаторік димом пішла... По грині з душі і чоловіка-б визволили.

— Гривня та не які гроші, але, бач, сьогодні скинемося на Івана, завтра й Петро того захоче, а за ним піде і Хамченко, і Кравченко, і Отеса й інші... На всіх не настачиш...

— Не доладу твоя річ! Чи бачив ти коли, щоб людина хотіла убожіти? Хто собі ворог!.. А порятувати чоловіка треба в усякій біді... Одначе—час до хати.

Діди порозходяться, а завтра знов зійдуться під загатою; знов змагаються, сердяться, але до сварки ніколи не дійде у них. От вже як круто було повернуло у них за межу на сіножаті, але й тут вони не посварилися.

Межували ото в нашому селі землі. Се давня дуже справа. Люди зазнали з того чимало халепи. Звісно—темнота така, а ланцюжники ті скрізь однакові... часом не без помилки: у кого землі побільшало, у кого поменшало, а инде й зовсім земля «попропадала». Пропало лва упруги і в діда Степана.

— Де моя земля ділася?—питає він у ланцюжника.

— За линію вийшла,—каже той.

— А де та линія? покажіть мені, нехай я побачу, яка вона.

— Дивись.

Показали йому на плані, він там нічого не розбере; а вони—хи-хи-хи!

На весні Степан розпитався по селу, у кого з людей ще земля «попропадала», та й—заходився був шукать «линії». Дійшов до самого Чернігова й побачив, що земля за линію не виходила; де була, там і лишилася, тільки ланцюжники поперегонили її в другі руки. Таким чином і Степанове коноплище, і Дем'янів підмет взяли та й «перескочили» до підпанка Трегубенка.

Степан до Трегубенка:

— Верни моє коноплище.

— Я його не сам взяв; мені його «по положенію», а

ти, діду, йдеш проти «положення»,—значить бунтуєш; за се, часом, і Сибіру коштують.

І почав Трегубенко людей лякати та юдити на Степана... От-от би зробили з Степана «бунтовицька», та вже мировий наш вступився... А Трегубенко—хоч і лиходій, але тхір... Зрозумів—де дуб, де береза, і покинув юдити, але коноплища не вернув.

Зазнав Степан з того межування ще й другого лиха. Сіножать вимежували йому на болоті, межа в межу з Дем'яновою. Межу проводили літом, коли на болоті води не було. Плугом пройшли розпругу по суходолу. В осени, а потім і на весні, як пішла вода, так і засмоктала, злизала ту межу. Немов на гірше лихо, межу провели не просто, а коліном, через що Дем'янова сіножать врізалася трохи в Степанову.

Прийшла касовиця; межі тієї й сліду не знати, та ще як на те-ж, літо випало дощове; з болота вода не зійшла; косили в воді.

Не відаю, чому Дем'ян спізнився з касовицею й почав її тоді, коли Степан своє вже покосив і на суходіл повиносив.

Глянув Дем'ян і каже:

— Що отсе з Степаном сталося? Чи не рішився він? Де в його очі були?.. Гляньтеся—в моє вкосився!

— Чи справді?—дивується Степан.

— Подивись сам!... В моє заліз.

— І не думав.

— Може й не думав, та не думаючи й заліз! Хіба тобі не в тямку, де межу проведено?

— Отам саме й проведено, де я викосив.

— Там, та не там!..

— Дивись: я пройду по межі.

— Ану-ну! Йди, я придивлюся.

Дем'ян іде болотом, а Степану у слід його:

— Годі, годі! і не думала й не гадала тудою межа йти! Годі! не топчи дурно підошов.

Дем'ян спинився, глянув наперед, приставив долоню до чола, щоб сонце очей не сліпило, подивився навколо, поміркував і каже:

— Справді, чи не помилився я. Скажи мені от-що: чи коліно доходило до отієї розкарякуватої верби? Мабуть не доходило.

— Не згадаю! може й доходило.

— А може й ні...

— Нехай! а проте коліно починалося проти дупла настої верби?

— Наче-б то, що й так!...

— Виходить тоді, що ти вкосився?

— Може й вкосився.

— Не «може», а таки так.

— Нехай! так що?

— Значить гріха приняв!

— Не приймав.

— Хіба чуже косити—не гріх?

— Ну, нехай і гріх,—так що?

— Як-же воно буде з сіном?

— Якось воно буде. Сіном тобі верну...

— Як-же ти вгадаєш, скільки треба сіна?

— Я твого не візьму, а свого не дам. Не то що копиці, а й жмені єдиної чужого добра з на свою душу не візьму! Нехай воно скисне. Треба нам правди дійти.

— Авже-ж треба.

— Треба ждати, доки вода спаде, тоді по сухому слід знайдемо.

— Вона може й на те літо спаде, а у нас з тобою смерть не за плечима, а перед очима... Помремо з гріхом... Так не годиться...

Діди замовкли й задумалися... Знати, що слова: «гріх, правда, смерть» мають у них глибоку й велику вагу...

Заким діди мої мовчки поважно міркували, та міркуючи зітхали й хрестилися, косарі косили.

Минуло доволі часу; діди все мовчали; нарешті Степан глянув на небо, перехрестився й мовив:

— От-так дожились! зроду-віку чужого порошиною не покористувався, а тут перед смертю—дивись, що випало,—в чуже вкосився... Гріх який і сором! Се так дияволів отой чортяка з ланцюжником підвели мене.

— Ти-ж казав, Степане, що чортів нема,—уколов Дем'ян.—От бач «нема», а він взяв та з болота на тебе й «пугу»!

Степан ніби того не чує й каже:

— Не умисне, а все-ж воно чуже... гріх; не по правді... Помилка, треба-ж її полагодити.

— Звісно, треба.

— А хто винен тому?

— Ланцюжники...

— Ледве чи так! вода засмоктала межу,—вода й винна.

— А воду хто дав?

— Годі тобі «хтокати»: хто—да хто? ти кажи—як нам розійтись по правді?

— Верни чуже, та й квит.

— Скільки-ж тобі вернуть?

— Не скажу! не вгадаєш! Часом перебереш—гріх, не добереш—шкода... треба по правді, по сущій, по ширій...

— Нехай буде копиця... Береш?

— Не візьму.

— Хіба мало?... Бери, визволи мене з гріха.

— Ні. Степане! так не можна: шкода мені тебе, та шкода й себе... Гріха чужого на себе не хочу. Забираї усе, що накосив, та зробім певні прикмети—доки ти косив, щоб на те літо знати було.. От я, біг помоге дожити, і почну косити з того місця, де ти тепер скінчив.

— Ні, і так не рука!... Добре, як доживемо до того літа, а як ні?—як я тоді буду? З чим я стану перед Богом за твоє сіно? Ти тільки подумай про се? Прийду я

з гріхом на душі, а мене святий Петро з першого митарства та в пекло на саме дно!

— А ти-ж казав колись, що пекла нема,—знов уковлов Дем'ян.

— Ти говори не про пекло, а про сіно... Ну, нехай буде по-твоюму, що ми доживемо до того літа, а як ти знаєш, що й на те літо вродить така сама трава? Буде рідша, твоє перейде не по правді... Тут не наша воля...

— Звісно, на все воля божа...

— І з межою як воно? Самі не розберемо, нехай нас люди розведуть. Здаймось на громаду...

Прийшла осінь. Якось в суботу по обідах зібралася громада. Скоро скінчили пораду в справах громадських, зараз виступили Славир з Пухиром.

— Розведіть нас, люди добрі!

— Позиваєтесь?—спитав писарина.

Діди й руками, і ногами:—Крий нас, мати божа! Цур та пек тим позвам! ми по-сусідськи... Правди шукаємо, та своїми головами не знайдемо. Громада розумніша за нас: нехай вона покаже нам правду...

В громаді, як звичайно, загули чмелі: одні за Степаном, другі за Дем'яном. Піднявся галас: той тому, а той другому завдає брехні!

— Я сам при тому був, як ланцюжники вели межу, власними очима бачив і заприсягну, що межа була отак, як дід Степан каже,—гукав Іван Гриб.

— Та й я-ж був при тому й мені не повілазило... Мій плуг тоді саме чергував, я й за плугом ішов, і от вам хрест святий, що межа була отак, як дід Дем'ян каже,—гомонів Овсій Москальчук.

— Брехня!

— Забреши ти з собаками.

— Заскигли ти з ними, та ще з скаженими!

— Бодай у тебе в животі скиглило!

Дід Степан швидче шапку на голову та:

— Тікаймо, Дем'яне, до господи! Бач, до чого договорилися! Почали шукати правди, а на собак звели. Ходімо швидче. Не наше на коші мелеться.

— Було наше, та чортяка звів на чуже.

Не дала громада ради; тільки й договорилися до того, що «нē нам дідів судить; нехай їх бог розсудить, порадить і напутить».

Діди на тому не заспокоїлися: думка про «чуже» мутила їм, не давала спати; вони жадали правди; їм хотілося, щоб чужий хто вирік їм: хто з них вчинив не по-правді й як їм розвестись за те сіно?

За кілька тижнів прийшли діди до отця Корнія: той порадив їм іти до мене, щоб я «роздивився по плану».

— Се нам не рука,—каже Славир.

— Чому?—питає отець Корній:—він же людина видаюча, по планах і розбере.

— Може, пан-отчен'ку, воно й видюще й розбере, та не рука нам: воно супроти нас—блазня (мені тоді було 36 літ), ніяково нам... ми старі люди...

— Так ідіть в суд.

Дем'ян махнув рукою...

— Знаємо ми ту сіпацьку правду! Нехай вона скисне з сіпаками...

На провесні Дем'ян занедужав. Того саме часу прийшла в село певна звістка, що в нашему повіті заведено нові суди, «такі суди, що не судитимуть, а все миритимуть людей по правді».

Отут-то ота межа, чи ліпше мовити «сіно з чужої сіножати», замулило знов діду Степану. Знов він за порадою до отця Корнія.

— Треба, каже, хапатися та до нового суду послішати, а то як преставиться Дем'ян, так я тоді так і зістануся з гріхом за те сіно.

— Спокутуєш перед богом,—утішає його отець Корній.

— Не дійшовши правди, нē можна спокутувати, бо

не знати певне—за ким з нас гріх: чи за Дем'яном, чи за мною.

— Так Дем'ян спокутиє...

— А як-же він, лежачи в могилі, довідається, чи за ним гріх, чи за мною?

— Бог розбере й розсудить.

— Бог, кажете ви... Гм! у бога іншого діла доволі... Гріхи наші—се його діло; а сором перед людьми хто з мене здійме?.. От в чому уся сила. Перед богом і ви за мене заступитесь, помолитесь, а перед людьми як? Скажуть: на старості літъох на чуже сіно поквапився... Хіба се малий сором!.. Виходить на те, що треба рушати до судді... Чув я, що велено, щоб про всіх людей і суд і закон були одинакові... Так і слід. Перед судом, як перед богом—усі люди рівні. І правда про всіх людей однаакова мусить бути... Зараз після Великодня подамся до суду: не кари, а правди нам треба.

Тим часом Дем'ян вичуняв. Степан невимовно радів.

На провідному тижні в середу, бачу я з свого саду, що дід Дем'ян лаштується набивати переріз. Майструє він, аж ось іде до його в холодок і Степан. Привіталися.

— Чи чув ти, Дем'яне, які тепер нові суди заведено?—питає Степан.

— Чував... Еге! от-тобі й на!.. і не вгадав: чи розмір мій зневірився, чи рука моя не туди повела, та й покоротив; пропав обруч...

— Ну-бо, Дем'ян! слухай, що я тобі кажу! Переїз твій не втече...

— Та слухаю-ж, кажи...

— Ота межа наша... треба нашу справу довести до краю...

— Час би вже давно.

— Так ти-ж нездужав.

— Та не все-ж я й нездужав... Хе! матері його лихо!.. треба нову клепку...

— От ти знов за клепку! Я тобі—амінь, а ти—
«од лукавого»... покинь ти отої переріз та послухай...

— Кажи, говори; я й робитиму і слухатиму...

— Я за ту межу...

— Ну? добре...

— Чи я вкосився?

— Авже-ж викосився.

— А я кажу: ні.

— А я кажу: вкосився...

— Умирati нам треба; смерть в обох на носі, а ми
за те сіно до правди не дійшли. Люди кажуть, що у но-
вих судах сама суща, чиста як роса, правда...

— Усяка роса буває...

— Та ну-бо слухай: так от і нам би в суд...

— Позиватися!—скрикнув Дем'ян і випустив з рук
обруча... Тю-тю, Степане! чи ти при собі! Схаменись!

— Не тюкай! а то й я тюкну, та ще й свисну.

— Свищи, не свищи, а не буде жаба в борщі... так
і твої суди... Знайшов, де правди шукати! бач!.. в суді...

— Треба, Дем'яне, спробувати!

— Що-ж! лизни язиком залізо на морозі...

— Ні, я не жартома... Ось ходім до судді,—nehай він
розвірбє: за ким з нас правда?

— Тривай же! я помолодшаю, так тоді.

— Ти упируєш?...

— І не думаю, а кажу: повремени.

— Нема часу временити... Прийде робоча пора, тоді
не до того...

— Все-ж і я свого кадовба не кину.

— Коли так, дак я й без тебе піду.

— Так би й давніше; аби не заблудив...

— І піду.

— Йди та не барись; а вернувшись і мені скажеш,
яку там правду побачиш...

Степан пішов. До судді було верстов з тридцять;

проходив він три дні. Дем'ян аж занудився, ждучи його; дуже кортіло йому знати, що скаже суддя.

— А що,—казав він отцю Корнію,—як скаже суддя, що Степан не вкосився—що тоді?

— Нічого.

— Де-ж вам нічого! Значить тоді, що я Степана оклепав?

— Неумисне, помилився—біг простить...

— Такий старий та й помилився... Ба! чи то-ж не сором перед людьми...

Нарешті присмерком четвертого дня вERTAЕТСЯ Степан. Дем'ян, як угледів його, так прожогом до його

— Добрий вечір!

— Добрий вечір!

Поцілувалися й сіли під брамою.

— Втомився?

— Не без того таки...

— І був?

— Був!—зітхнувши відповів Степан.

— І бачив?

— Отак, як тебе.

— Говорив?

— Все до-чиста розповів...

— А він?...

— Він?...

— Еге...

— Бодай-би я був на той час оглух.

— Хіба він що? Говори...

Степан мовчить, а Дем'ян спостерегає його, хоче з очей його вивідати, що сказав суддя, а потім перегодом і каже:

— Ну, так що суддя?.. Погано?

Степан махнув рукою й відповів:

— Лучче й не питай.

— Та я й так знаю... хочеш скажу?

— А ну-ж, ну! вгадай!

— Сказав: дурні ви...
— Наче ти там був та сам чув... як ти вгадав?
— З очей з твоїх... Що-ж ти йому?
— Нічого...
— Не сказав, що й він з таких?
— Піди вже ти скажи.
— Таки справді: не до пуття ти зробив; вже коли не добулися ми правди в громаді, годі її шукати по судах... Бач! на моє воно й вийшло! тільки ноги дурно набив....

— Та нехай! Але-ж... як воно далі буде? чи вкосився я, чи не вкосився?...

Довго змагалися мої діди й стали на тому, що коли до Маковія не пересохне болото, так викопати рів, спустити воду й знайти межу, а сіно те, хто перекосив— продать і «поставить в церкві свічку».

Однаке так не сталося. Не дожили мої діди до Маковія. Дід Степан помер в Клеччану неділю.

Дем'ян і не сказати, як за ним зажурився, засумував: що-дня до його на могилу, та не йде, а якось суне, наче в хмару повитий. Твар йому опала, аж почорніла. Тяжко він нудився, просто—мучився чоловік; та не дозвіло. В переддень Петра й Павла преставився.

Поховали його труна об труну з Степановою.

1895.

У Київі.

З М І С Т.

Стор.

О. Кониський.—Вступна ст. акад. С. Єфремова	V
Казарський Ланок	3
У тісної баби	69
Дід Євмен	88
Баба Явдоха	105
Старі люди	163

Видавництво „ЧАС“, бажаючи задоволінити потреби широкого читача, видало дешеву популярну бібліотеку із вибраних творів таких українських письменників-класиків:

1. Шевченко Т. Г.—Кобзар (повний, на кращому папері) . . . . . 1 крб. 50 к.
2. " Кобзар (повний, на гірш. папері) 75 к.
3. " Проза . . . . . 60 к.
4. Марко Вовчок.—Вибрані твори . . . . . 90 к.
5. Франко Ів.—Вибрані твори, I т. . . . . 90 к.
6. " " II т. . . . . 90 к.
7. Котляревський Ів.—Повна збірка творів 1 крб. 30 к.
8. " Енеїда . . . . . 70 к.
9. Винниченко В.—Вибрані твори, I т. . . . . 90 к.
10. " " II т. . . . . 90 к.
11. Коцюбинський М.—Вибрані твори, I т. . . . . 80 к.
12. " " II т. . . . . 80 к.
13. Нечуй-Левицький Ів.—Вибрані твори, I т. . . . . 80 к.
14. " " " II т. . . . . 75 к.
15. Леся Українка.—Вибрані твори . . . . . 90 к.
16. Панас Мирний.—Вибрані твори . . . . . 1 крб. — к.
17. Галицькі письменники.—Вибрані твори . . . . . 90 к.
18. Глібів Леонід.—Байки . . . . 40 к.
19. Руданський Ст.—„Співомовки“ . . . . . 35 к.
20. Ганна Барвінок.—Вибрані твори . . . . . 1 крб. 10 к.
21. Тесленко А.—Вибрані твори . . . . 80 к.
22. Стороженко О.—Вибрані твори . . . . . 1 крб. — к.
23. Васильченко Ст.—Вибрані твори . . . . . 1 крб. — к.
24. Кониський Ол.—Вибрані твори, I т. . . . . 1 крб. — к.
25. " " " II т. . . . . 1 крб. — к.
26. Українські байкарі. (Збірник поезій) . . . . . 1 крб. 10 к.
27. Квітка-Основ'яненка Г.—Вибрані твори 1 . . . . . — к.
28. Яновська Л.—Вибрані твори . . . . . 1 . . . . . — к.
29. Дніпрова Чайка.—Вибрані твори . . . . . — . . . . . 90 к.
30. Григоренко Г.—Вибрані твори . . . . . — . . . . . 95 к.

— КИЇВ, вул. Короленка 38, Видавничє Т-во „ЧАС“ —

Agg 1557 pk

add